

De Dam

Omleiding
Rokin
afgesloten
volg

MADAME TUSSAUDS

Merry

De

Dam

Fred Feddes

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Vorige pagina's: Zebrapad
bij de Kalverstraat, 2008.
Foto Theo Niekus.

De Dam met linksachter de
Paleisstraat, circa 1900.
Foto G.H. Breitner.

Noordelijk deel van de Dam
met de beurs van Zocher
(rechts), circa 1890. Kleuren-
litho van Emrik en Binger.

Damzitters bij het Nationaal
Monument, augustus 1973.

Een demonstrant en voorbij-
gangers, gezien naar het
Rokin, in 2009. Foto Theo
Niekus.

Inhoud

17	Ons lelijk eendje
	De dam verschijnt
25	'Een hoop aarde die twee wateren afzondert'
	De Dam in de opkomende stad
34	'Om behoorlijke spacie te laten'
46	Damsteden
54	De knop om
	De Dam en de kunstenaars
58	Het perverse oog
64	Vis
66	Koninklijk Paleis
70	De rode kiosk
74	Nieuwe Kerk
76	Sous les pavés
80	Dam na Dam
	Ons nationale plein
96	Oefenterrein voor de eenheid
112	Koningshuis
118	De Dam als lens
	De droom van een regelmatig plein
124	Schuiven met de beurs
134	Executieplaats
146	De Dam voor de twintigste eeuw
	Het plein van broeken en jassen

158	Boetedoening voor de Bijenkorf
166	Spegt, Krasnapolsky & Polman De lange weg naar het plein
176	Kermis
184	Dam, 5 mei 1945 ‘Om de vrijheid op gepaste wijze binnen te halen’
188	Dam, 7 mei 1945 Spelen met vuur
192	Bitterballen
202	Nationaal Monument
204	Oproer, oproer, oproer
208	Strijd en spektakel Dan gaan we naar de Dam!
214	Dam divers
224	Modern met twee gezichten Wegwijzers op de Dam
238	Robinia pseudoacacia Semperflorens
240	Kerstboom
246	Poppenkast
248	Werkvloer
252	Dam Experience
261	Illustratieverantwoording
261	Literatuur

Ons lelijk eendje

De columniste Aaf Brandt Corstius bezocht het Koninklijk Paleis op de Dam in het voorjaar van 2018 en kwam tot een diep inzicht toen ze bij het balkon stond: 'Ik keek naar buiten. Naar het uitzicht. Ineens zag ik wat er mis is met de Dam, en dat is kort gezegd alles. Dat weet iedereen die ooit op de Dam is geweest, maar vanaf het balkonnetje zie je het ineens heel duidelijk.'

Uit de losse pols noemde ze de feilen van het befaamde centrale plein van de hoofdstad van Nederland. Het is een plein zonder vorm, de bebouwing is troosteloos, en de stoffering bestaat uit hotdogkramen, levende standbeelden en assertieve duiven.

Het is een wreed oordeel over deze geboortegrond van Amsterdam, over het plein van de natie, het toneel van acht eeuwen woelige geschiedenis, het gewrocht van schrandere regenten, kooplieden en cultuurdragers. Het is een wreed oordeel, maar er is niet veel tegen in te brengen.

De Dam is een lelijk eendje te midden van de grote pleinen van Europa, zoals het Domplein in Milaan en de Grote Markt te Brussel. Het is al zo lang een lelijk

Het Damplein is verbonden met de geschiedenis van miljoenen, het is het knooppunt in talloze verhalen

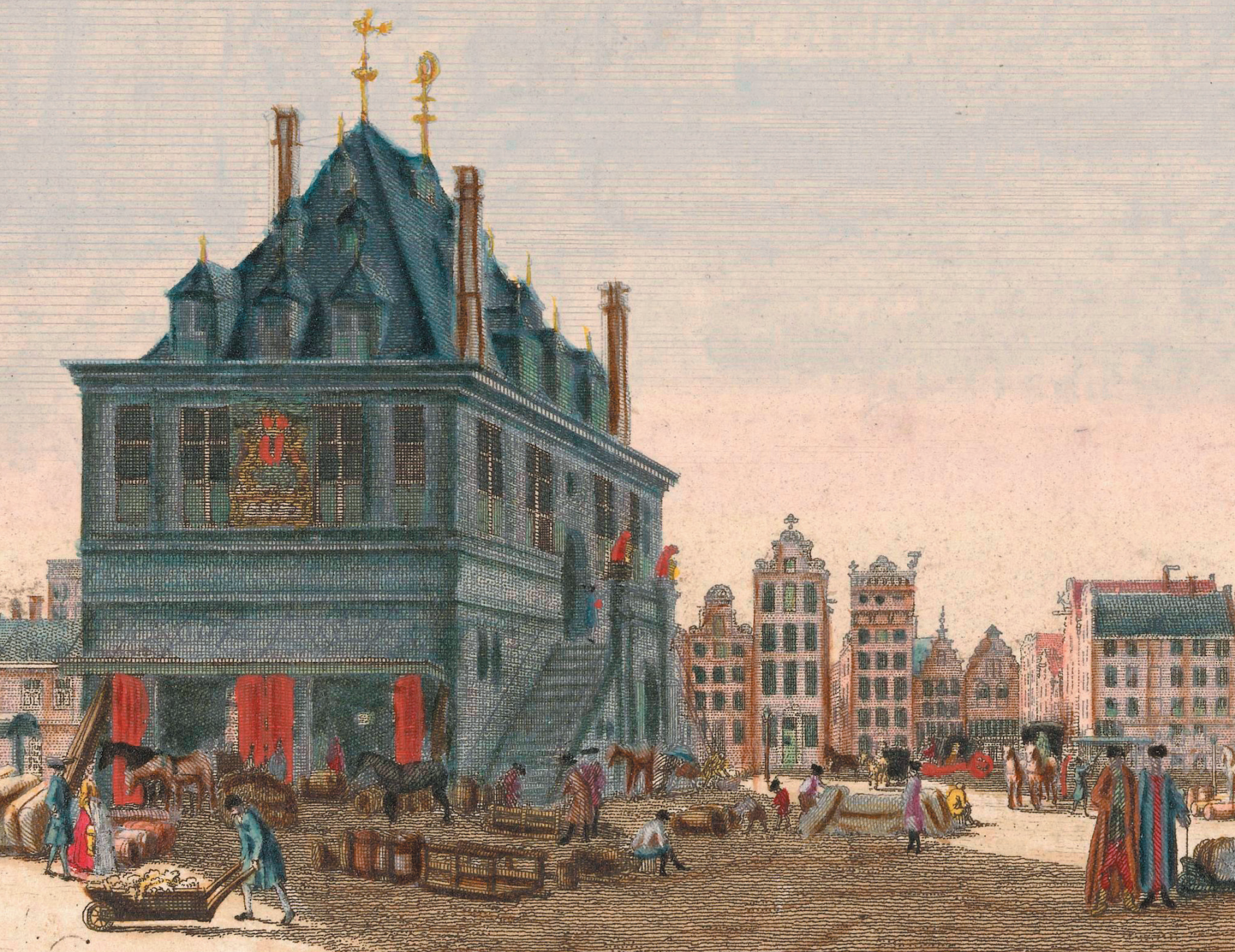
eendje dat het wel nooit meer een mooie zwaan zal worden. Het ontstond kort voor 1275 met een dam in de rivier en een modderig veldje ernaast, waarna een historie volgde van grote gebaren, gemiste kansen en hapsnap vertimmering. Pas honderd jaar geleden kreeg het zijn tegenwoordige vorm, toen bijna alle oude randbebouwing verdween en er veel middelmatig voor terugkwam.

Maar het is wel óns lelijk eendje. Het Damplein is verbonden met de geschiedenis van miljoenen, het is het knooppunt in talloze verhalen, het is vele malen afgebeeld en het staat gebrand in het geheugen. Niet de schoonheid, maar de vertrouwdheid met het plein, de stapeling van eeuwen intensief gebruik, lief en leed, en de onvermijdelijke haat-liefdeverhouding die de Dam uitlokt, is waarom dit plein met zijn complexe persoonlijkheid een eigen boek verdient.

Dit boek is geen hagiografie en geen uitputtende historische studie, maar een familiealbum dat soms systematisch en dan weer associatief over het plein en door de tijd beweegt. We zien de Dam veranderen en gelijk blijven. We signaleren celebrity's als Rembrandt en Churchill, maar maken ook kennis met Hermanus Spegt en Leonora van Someren. We bladeren langs staatsieportretten en kiekjes, op fraaie en sombere dagen, we zien de schim van een zwaan die dan toch weer het eendje blijkt te zijn, we halen weggezakte herinneringen op en vergeten andere. Het is een geluk dat de Dam een beetje lelijk is; het maakt het plein menselijker en wij hoeven niet zo eerbiedig te zijn.

Ja, er is veel mis met de Dam. Maar we kunnen het toch niet laten om bij dat balkon te gaan kijken. Gefascineerd, verbouwereerd, gniffelend. En we blijven kijken.

Jan Fabre
Kerkmeester 2012

Jan Fabre

Coffee Company

NOS

KONINKLIJKE
BROUWERIJ

1000 GULDEN = 10 GULDEN
DEUTSCHER SPORTCENTRALE
VERBODEN TOEGANG

GEEF ACHT!!!
DAM!!

REUZEN
UITVERKOOP

VAN EEN
PRACHTPARTIJ

2 HANDS
HEEREN KLEEDING
ED. REE. VAN DER

SPECIALITEIT AMSTERDAM

INTERNATIONAAL BAR

CAFE RESTAURANT

TECHNISCHE

WOLLE

OLIVIER

Vorige pagina's: Al in 1341 stond er een waaggebouw op de Dam, waar te verhandelen goederen werden gewogen. Jan Caspar Philips maakte omstreeks 1743 deze prent, met links de Waag die werd gebouwd in 1565.

De noordkant van het plein. Het pand met de grote toegangspoort (midden) werd in 1886 opgetrokken voor expeditiebedrijf Van Gend & Loos, dat toen al ruim vijfendertig jaar op deze plek gevestigd was.

De oostkant van het plein met in het midden het Commandantshuis en rechts het Rokin, circa 1911.

Zo kan Amsterdam er rond 1300 hebben uitgezien. De oevers van de Amstel – links de huidige Nieuwendijk en Kalverstraat, rechts de Warmoesstraat en Nes – verbonden door een dam, met aan de westkant (links-onder) het modderige begin van een toekomstig plein. Paul Maas, 2000.

De dam verschijnt

‘Een hoop aarde die twee wateren afzondert’

Toen het immense, nieuwe stadhuis op de Dam in 1655 werd ingewijd, jubelde de beroemdste Amsterdamse dichter van die tijd, Joost van den Vondel, dat Amsterdam nu het middelpunt van de wereld was. Zelfs de hemel en de sterren huppelden er hand in hand omheen, meende hij: ‘Dus schijnt de weerelt heel om Amsterdam gebouwt.’

Vondel raakte hier een tijdloze snaar, want ook nu nog zijn er Amsterdammers die graag de wereld om Amsterdam zien draaien. Maar als we op zoek gaan

‘De opkomst en eerste aanwas van Amsterdam is bedolven onder eenen dikken mist van twyfelagtigheid en onzekerheid’

naar de vroegste geschiedenis van de stad, hebben we niet veel aan deze middelpuntzoekende blik. We turen in de diepte van de tijd naar de plaats waar Amsterdam zal verrijzen – en zien er opmerkelijk weinig.

Dat heeft twee oorzaken: over de vroegste tijd heerst veel onduidelijkheid, en voor de oorsprong van Amsterdam en de dam moeten we niet in Amsterdam zelf zijn, maar ergens anders.

Dikke mist

‘De opkomst en eerste aanwas van Amsterdam is bedolven onder eenen dikken mist van twyfelagtigheid en onzekerheid’, schreef Jan Wagenaar in 1760. Ook andere stadshistorici verzochten dat het ontbreekt aan een helder begin met voorname stichters. De mist van Amsterdams oorsprong is als een verbind-de-punten-puzzel met niet meer dan een handvol punten, waarvan de meeste ook nog eens ongenummerd zijn.

‘Dikke mist’ roept een week en vochtig landschap op waarin historische sporen extra vergankelijk zijn. Op deze zompige bodem werd gebouwd met lichte materialen zoals hout en riet, die gemakkelijk vergingen of konden worden verplaatst. Wat er aan sporen restte, kon in een enkele stormvloed worden weggevaagd, zoals in 1170 en 1248. Het is eigenlijk verrassend hoeveel er nog wél aan de tand des tijds is ontkomen.

Ook het papieren archief uit de begintijd stelt weinig voor. Het huidige Amsterdam was in de twaalfde en dertiende eeuw geen administratief centrum, maar een dunbevolkte uithoek. De macht concentreerde zich bij de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Voor beiden was de Amstelstreek een randgebied, een grensstrook, weliswaar niet onbelangrijk, maar zeker niet het brandpunt van hun aandacht. Het beheer over het gebied was in handen

van mindere heren, de Heren van Amstel, met als standplaats Ouderkerk aan de Amstel. Zij heersten als middeleeuwse franchisenemers en ze noemden zich meestal Gijsbrecht: Gijsbrecht I, Gijsbrecht II, Gijsbrecht III en Gijsbrecht IV. Ze waren loyaal aan de bisschop of de graaf zolang het niet anders kon of zolang het hun uitkwam, maar loerden intussen naar kansen om zelf machtiger baasjes te worden, met wisselend succes.

Door de Heren van Amstel een voorname rol in de stadsgeschiedenis toe te dichtten, streelde Vondel de notabelen uit zijn tijd met de gedachte van een adellijk en eigenzinnig voorgeslacht. Dat deed hij niet alleen in een loflied op het stadhuis, maar ook in *Gijsbrecht van Aemstel*, het toneelstuk dat ruim drie eeuwen achtereen, tot 1968, jaarlijks is opgevoerd. Bij gebrek aan een werkelijk grootse oorsprong koesterden generaties Amsterdammers Vondels dichtertelijke vrijheid als hun scheppingsverhaal.

Hij laat de dam leggen

De Gijsbrechts kregen in het geromantiseerde verleden uiteraard een hoofdrol in de aanleg van de dam in de rivier die de stad haar naam bezorgde. Ook deze dam is een ietwat mistige affaire, maar historicus Jan ter Gouw en zijn illustrator J.C. Greive jr. zagen het in 1876 helder voor zich.

Terwijl een massa arbeiders aan het sjouwen en heien is, wijst op de voorgrond Heer Gijsbrecht III zijn deftige gezelschap op het werk ‘dat van het hoogste gewigt voor de toekomst zal zijn, ja, dat hem den eeretitel waardig maakt van “Stichter van Amsterdam”. – Hij laat den Dam in den Amstel leggen. Gij ziet, hoe hij vol belangstelling het levendig tooneel in oogenschouw neemt; zijne gemalin vergezelt hem, en hij vindt er genoeg in, haar zelf aan te wijzen, hoe ’t werk wordt aangelegd, en welk een verbazenden arbeid het kost, deze breeden stroom met een dam te beteugelen, en hem te dwingen zijnen waterschat door gewelfde sluizen uit te gieten.’

Het is een mooi verhaal, maar het heeft zich zeker niet zo voltrokken. Het werk op Greives prent doet meer denken aan een negentiende-eeuws kanaal- of spoorwegproject dan aan de Middeleeuwen, en de afgebeelde heitoestellen raakten pas later in zwang. De entourage van Gijsbrecht lijkt wel wat op het notabele groepje linksonder op de Weense *Toren van Babel* van Pieter Breughel, een oude meester die juist in die tijd was herontdekt.

Zo tekende de negentiende-eeuwse Greive een eigentijds negentiende-eeuws oerbeeld.

Uit het niets

De meeste Amsterdamse historici hebben zich al vroeg neergelegd bij een prozaïsch en onaanzienlijk begin van hun stad. Het bleek zelfs een reden voor trots te zijn, want het kleine begin gaf de latere fenomenale bloei nog extra reliëf.

‘Een stad uit het niets’, zo heet het in de *Geschiedenis van Amsterdam I* uit 2004. Hoezeer de toverachtige opkomst de nieuwsgierigheid prikkelt, wist Jan

Wagenaar in 1760 al: ‘Ziet men op de geringe beginsels, van welken deeze Stad, voor minder dan zes eeuwen, opgekomen, en op den spoed, met welken zy, in twee of drie eeuwen, aangewassen en groot geworden is; ziet men, vooral, op de verbaazende Vergrootingen der Stad, in de jongst voorleeden eeuwe; men verlangt te weeten, door welken zonderlingen samenloop van oorzaken, de slegte Amstelbuurt tot eene Weerldstad uitgedyd, en de laage Visschers stulpen in prachtige Paleizen verkeerd zyn.’

De *framing* van Amsterdam als prachtstad van nederige komaf bestond ook al in 1663, midden in de Gouden Eeuw, toen stadsbeschrijver Olfert Dapper er een listige draai aan gaf. Want juist dankzij het bescheiden begin kon de stad zich zonder schroom vergelijken met andere vermaarde steden die ook bescheiden waren begonnen. Neem nu Rome: ‘Dat Amsterdam zeer geringe beginzelen gehad heeft, waer in men haer met het oude Roomen, (de Hoofstadt, der vierde Monarchy, en een Goddin aller volken) die haer oorspronk van den herder Romulus, en de hutten der vee-hoeders had, vergelijken mach, kan niet geloochent worden.’

Dapper werkte dit imago van eenvoud consequent uit, tot en met de naamgeving van zijn stad. Hij wees allerhande oude en Latijnse varianten zoals Aemstelredamme en Aemstelaedamum van de hand en koos voor het simpele Amsterdam: stoer, gestroomlijnd en vrij van statusgevoelige tierlantijnen. Ook voor het begrip

‘dam’ hanteerde Dapper de nederigste definitie. Een dam, ‘dat is een hoop aerde, die twee watere af-zondert, en ’t hoogste stut en ophoudt’. Want: ‘Het wordt, gelijk ieder weet, noch dagelijx in dien zin gebruikt.’

Deze dam, die het hart is van de stad die zich het centrum van de wereld meende – deze dam heeft de historici al evenzeer beziggehouden als de rest van het nevelige begin. Want, zo verzuchtte Olfert Dapper, ‘daer leit al de zwaarigheid’.

Amfibische cultuur

Toch kan het verhaal van de dam, en dus van Amsterdam, eenvoudig worden verteld als we het in breder verband zien. Ook moeten we niet te veel letten op de machtsverhoudingen tussen bisschoppen, graven en heren, en des te meer op de verhouding tussen land en water die zo bepalend is geweest voor het ‘leefbaar laagland’ van de Nederlandse delta.

Juist in die tijd was een ‘amfibische cultuur’ in opbouw, zoals waterstaatshistoricus Petra van Dam het noemt. Na verloop van tijd ‘beschikte men over grote vaardigheid in het omgaan met water’, inclusief ‘culturele aanpassingen waardoor men relatief makkelijk op en neer kon bewegen tussen de natte en droge delen van het landschap’. Zover was het in de Middeleeuwen nog niet, maar er werd hard aan gewerkt. De ordening van het land werd aangepast aan de gevaarlijke opmars van het water, en dit gebeurde op niet kinderachtige schaal.

De aanleg van de dam in de Amstel, volgens de romantische verbeelding van tekenaar J.C. Greive jr in 1876.

Over heel Holland strekte zich al vierduizend jaar een groot veengebied uit. Het bestond uit glooiende, sponsachtige pakketten van dood plantaardig materiaal dat veel water absorbeerde en dat het overtollige water liet weglekken langs kronkelende stroompjes. Het was een vruchtbaar maar kleddernat gebied. Toen zich hier kolonisten vestigden om het veen te ontginnen voor de landbouw, moesten ze het om te beginnen begaanbaar maken door het te draineren. Ze groeven vele duizenden ontwateringsloten, in een karakteristiek langgerekt patroon dat nog altijd zichtbaar is als het grootste middeleeuwse monument van Nederland. Hiermee zetten ze onbedoeld een fataal proces van bodemdaling in gang. Door de ontwatering zakte het veen in als een soufflé. Om het veenland droog te krijgen, was een nog sterkere ontwatering nodig, terwijl dit juist moeilijker werd doordat de hoogteverschillen slonken. Het land werd almaar kwetsbaarder en bij iedere storm kon het opgezwepte water grote stukken land wegvreten. Kleine meren werden groot, de zee drong binnen en het zoete Almere dijde uit tot de zoute zeearm Zuiderzee. Holland werd een gatenkaas. Alsof dat niet genoeg was, zorgde de verzanding van de Oude Rijn voor een extra probleem. Deze Rijntak, die langs Leiden liep en bij Katwijk in zee uitmondde, was cruciaal voor de afwatering van grote delen van Utrecht en Holland, maar raakte in de twaalfde eeuw verstopt door stuivend duinzand.

Al met al liep de waterhuishouding in een zo groot gebied zo ernstig vast dat kleine, lokale ingrepen niet meer volstonden. Vanaf de twaalfde eeuw organiseerden de bewoners en bestuurders zich, met vallen en opstaan, maar uiteindelijk op verbluffend grote schaal, rond plannen die een drastische systeemwijziging in de afwatering opleverden.

In het nieuwe stelsel was de natuurlijke afwatering naar het westen vervangen door een kunstmatig hydraulisch systeem met de hoofdrichting naar het noorden. Bestaande stroompjes werden gekanaliseerd, nieuwe gegraven, dammen gelegd, stroomrich-

Volgens één visie stroomden er aanvankelijk twee afzonderlijke veenriviertjes in het huidige Amsterdamse domein

tingen omgekeerd. Aan de Utrechtse kant voerden nieuwe kanalen, *weteringen*, het water voortaan af naar de Vecht. In Holland gebeurde hetzelfde op nog spectaculairder schaal. Vijftien lokale gemeenschappen of *buurschappen* sloegen de handen ineen om de afwatering noordwaarts te verleggen van de Oude Rijn naar het Leidse Meer (later deel van het Haarlemmermeer). Ook hier kreeg het gemankeerde waterstelsel nieuwe protheses zoals de gegraven watergangen Does, Zijl en Goog en de dam van Zwammerdam.

Na enige tijd bleek het niet voldoende. Stormen bleven grote stukken land wegslaan, het IJ groeide gevaarlijk en het zeewater drong in het dramatische stormjaar 1248 het merengebied tussen Haarlem en Leiden binnen. De verdedigingslinie werd daarom verder naar het noorden verschoven: het afwateringssysteem eindigde niet langer bij het Leidse Meer, maar strekte zich uit tot aan het IJ. Losse terpen en dijkes werden verbonden tot een aaneengesloten zeedijk langs de zuidelijke IJ-oever, en bij Spaarndam verrees een complex van negen sluisen. Dit watersysteem was mogelijk dankzij een uitgekiende bestuurlijke samenwerking, het Hoogheemraadschap, waarin alle belanghebbenden tussen Woerden, Den Haag en Haarlem meebetaalden aan de dijken en sluisen langs het IJ. Alleen de naam van het gebied herinnerde nog aan de afwatering van voorheen: Rijnland.

Amstel

Ook het stroomgebied van de Amstel, het gebied tussen Rijnland en de Vechtstreek, moest zich aanpassen. Over de vraag hoe dat ging, bestaan tegenwoordig twee contrasterende opvattingen. Volgens de ene, vooral vertolkt door archeologen, werden er dijken en extra watergangen aangelegd, maar veranderde er weinig aan de rivier zelf. Volgens de andere opvatting is er juist grondig aan de Amstel gesleuteld, en is zelfs de stroomrichting omgekeerd. Volgens deze visie stroomden er aanvankelijk twee afzonderlijke veenriviertjes in het huidige Amsterdamse domein. Het ene ontsprong bij het Amstelstation, stroomde zuidwaarts en mondde uit in de Vecht. Het andere begon twee kilometer verderop, bij de Stopera, en kronkelde noordwaarts naar het IJ. Deze twee zijn uiterlijk rond 1250 met elkaar verbonden door een gegraven tussenstuk, vergelijkbaar met de Does of de Zijl, om ook hier de haperende afwatering te verbeteren. Sindsdien stromen ze als één rivier naar het noorden. Deze theorie verklaart waardoor dit deel van de Amstel, tussen de Omval en de Blauwbrug, zo opmerkelijk recht is. Volgens archeologen is er geen bodemkundig bewijs voor zo'n kanalisering van de Amstel, maar waterstaatkundig gezien was zo'n onderneming halverwege de dertiende eeuw zeker realistisch. Een paar kilometer graven en een veenriviertje hybridiseren: dat werd toen vaker vertoond in de grote transitie van de afwatering in het Hollandse en Utrechtse veengebied.

Daar waar de Amstel het IJ bereikte, ontmoette hij de IJdijk die zich uitstrekte van Velsen in het westen tot de Muiderberg in het oosten. De snee van de rivier in de dijk werd volgens vertrouwd recept geheel met een dam. Deze dam, dat was de 'hoop aerde, die twee watere af-zondert' waarover Olfert Dapper schreef. Om het rivierwater toch naar zee te laten stromen en het scheepsverkeer niet volledig te blokkeren, werden in de dam twee sluisen gemaakt, misschien beide tegelijk, misschien de een na de ander.

Zo was de verhouding tussen water en land ook in dit deel van het laagland opnieuw gerangschikt, met meer macht van de mens over de natuur dan

voorheen, met meer macht van het land over het water, en met de dam in de Amstel als een detail in een groter geheel – een detail dat een eigen leven zou gaan leiden.

Dam #1 en #2

Nog altijd blijven er vragen bestaan over de oorsprong van de dam. Wanneer is hij aangelegd? Het meest voor de hand ligt een aanleg ná het rampjaar 1248 en de eventuele doorgraving van de Amstel, en vóór de eerste schriftelijke vermelding in 1275. Waarschijnlijk was het rond 1270.

Waarom ligt de dam zo ver landinwaarts, meer dan een kilometer van de monding van de Amstel verwijderd? Wellicht omdat de Amstel op die plaats een knik maakt en de dam het scharnier van zichtlijnen werd. Of omdat de rivier er op z'n smalst was en de dam dus op z'n kortst kon zijn. Op beide oevers stonden al plukjes lintbebouwing, de Windmolenbuurt en de Bindwijkerbuurt in het westen, de Kerkbuurt, Gansoord en Grimmenes in het oosten; misschien besloot men de verbinding juist aan te leggen op een onbebouwd gedeelte tussen deze buurten. Mogelijk had men meteen al een mooie haven aan de IJ-zijde in gedachten. En er kunnen nog meer voor de hand liggende redenen zijn geweest die wij ons niet meer kunnen voorstellen. In andere damsteden ligt de dam overigens ook niet altijd pal naast de monding.

Is de huidige dam de eerste en enige? Waarschijnlijk wel, maar ook hier heeft de mist tot fraaie alternatieve theorieën verleid. Zo werd in de zeventiende eeuw gedacht dat er eerder een dam dichterbij het IJ moest hebben gelegen, ter plaatse van het tegenwoordige Beursplein. Zo staat hij afgebeeld op een kaartje dat de situatie van 1220 zou weergeven, afgedrukt in de officiële stadsuitgave *Hantvesten Privilegien Willekeuren ende Ordonnantien der stadt Aemstelledam* uit 1613. Hetzelfde fantasiekaartje heeft, met wisselende jaartallen, nog eeuwenlang gecirculeerd als mogelijke historische toestand. Hoe dam #1 door dam #2 zou zijn vervangen, door wie en wanneer, bleef onduidelijk.

Floris

Vanwaar dit hardnekkige verhaal over een eerdere dam? Dat hangt samen met een ander wazig fenomeen uit het vroege Amsterdam, het kasteel van de Heren van Amstel dat ter hoogte van die eerste dam op de westoever zou hebben gestaan. Eeuwenlang deed de prikkelende maar onbewezen theorie over een heus Amstelkasteel de ronde, totdat de meeste moderne historici het afdeden als een verdichtsel. Het was een complete verrassing toen in 1994 aan de Nieuwendijk de resten werden opgegraven van zware bakstenen muren. Dus toch?!

De blootgelegde resten zijn die van een klein kasteeltje of een versterkt huis, dat waarschijnlijk vlak na 1280 is gebouwd. De bouwheer kan dan niet een Heer van Amstel zijn, maar wel van Floris V, graaf van Holland, die zojuist Gijsbrecht IV van Amstel had

De vader van Floris was bij een eerdere aanval in 1256 door West-Friese guerrillastrijders gedood

verjaagd. En het kasteel kan, net als de dam, wel eens onderdeel zijn geweest van een groter plan.

De ambitieuze Floris V wilde zijn macht in alle richtingen uitbreiden, maar had een bijzonder motief om de West-Friezen, ten noorden van het IJ, te onderwerpen. Zijn vader was bij een eerdere aanval in 1256 door West-Friese guerrillastrijders gedood. Floris wilde zijn vader wreken, maar werd bij de eerste poging in 1272 verslagen. Hij leerde ervan dat hij geduldig te werk moest gaan.

'Floris ontwikkelde een stoutmoedig plan, dat alleen kon slagen als hij de beide IJ-oevers in handen kreeg', schrijft historicus Ronald de Graaf over Floris' 'grote strategie' in de volgende jaren. Tussen 1273 en 1281 breidde hij zijn invloedssfeer aan weerszijden van het IJ gestaag uit, met gebruik van militair machtsvertoon door de bouw van kastelen, maar ook door de *hearts and minds* van de bevolking te veroveren met verdragen en financiële voordelen. Zo gaf hij in 1276 een belastingvrijstelling aan 'die van Aeckersloot en Wtgeest' en in 1280 aan 'die van Wormer'. De tolvrijheid die Floris in 1275 verleende aan 'luyden woonende tot Amstelledamme', in het document dat als de officiële geboorteakte van Amsterdam geldt, past in dezelfde strategie. Toen hij eindelijk het gebied aan beide zijden van het IJ beheerste, viel hij in 1282 de West-Friezen aan, ditmaal wel met succes. Een deel van zijn vloot opereerde vanuit het oosten, en had onderweg Amsterdam als tussenhaven aangedaan.

Met dit document schonk Floris V in 1275 het privilege van de tolvrijheid aan de 'luyden woonende tot Amstelledamme'. De dam gaf de nederzetting haar naam.

Na de grootschalige sloop aan de Vijgendam stuiten archeologen omstreeks 1915 op het fundament van de oude damsluis.

Floris liet in korte tijd vijf kastelen of *dwangburchten* rond West-Friesland bouwen om zijn macht te consolideren, en bouwde daarnaast het Muiderslot aan de monding van de Vecht. Deze seriële burchtenbouw vergde een uitzonderlijke logistiek, want per kasteel werden honderdduizenden bakstenen, *kloostermoppen*, per schip aangevoerd en honderden arbeiders ingezet. Floris moet dus, naast een energiek krijgsheer, een efficiënt bouwmanager zijn geweest. Het is goed mogelijk dat hij, nu hij toch bezig was, ook opdracht heeft gegeven tot de bouw van een versterking aan de Amstelmond. Het is evengoed mogelijk dat hij het nooit heeft afgebouwd, omdat het na zijn West-Friese zege in 1282 niet meer nodig was. In ieder geval was het 'kasteel' weer snel verdwenen, vermoedelijk al voor 1306. Floris schonk Amsterdam een raadselachtig stenen gerucht dat nog vele generaties tot de verbeelding zou blijven spreken.

Het was overigens een misverstand van de Amsterdammers van de zeventiende eeuw om te denken dat de dam en het kasteel vlak bij elkaar moesten hebben gestaan. De dam zou onherroepelijk een knooppunt van verkeer en handel worden, en dat is geen handige locatie voor een kasteel. Een burcht kan beter soeverein aan de rand van de nederzetting staan, of iets erbuiten, dicht bij de riviermonding en op comfortabele afstand van het dagelijks gedruis; zie het Muiderslot.

Zo kunnen we de oorsprong van de dam samenvatten in een handvol geloofwaardige vermoedens. De

dam zal tussen 1250 en 1275 zijn aangelegd. Wie de opdracht gaf en toezicht op de bouw hield, is niet duidelijk, al kan het Gijsbrecht III van Amstel zijn geweest. De aanleg van de dam past in de groot-scheepse omwenteling in het waterstaatkundig regime in de wijde omgeving, die al in de elfde eeuw was begonnen. De dam en de mensen die er woonden, kregen voor het eerst een officiële vermelding en erkenning van hun bestaan van Floris V, in 1275, en deze oorkonde was mogelijk een bijproduct van diens grotere streven, waarin hij het vizier op West-Friesland had gericht.

In zijn lange aanloop naar de macht ontdekte Floris V het strategische belang van de stad. Historicus Ronald de Graaf: 'De *true masters of space* waren niet de kastelen of het platteland, maar de steden. En Floris begreep dit. Hij paste zijn beleid aan, zelfs zo, dat hij gerekend wordt onder het handjevol grote stichters van steden.'

Het lijkt erop dat Joost van den Vondel voor zijn 'Gijsbrecht van Aemstel' de verkeerde hoofdpersoon heeft gekozen.

Het oude stadhuis bestond al niet meer toen Pieter Saenredam het in 1657 ver-
eeuwigde. Het was vijf jaar
eerder afgebrand, maar
Saenredam had er in 1641
tekeningen van gemaakt.
Het rechter gedeelte is het
oudst. Later werden de toren
en de overdekte 'vierschaar'
aangebouwd en het Sint
Elisabeth Gasthuis, links met
trap en spits, toegevoegd.
Uiterst links staat het eerste
huis van de Kalverstraat.

Peter Saenredam heeft dit eerst met zijn Geveckent in 1641 geboort in Jaer 1641 met Geveckent in Jaer 1657

Amsterdam, deses afbrande in Jaer 1657 den 7 Julij, in 3 uren tij sonder nu

236

Johan Lingelbach toont hier hoe de Dam erbij lag in 1656. Het nieuwe stadhuis staat nog

in de steigers, maar de begane grond wordt al gebruikt. De schilder legt de nadruk op het

plein als bruisende ontmoetingsruimte van reizigers en kooplieden van nabij en ver.

‘Om behoorlijkke spacie te laten’

We kunnen Cornelis Anthoniszoon dankbaar zijn, want hij gaf ons in de zestiende eeuw het eerste betrouwbare beeld van Amsterdam en dus ook van de Dam. Over de oudere geschiedenis van de stad moeten historici tot vervelends toe melden dat die ‘in nevelen gehuld’ is, en dat we op z’n best op basis van snippers kennis een speculatief beeld van de vroege stad kunnen samenstellen – ongeveer zoals dinosaurussen worden gereconstrueerd aan de hand van een handvol botjes, indirecte kennis, en professioneel giswerk. Dat verandert in 1538 dankzij het formidabele portret dat Anthonisz van de stad schilderde, en misschien nog meer dankzij de houtsnedeversie van zes jaar later waarmee hij de topografische kennis van het schilderij voor een groter publiek toegankelijk maakte.

Vanaf dat moment weten we hoe de stad eruitzag, met veel details, een hoge mate van juistheid, en ook nog eens toegankelijk en aantrekkelijk door het bijzondere vogelvluchtperspectief. Met deze blik schuin van boven combineert Anthonisz het overzicht van een plattegrond met de tastbaarheid, zelfs de intimiteit, van een straatbeeld. Dat lukt hem minstens even goed als zijn voorbeeld, Jacobo de’ Barbari, die in 1500 zo’n vogelvluchtbeeld van Venetië maakte. Het is een perspectief dat ons tegenwoordig vertrouwd is – terwijl het vliegtuig daalt zien we de stad al liggen waarin we straks zullen rondlopen. Stap in de tijdmachine en je zult zien dat je met de kaart van toen nog heel behoorlijk je weg kunt vinden in de oude stad van nu.

Ook een voorstelling van de historische Dam is dankzij Anthonisz veel gemakkelijker geworden. Kijk maar.

In de schrijvende handt

Over het leven en werk van Cornelis Anthonisz zelf moeten we wel weer verzuchten dat er veel in nevelen gehuld is. Hij werd geboren in 1500, of een paar jaar eerder of later. Over zijn ouders weten we alleen dat zijn vader Anthonis heette en dat zijn moeder de dochter van een schilder was. Hij studeerde misschien in Leuven. Tussen 1523 en 1527 trouwde hij met een vrouw die bijna tien jaar ouder was en tot dan toe in het Begijnhof had gewoond. Zij erfde vier huizen aan de Nieuwezijds Achterburgwal (nu Spuistraat) bij de Molsteeg, en in een hiervan, het huis ‘In de schrijvende handt’, verkocht Anthonisz prenten. Hij stierf in 1553.

Zijn oeuvre bestaat, voor zover bekend, vooral uit houtsneden. De meeste hebben een moraliserende inslag: ze verbeelden ondeugden, de vergankelijkheid, Bijbelse verhalen als dat van de verloren zoon, en een ‘trap des levens’ die vanaf de geboorte omhoog voert naar het summum van de middelbare leeftijd, en dan afdaalt naar de ouderdom en het graf. Er zitten ook wat koningsportretten en stichtelijke stripverhalen bij.

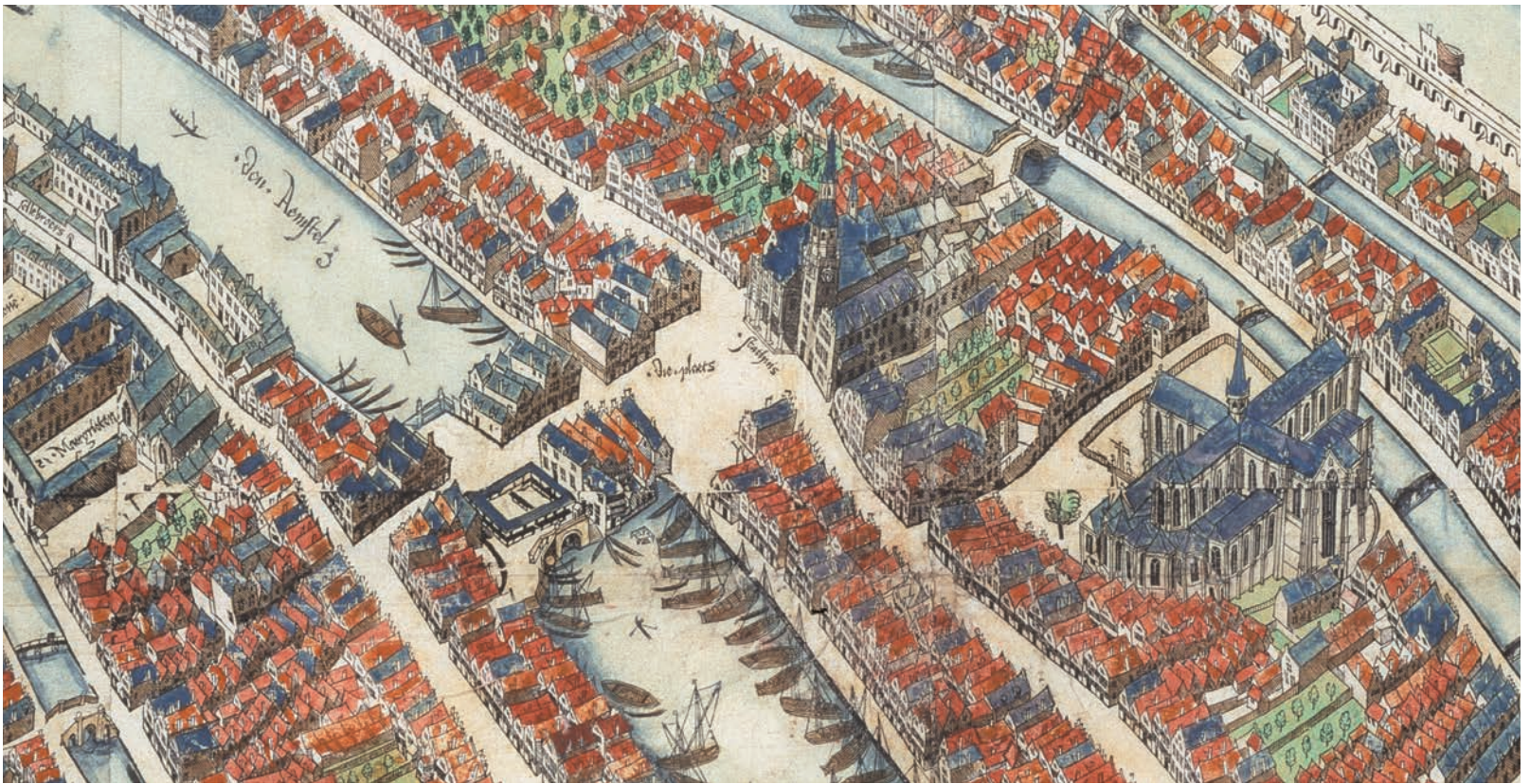

Met de blik schuin van boven combineert Anthonisz het overzicht van een plattegrond met de intimiteit van een straatbeeld

Er zijn van hem precies twee schilderijen bekend. Beide zijn in opdracht gemaakt; het tweede nog prestigieuzer dan het eerste. Wat overtuigde de opdrachtgevers ervan dat Anthonisz de juiste man was voor deze werken? Kenden zij werk van hem dat wij niet kennen? Had hij goede contacten? We weten het niet.

Het eerste schilderij is een schuttersportret uit 1533. Net als nu lieten gezelschappen graag groepsportretten maken om hun verbondenheid te vereeuwigen en hun gewichtigheid te onderstrepen. Een eeuw later zouden schilders als Rembrandt en Hals dit genre tot grote hoogten voeren, maar de vroege schuttersstukken uit Anthonisz' tijd vertonen meestal de stijfheid die wij nog altijd van elftalfoto's kennen. Anthonisz bracht er een zekere levendigheid in door de zeventien bonkige koppen te groeperen rond een eettafel met daarop een overigens erg karige maaltijd. Linksboven staat een dertiger met verfijndere gelaatstreken die een pen vasthoudt. Als we hierin slukreclame voor kunsthandel 'In de schrijvende handt' zien, zal dit een zelfportret zijn geweest. Anthonisz beeldt zichzelf af met een iets afgewend gezicht, maar zijn ogen kijken ons recht aan.

Op het tweede schilderij, vijf jaar later, houdt niet de schilder maar de hele stad het hoofd schuin; we zien haar tegelijkertijd van voren en opzij, en ook nog eens van boven. De opdrachtgever was ditmaal het stadsbestuur en de aanleiding steeg ver uit boven de jongemannenbravoure van de voetboogschutters. De Habsburgse keizer was vrijwel doorlopend op tournee door zijn uitgestrekte rijk, en voor de zomer van 1540 stond een bezoek aan Amsterdam op de agenda. Het stadsbestuur wilde indruk maken op de vorst en gaf opdracht tot een fors schilderij, ruim één bij anderhalve meter, dat de stad in al haar glorie zou tonen. Het

In 1544 heeft Cornelis Anthonisz Amsterdam gedetailleerd vastgelegd in vogelvlucht. De uitsnede laat zien dat de rivier in ruim tweehonderd jaar veel smaller was geworden, en de dam dus korter. Naast de dam is een plein ontstaan, Die Plaetse. Daar domineert het stadhuis, terwijl de Nieuwe Kerk nog achter bebouwing schuilgaat.

was een gewichtige, maar ook veeleisende opdracht. Het stadsporet mocht wel geflatteerd zijn, maar moest in de eerste plaats nauwkeurig zijn. Er was uitgebreid veldwerk nodig en de topografische informatie moest helder in het lastige vogelvluchtperspectief worden ondergebracht. Op een paar plaatsen werd het perspectief gemanipuleerd omdat dat mooier was of de informatiewaarde ten goede kwam. Van De' Barbari is bekend dat hij drie jaar aan het portret van Venetië werkte. Zo lang heeft het bij Anthonisz waarschijnlijk niet geduurd, maar het is duidelijk dat hij zijn werk niet hoefde af te raffelen. Meer nog dan bij de voetboogschutters is het intrigerend waarom hij voor deze taak werd aangezocht; we kunnen slechts gissen en constateren dat het een uitstekende keuze was.

Toen Karel V in augustus 1540 Amsterdam bereikte, werd de stad geteisterd door de ergste hittegolf uit haar geschiedenis. De stank van de grachten was nog gruwelijker dan anders, de keizer vreesde voor zijn gezondheid, ontvluchtte de stad al na een dag en keerde er nooit terug. De pr-campagne van de stad was jammerlijk mislukt, maar Amsterdam hield er het schilderij van Anthonisz aan over als een schitterend residu. Het kreeg een ereplaats in het stadhuis en verhuisde mee van het ene stadhuis naar het andere, tot het ten slotte in het Amsterdam Museum kwam te hangen. Nog populairder was de houtsnede die Anthonisz in 1544 uitbracht, met in het colofon: 'Dese afbeeldinghe vindt men te koop in die vermaerde koopstadt van Amstelredam achter de Nieuwe Kerck by den voorsz Cornelis Anthoniszoon, Schilder inde Schrijvende handt'. Het was het begin van de indrukwekkende cartografische traditie van Amsterdam en het is nog altijd een uitstekend hulpmiddel om het historische Amsterdam te begrijpen. Van hieruit is het ook

gemakkelijk om terug te redeneren, terug te kijken naar de eerdere ontwikkeling van de stad.

Dam en plein

De tweedeling van de Dam, met de dam in de rivier en het plein ernaast, is op Anthonisz' kaart duidelijk herkenbaar. Dat geldt ook voor de H-vormige plattegrond: evenwijdig aan de Amstel lopen de oorspronkelijke dijkwegen (Nieuwendijk en Kalverstraat in het westen, Warmoesstraat en Nes in het oosten), en de dam is hun verbindingsstuk. De dam is op Anthonisz' kaart bebouwd, als een variant op de Ponte Vecchio in Florence. Alleen het gedeelte van de dam dat boven de doorvaartsuis ligt, is onbebouwd gebleven, op de lichte constructie van de vismarkt na, zodat de sluis zonder veel moeite kan worden blootgelegd. Een tweede sluis zit verstopt onder de huizen aan het rechter uiteinde van de dam.

Het verschil in karakter tussen de twee oevers is ook goed te zien. De bebouwing op de oostoever, links, is in zichzelf gekeerd. De dam sluit hier direct aan op het netwerk van smalle straten en stegen. Er zijn weinig pleinen in dit deel van de stad, en veel introverte kloostercomplexen. De westoever, rechts, heeft een veel opener karakter. Hier vinden we het centrale plein, de belangrijkste openbare gebouwen en de vrij toegankelijke kade langs de Amstel.

Het plein stond in Anthonisz' tijd bekend als *die Plaetse*, de Plaats. Het heeft maar twee echte pleinvanden, want alleen de gebouwen in het westen (rechts) en het noorden (onder) staan met hun voor-gevel naar het plein gericht. In het westen zijn dat de drie opvallend grote gebouwen die samen het stadhuis vormen, in het zuiden staan in totaal zeven panden, vijf bredere en twee kleintjes, met halverwege een

Een vermoedelijk zelfportret van Cornelis Anthonisz; een uitsnede uit een schuttersstuk dat hij schilderde in 1533 (*De Braspenningmaaltijd*).

verspringing van de rooilijn. De gebouwen in het oosten en noorden staan opmerkelijk genoeg met hun zijkant naar het plein gericht, terwijl hun voorgevel aan de dam, het Damrak of de Nieuwendijk staat. Dat is een indicatie dat deze bebouwing er eerder was dan het stedelijk besluit om een plein aan te leggen.

In een hoek van het plein raakt de Plaets aan de haven van het Damrak. Aan het plein staat, als een vooruitgeschoven post van de Nieuwendijk, een gebouw dat mogelijk de eerste Waag is geweest, al is dat niet zeker. Van het stadhuiscomplex is bekend dat het aan de pleinzijde 101 voet en vier duim breed was, bijna dertig meter. Het hele plein moet dan ongeveer veertig bij veertig meter hebben gemeten.

Met de kennis van nu kijken we niet alleen naar het plein van toen, maar ook naar de ruimere omgeving, die toen bebouwd was en gaandeweg door de leegte zou worden verzwolgen om ten slotte het plein van nu te vormen. Bijzondere aandacht verdient de middeleeuwse buurt tussen de Nieuwe Kerk, de Kalverstraat, de Plaets en de Nieuwezijds Voorburgwal. In deze buurt bevonden zich een stuk of tien straten, stegen, gangen en sloppen en zeker vijfenzeftig gebouwen, waaronder het stadhuis, plus twee begraafplaatsen tegen de kerkmuren aan. Gezichtsbepalend waren de negen panden naast het stadhuis die op de kaart van Anthonisz nog het begin van de Nieuwendijk vormden, zoals het huis De Appelboom, de herberg 't Schilt van Vranckrijck en het huis De Brill waar de rijke weldoener Willem Eggert zou hebben gewoond. Niet veel later kwamen zij pal aan het plein te staan,

dankzij de afbraak van de panden ertegenover. Halverwege de zeventiende eeuw ging de complete buurt zelf tegen de vlakte om plaats te maken voor het nieuwe stadhuis en een groter plein, samen met de dertig huizen tussen de kerk en het Damrak. De Nieuwe Kerk, die op Anthonisz' kaart nog ver van de Plaets was verwijderd, kwam aan het plein te staan.

Ook aan de oostzijde zijn, eeuwen later, tientallen huizen aan het plein geofferd, waaronder de bebouwing op de oorspronkelijke dam die lange tijd Vijgendam heeft geheten. Bij de eeuwige transformatie van de stad behoren niet alleen het potlood en de stift tot het standaardgereedschap, maar ook het gum.

Wrijving

Dit gum komt ook van pas als we, uitgaande van de prent van Anthonisz anno 1544, in gedachten teruggaan in de eerdere geschiedenis van de Dam. De H-vorm van de stadsplattegrond was er al in 1275. Drie van de vier pootjes van de H vormden elk het begin van een doorgaande weg, naar Haarlem, Utrecht en Muiden, terwijl het vierde pootje, de Nes, al snel doodliep. We kunnen ons daarom de middeleeuwse verkeersstructuur van Amsterdam beter voorstellen als een T-splitsing van hoofdwegen, en de feitelijke splitsing zit aan het westelijke uiteinde van de dam.

De Plaets die rond de T-splitsing ontstond, was dus in eerste instantie een verkeersknooppunt. Een knooppunt is ook aantrekkelijk als ontmoetingsplaats, en zo was de Plaets vrijwel vanaf het begin, uitgedrukt in hedendaags jargon, een verkeersruimte en een

De weekmarkt voor boter, kaas, eieren en spek, circa 1570. De Dam was zo populair als marktplaats dat er strikte regels golden voor waar en wanneer welke waren werden verkocht. Op de voorgrond een paard met vrachtslede.

verblijfsruimte tegelijk. Deze combinatie is in het algemeen een vruchtbare basis voor stedelijke levendigheid, maar het vereist wel een subtiel evenwicht. Verkeer en verblijf gaan niet zomaar samen; wie onderweg is wil snel en ongehinderd voortgaan en wie ergens verblijft wil juist stilstaan, of slenteren. Als de spanning te groot wordt, dreigt alles vast te lopen; de drukte die eerst enerverend was, wordt dan ergerlijk en destructief. Ook de Dam moest in de loop van de eeuwen meermalen op zoek naar een nieuw evenwicht tussen vitaliteit en verstopping.

De kaart van 1544 laat een markant verschil zien tussen de hoofdroutes die evenwijdig aan de Amstel lopen – de oude dijkwegen plus de nieuwere voor- en achterburgwallen – en de stegen die de dwarsverbindingen vormden

De oudste bebouwing stond aan de landzijde van de dijkwegen. Aan de andere zijde van de dijk lag in 1275 meteen al de rivier, maar in 1544 was de Amstel inmiddels een stuk smaller geworden doordat langs beide oevers stroken land waren aangeplempt en bebouwd. Op de oostoever werd het nieuw gewonnen land tussen de Warmoesstraat en de Amstel volledig bebouwd tot aan de waterrand, zodat de toegang tot het water in feite was geprivatiseerd. Op de westoever gebeurde dit aanvankelijk ook, maar dat veranderde in 1520, dus niet lang voor Anthonisz de stad afbeeldde. Toen besloot de stad om hier langs het Damrak een openbare kade aan te leggen.

Het oorspronkelijke patroon van de ontginningen, met smalle stroken land of 'weren', gescheiden door sloten, is buiten de stad nog goed herkenbaar. Binnen de stad zijn ze minder zichtbaar, maar ze bleven van belang als eigendomsgrenzen. De smalle, diepe tuinen, bijvoorbeeld achter de huizen in de Kalverstraat, herinnerden nog aan het agrarische verleden en veel van de oude sloten veranderden in dwarsstegen. Ook de Gasthuissteeg, de Vogelsteeg en de Wijde Kerksteeg, die allemaal van het plein naar de Nieuwezijds Voorburgwal liepen, waren hun leven begonnen als scheidingen tussen weren.

De kaart van 1544 laat een markant verschil zien tussen de hoofdroutes die evenwijdig aan de Amstel lopen – de oude dijkwegen plus de nieuwere voor- en achterburgwallen – en de stegen die de dwarsverbindingen vormden. De hoofdroutes zijn gemakkelijk te vinden en lopen ongecompliceerd lang door, terwijl de dwarsverbindingen smal en verbrokkeld zijn. Dit kenmerkende patroon is nu nog dagelijks te ervaren, bijvoorbeeld in de Hoogstraat en de Damstraat. Iedereen die zich hier ergert aan het gedrang en de drukte kan zich troosten met de wetenschap dat

nergens anders in de stad de middeleeuwse sensatie zo goed behouden is gebleven. De congestie is springlevend erfgoed.

Algemeen belang

De dam werd al vroeg te gelde gemaakt door zijn eigenaar, de graaf van Holland. Hij verpachtte de grond aan particulieren die er huizen of 'hofsteden' bouwden. In 1342 waren dat er vijf, met namen als Dirc Vrancenzoen, Jan Robbetginszoen en Peter Ghijsbrechtszoen. Hun beroep is niet bekend, hun jaarlijkse pacht som wel; de hoogste pacht bedroeg zes ponden, zes schellingen en acht penningen. Dat was een schijntje vergeleken met de pachtsom voor het aangrenzende viswater: achtentwintig pond. Er was een behoorlijk verloop onder de ondernemers op de dam, want op de pachterslijst van 1369 komt niet één naam voor die er in 1342 ook op stond. Later in de veertiende eeuw werden de damerven ook interessant als beleggingsobjecten; Willem Gijsbertsz en zijn vrouw Lizebett Dirck Hannetgijnszoensdr droegen in 1393 hun pachtrecht over aan de Karthuizermonniken, en ook anderen zorgden ervoor dat de dam werd opgenomen in de vastgoedportefeuille van de kloosterorden.

De waterstaatkundige betekenis van de dam raakte enigszins op de achtergrond, maar niet voor de belanghebbenden in het achterland, de 'goede luyden in Amsterlandt, uyt Asichdoem en die met hen uytwateren door den sluysen, die legghen in de Middeldam'. Tegen het einde van de veertiende eeuw waren de sluizen aan vernieuwing toe. De bewoners, de 'poorters, die wonen op de Middeldam', verzetten zich omdat hun huizen moesten worden afgebroken en herbouwd. De onderhandelingen over een schadevergoeding sleepten jarenlang voort. Zo botsten niet alleen de belangen van water en land, waterstaat en ondernemerschap, maar ook de belangen op meerdere niveaus: de individuele eigenaar, de buurt, de stad en de regio.

Terwijl de dam begon met een eenvoudige hoofdvorm die gaandeweg rafeliger werd, gebeurde met de open ruimte aan het westelijke uiteinde het omgekeerde. De diffuse ruimte van het kruispunt kreeg pas gaandeweg vorm als plein. Alleen de westelijke pleinvorming vormde een duidelijke grens; hier werd eenvoudig de bebouwing aan de Nieuwendijk en de Kalverstraat voortgezet en hier kwamen ook de belangrijkste gebouwen, het raadhuis, de kerk en het gasthuis. Aan de rivierzijde verliep de pleinvorming rommeliger doordat er meerdere krachten op inwerkten. De T-splitsing trok niet alleen verkeer aan, maar ook ondernemers zoals herbergiers en winkeliers. Zij bouwden zo dicht mogelijk bij de splitsing, waardoor de verkeersruimte krappere werd. Intussen werden langs de Amstel delen van de rivier aangeplempt; ook daar kon worden gebouwd, maar wellicht is meteen een deel van dit nieuwe land opengehouden om als marktterrein te dienen. Naarmate de markt succesvoller werd, stond de bebouwing tussen de dijkweg en het marktterrein meer in de weg. Rond 1390 zijn daarom enkele huizen gesloopt; het was wellicht de allereerste doelgerichte stedenbouwkundige ingreep van het

Amsterdamse stadsbestuur. Nu was het rafelige marktterrein aan de dam verbonden met de dijkweg; het begon al wat op een plein te lijken.

Het was nogal wat om in dit zompige land, waar droge voeten nooit vanzelfsprekend waren en iedere vierkante meter grond kostbaar was, een terrein doelbewust onbebouwd te laten en zelfs bestaande bebouwing te slopen. Kennelijk was het stadsbestuur ervan overtuigd dat het economisch nut en het algemeen belang zo zwaar wogen, dat deze ingreep van stadswege noodzakelijk was.

Stadsbranden

De bebouwing van het plein in de veertiende eeuw heeft voor ons nog vage contouren. Vanuit de nevel doemt de Waag van 1341 op, het Sint-Elizabeth Gasthuis van 1361 of eerder, het eerste stadhuis dat van 1368, 1395 of misschien 1418 stamt, en de Nieuwe Kerk van rond 1400. Het beeld wordt, wrang genoeg, scherper dankzij de twee rampzalige stadsbranden van 23 april 1421 en 23 mei 1452 en de hieropvolgende herbouwplannen. De eerste brand legde ruim een derde van de stad in de as, de tweede zelfs driekwart. Alle grote gebouwen rond de Plaets werden beide keren verwoest of zwaar beschadigd: de kerk, het stadhuis en het gasthuis.

Het raadhuis dat na de brand van 1452 werd gebouwd, is het eerste dat we kennen van afbeeldingen en documenten. Op afbeeldingen uit latere jaren, zoals de kaart van Anthonisz en het beroemde schilderij van Pieter Saenredam (zie p. 000), bestaat het uit drie delen. Het rechterdeel was het oudst. Op de verdieping zat de grote vergaderzaal, eronder de gevangenis, 'de boeien'. Op de hoek met de Vogelsteeg werden veroordeelden tentoongesteld op de zogeheten 'kaak'. Al snel werd het gebouw uitgebreid met een toren met daarin de burgemeesterskamer. Ook verrees de Vierschaar, een halfopen ruimte bestemd voor de rechtspraak, die met z'n drie bogen enigszins doet denken aan het Palazzo Comunale in Pienza. Nog voor het einde van de eeuw voegde het stadsbestuur het oude gasthuiscomplex achter de Vierschaar eveneens bij het stadhuis. Dat de Vierschaar drie meter uitstak op het plein kan een praktische reden hebben gehad, want het leverde extra vierkante meters op, en het kan symbolisch zijn bedoeld, als een overgangsruijme tussen burgers en bestuur. Volgens de zeventiende-eeuwse historicus Casparus Commelin had het ook een politionele functie: 'De uyt springende Vierschaar was zo gelegen, dat haar Haak-geschut de Kalverstraat bestrijken kon.'

Lege stad

De meest onwerkelijke eigenschap van de kaart van Anthonisz is de leegte van de stad. Mensen, dieren en dingen ontbreken op de straten, pleinen en kaden. Gestileerde menselijke figuurtjes treffen we alleen aan in de bootjes op het water, maar niet op het land. Waarom? Anthonisz kan hebben overwogen dat het een rustig kaartbeeld opleverde, en dat het de keizer een indruk zou geven van de bestendige stad zonder te worden afgeleid door het dagelijks gewriemel.

Maar de drijfveer kan ook een diepere zijn: als Anthonisz ergens is gezwicht voor een geïdealiseerd stadsbeeld, dan is het hier. De stad was in zijn tijd vol en vuil, en het stadsbestuur probeerde al decennialang vergeefs greep te krijgen op de congestieproblemen. Als de stadsbestuurders droomden over een ideale stad, dan hoefde die er waarschijnlijk niet eens zo veel anders uit te zien dan hun vertrouwde Amsterdam, als ze maar wat ruimer en schoner was.

Het is aan onze verbeelding om deze stille stad te vullen met leven en met spullen, met geluiden en geuren, met beweging en opwinding, met levendigheid en ergernis.

Nog altijd was de Dam een verkeersknooppunt en een verblijfsruimte tegelijk, en beide intensiever dan ooit. Vanaf het water werden goederen aangevoerd, sjouwers en kruiers schreeuwden, bij de Waag was het een gedrang, schuiten en vrachtsleden vervoerden goederen verder de stad in. Op het plein was ook de markt geconcentreerd. Boeren en handelaren uit de wijde omgeving voerden een rijk assortiment aan voedingswaren en andere producten aan. Appelvrouwen verkochten fruit, warmoeswijven groenten, melk, boter, potten en manden, pens en spek kon je er krijgen, levende dieren en vlees, en desgewenst werden de levende beesten ter plaatse geslacht. Even verderop, op de dam, was de minstens zo drukke vismarkt.

'Onruyms ende belet'

Drukte en levendigheid dragen bij aan de voorspoed van de stad, maar de druk kan niet ongelimiteerd toenemen. Het lijkt erop dat congestieproblemen in

Appelvrouwen verkochten fruit, warmoeswijven groenten, melk, boter, potten en manden, pens en spek kon je er krijgen, levende dieren en vlees, en desgewenst werden de levende beesten ter plaatse geslacht

1452 nog niet aan de orde waren, want na de grote brand werd de stad langs de oude rooilijnen herbouwd. Twintig jaar later was dit veranderd. Het verbod uit 1472 om 'mit verkenen te staen uptie sluyse', oftewel om varkens te verkopen op de dam, was een eerste signaal dat het stadsbestuur greep wilde krijgen op de toenemende verstopping en wanorde. De pottenmarkt moest in 1478 van de Plaets naar elders verhuizen, en spoedig volgden de melk-, boter- en eierenmarkt, de ossenmarkt, de appelmarkt en de najaarskermis.

Zo begon een lange reeks ingrepen waarmee het stadsbestuur, met vallen en opstaan, de schaarse ruimte in het stadshart probeerde te herordenen en te optimaliseren. Maatregelen bedenken was zo moeilijk niet; de achilleshiel bleek de uitvoering en handhaving.

Terwijl burgers zich op een dag in 1640 verdringen onder het raam van het stadhuis waar een proclamatie wordt voorgelezen, biedt tekenaar Willem Schellinks hier ook zicht op de rij huizen ten noorden van het stadhuis, waaronder herberg 't Schilt van Vranckrijk en het huis De Bril.

De strijd moest bergopwaarts worden gevoerd, want de stad groeide onstuimig in inwonertal en bedrijvigheid, en iedere oplossing dreigde al bij voorbaat te worden ingehaald door de uitdijning van het probleem. Pas met de voltooiing van de grachtengordel rond 1660 won de oplossing het voor langere tijd van het probleem. Anthonisz en zijn tijdgenoten zaten er dus middenin.

Wie de mengelmoes van stedelijke maatregelen tussen 1472 en 1660 door de oogbaren beziet, kan drie strategieën herkennen: activiteiten spreiden, extra ruimte maken en slim reguleren.

Het lag voor de hand om activiteiten van het overvolle centrale plein te verplaatsen naar elders in de stad. Dat was de eerste beleidslijn van het stadsbestuur. Maar de praktijk was weerbarstig. De markt-kooplieden lieten zich niet van hun favoriete plek verjagen. De appelvrouwen en warmoeswijven negeerden of traineerden de verboden van 1503, 1513 en 1543 en keerden telkens naar de Plaets terug. Nog tijdens de najaarskermis van 1521 moest de stad optreden tegen kermiskramen op het plein, die daar toch al sinds 1484 verboden waren. De principiële vraag was, net als nu, of de stedelijke ruimte van straten en pleinen een publieke ruimte is of een marktruimte. In de praktijk verloor het principiële discours het van de machtsworsteling. Tegenover het gezag van de stad stond de kwikzilverachtige kracht van de markt die het liefst zit waar de meeste klanten bijeenkomen, en die zich dus intuïtief tegen spreading verzet.

In een volgende fase probeerde het stadsbestuur de kooplieden te verleiden met aantrekkelijke voorzieningen. Het liet in 1525 een vleeshal bouwen in de Vogelsteeg ten westen van het plein, ongeveer op de plaats waar later de Burgerzaal van Jacob van Campen zou komen, met ernaast een open terrein voor de verkoop van groente en fruit. Zo moest op de Plaets meer ruimte ontstaan 'tot gerijflickheit van den wanderenden man' – een uitspraak waaruit blijkt dat het bestuur

inderdaad het conflict tussen verkeersruimte en verblijfsruimte als de kern van het probleem zag. Eerder al was de melk- en botermarkt verplaatst omdat deze te veel 'onruyms ende belet' veroorzaakte op het plein, waar 'alle man vrij ende onbelet van zulcken dingen behoirt te gaen ende te verkeren'.

De stad sloofde zich uit met nog meer voorzieningen. Vanaf 1531 verhuurde ze gestandaardiseerde kramen voor speciaalhandel aan onder anderen een mandenmaker, kousenmaker, speldenmaker en boekverkoper. In 1543 liet ze in de Vogelsteeg 'bancken' timmeren, kant-en-klare stalletjes voor de verkoop van boter en kaas, gevogelte en konijnen, spek en pens. Het *level playing field* was niet vergeten: iedere week schoven de kooplieden een bank op, zodat ze om beurten de beste plaats kregen. Bijster succesvol was deze ingreep niet. De congestie was slechts verplaatst van het plein naar de toch al smalle toegangsroutes, die nu dichtslibden. De 'kaeslyuden' stalden hun waren niet alleen uit op de banken, maar ook op het plaveisel, en gingen er zelf bij zitten, 'belettende alzo de ghanck van der strate ofte steghe'.

Verkeersdoorbraak

Intussen probeerde het stadsbestuur het plein te vergroten en zo extra verkeers- en verblijfsruimte te creëren. Dit kon door een deel van het overvloedige water tot land te maken, en door bebouwing te slopen. Beide gebeurden. De kaden langs de Amstel die wij nu als Damrak en Rokin kennen, zijn er voorbeelden van, evenals de overkluizing van het water van de Nieuwezijds Voorburgwal achter de Nieuwe Kerk. Veel verder reikten de technische mogelijkheden van landwinning in de waterstad niet. En dus kocht de stad rond het plein en de dam panden op voor de sloop, eerst mondjesmaat en later systematisch. De eerste twee, aangekocht in 1506, maakten meteen plaats voor een parkeerplaats voor vrachtsleden. Met andere aankopen anticepeerde de stad geduldig op toekomstige ontwikkelingen; panden werden gekocht wanneer de gelegenheid zich voordeed en verhuurd zolang ze nog niet hoefden te verdwijnen. In totaal verwierf het stadsbestuur tussen 1506 en 1650 ruim honderd panden met het doel de dam en het plein te verruimen.

De grootste klapper maakte de stad vanaf 1639, toen de complete buurt tussen de Plaets en de Nieuwezijds Voorburgwal tegen de vlakte ging, inclusief het middeleeuwse raadhuis, de oude vleeshal en het kerkhof van de Nieuwe Kerk. Op het vrijgekomen terrein verrees het stadhuis van architect Jacob van Campen – waarover later meer. Het was een kolossaal gebouw, dat toch slechts een derde van het kaalgeslagen gebied in beslag nam, terwijl twee derde leeg bleef. De voorgevel van het stadhuis kwam veertig meter achter de oude rooilijn van de Plaets te liggen, en aan weerszijden waren de smalle stegen door ruime straten vervangen. De bouw van het stadhuis was de grootste verkeersdoorbraak die de stad ooit had gezien.

Als derde strategie wilde het stadsbestuur het gebruik van de beschikbare ruimte zo efficiënt mogelijk regelen. Dit vereiste een strikte afbakening en

specialisering van de ruimte. De bewegingsvrijheid werd aan banden gelegd. Op de Plaets verschenen in 1523 markeringen die de markt moesten reguleren; niemand mocht koopwaar uitstallen 'buyten die regule van den groten teyckenen ende steenen, die geleyt sijn van Lambert Michielszoens huys af, streckende ter Plaetse wert'. Ook de tijd werd opgedeeld; er kwamen gespecialiseerde markten zoals de weekmarkt voor boter, kaas, eieren en spek die op een zeldzame prent uit circa 1570 is afgebeeld. Zelfs de gewoonte van de marktlieden om hun spullen 's nachts op het plein te laten staan, werd aan regels onderworpen: 'hoppesacken, vlaschvaten, hennipvaten, schimmeesen, wolsacken, veersacken, talckvaten, vaten mit mede, en diergelijke goeden' mochten maximaal één nacht blijven liggen, en lood helemaal niet meer.

Het verkeer werd eveneens gereguleerd, om te beginnen met een parkeerverordening voor vrachtsleden, de bestelbusjes van die tijd. Zij mochten vanaf 1513 alleen nog bij het waaggebouw stilstaan om te laden en te lossen en moesten dan parkeren 'op de ledige plaetse, daer de huysen op den Middeldam afgebroken zijn'. Vanaf 1537 gold een algeheel parkeerverbod op de Plaets, aangezien de 'sleedeluyden mit haeren paerden ende sleeden' een 'groot ongerijff' berokkenden aan 'den vreemden man, mit zuvel ende andere waeren hier ter stede verkerende'. Aan het einde van de zestiende eeuw deed het eenrichtingsverkeer zijn intrede in de stegen die ten westen en oosten toegang boden tot de Plaets en de Middeldam. Zo ook in de Vogelsteeg, waar de 'kaesluyden' misschien nog altijd in de weg zaten.

Zo bleef het lang tobben rond de Dam. Het centrale plein van Amsterdam paste bij een klein stadje, terwijl de stad deze maat allang was ontgroeid. Uitplaatsing van activiteit ging moeizaam zolang andere delen van de stad commercieel minder aantrekkelijk waren. Ruimte maken door sloop en demping verliep traag en was duur. Slimme regels hielpen mee de beperkte ruimte maximaal te benutten, maar de rek was niet eindeloos.

Heel langzaam boekte de stad toch resultaat. Door de bouw van extra bruggen over de Amstel konden de verkeersbewegingen zich spreiden en werd de dam enigszins ontlast, hoewel de oost-westverbindingen in de oude stad tot op de dag van vandaag een knelpunt zijn gebleven. Pas na de voltooiing van de grachtengordel, rond 1660, waren de zorgen voor lange tijd voorbij. De stad maakte een enorme schaal-sprong volgens een zorgvuldig ontwerp, waarin ook de markten ieder een eigen beredeneerde plaats kregen, gedecentraliseerd en toch aantrekkelijk en bereikbaar. De veemarkt streek bijvoorbeeld neer achter de Utrechtse Poort, op het tegenwoordige Frederiksplein, waar ze twee eeuwen zou blijven.

Het Damplein, groter dan ooit, kon herademen. Het was er misschien zelfs iets te rustig.

'Volcomen beslag, standt en aensien'

We moeten iets langer stilstaan bij de grootste ingreep in dit langdurige proces, de komst van het stadhuis van Jacob van Campen. Met het gebouw werd ook het plein

drastisch herontworpen en sterk vergroot. Het gebouw was een aanwinst voor de stad. De prijs die de stad ervoor betaalde, is op Anthonisz' kaart goed te zien: de middeleeuwse buurt met de stegen, gangen en sloppen, vijftig percelen en een dicht web van menselijke geschiedenissen.

Het stadsbestuur was doortastend in de aankoop van dit gebied, zodat het vervolgens ongehinderd kon beslissen over de vorm, de plaats, de omvang en de allure van het nieuwe stadhuis. De planvorming duurde negen jaar, van 1639 tot en met 1648, en is gemarkeerd door een reeks van negen besluiten of 'resoluties', die voortschrijdend inzicht en de verwerking van externe invloeden laten zien. De plankartjes die in de loop van dit denkproces zijn gemaakt, zijn verloren gegaan en de teksten zijn niet altijd even duidelijk, maar in grote lijnen kan de planvorming worden gereconstrueerd, zoals de architect Albert Boeken (1919), de stedenbouwkundige Leo van den Burg (2009) en de architectuurhistoricus Pieter Vlaardingerbroek (2011) hebben gedaan.

Een taaie vraag was hoe het nieuwe gebouw zich moest verhouden tot de stedelijke omgeving waarvan het in schaal en stijl zo sterk afweek. Het nieuwe

Leprozen mochten tot 1604 eens per jaar de stad in, op Koppertjesdag. Adriaen van Nieulandt schilderde deze jaarlijkse optocht vele jaren later, in 1633. Op de achtergrond de huizen die moesten wijken voor het nieuwe stadhuis.

De grootste verandering van de Dam vond plaats rond 1650, zo is te zien op de kaartfragmenten van J. Blaeu uit 1649 en D. Stalpaert uit 1662 (onder). Met de bouw van het nieuwe stadhuis ontstond een ruimer plein en kwam de Nieuwe Kerk aan het plein te staan.

stadhuis moest zich losmaken van de middeleeuwse stad, maar moest er toch ook mee verbonden blijven, aangezien de omgeving grotendeels dezelfde zou blijven. Jarenlang is er gepuzzeld op de optimale verhouding tussen het gebouw, het plein en de overige omgeving. Tot en met 1647 stevende de stad af op een gebouw dat relatief smal en diep was, en dat zich met de smalle kant naar het plein keerde. Op het allerlaatste moment, in de resolutie van 18 juli 1648, gooide het stadsbestuur het roer om. Het stadhuis werd fors groter, het werd negentig graden gedraaid en de subtiele pogingen om het op het plein en de omliggende bebouwing te laten aansluiten, werden gestaakt.

De stadsbestuurders schreven dat zij 'niet anders konden oordeelen, dan dat de grondt, [...] indien men een werck van zooveel kosten zijn volcomen beslagh, standt en aensien wilde geven, ende om de marckt te meerder te vergrooten, behoort te worden verandert, ende de grondt liever in de breete aen den Dam, als inde lengte daer van aff, behoort te worden geextendeert: Oock dat, om ten wedsijden behoorlijcke spacie te laten, alle gebouwen tusschen de Nieuwe kerck ende de tegenwoordige Gasthuissteegh, behooren wegh ende affgebroken te worden.'

Vrij vertaald: wij draaien het stadhuis een kwartslag (*liever in de breete aen den Dam, als inde lengte daer van aff*). Hiermee krijgen we een beter zicht op het prestigieuze gebouw (*zijn volcomen beslagh, standt en aensien*). Ook ontstaat meer ruimte voor de markt en het plein (*om de marckt te meerder te vergrooten*). Er is dan wel meer ruimte nodig aan weerszijden (*om ten wedsijden behoorlijcke spacie te laten*). Dus moeten we extra veel slopen (*alle gebouwen tusschen de Nieuwe kerck ende de tegenwoordige Gasthuissteegh, behooren wegh ende affgebroken te worden*).

'Wel is het plein verruimd, wel is het stadhuis monumentaler geworden, maar de vorm en de afsluiting van het Damplein is er sterk op achteruitgegaan'

Zo gebeurde. De slopers begonnen bij de Nieuwezijds Voorburgwal en werkten stapsgewijs naar de Plaets toe. Omdat het nieuwe stadhuis ver achter de oude rooilijn verrees, konden het oude stadhuis en de andere pleinbebouwing nog lang blijven staan, ook al werden er aan de achterkant grote happen uit genomen. Terwijl het nieuwe stadhuis in aanbouw was, brandde het aangrenzende oude stadhuis in 1652 af. De oorzaak is niet bekend, maar het gegeven dat het gebouw al een halve eeuw bouwvallig was en nauwelijks werd onderhouden, zal de brandveiligheid niet hebben vergroot. In de brand gingen talloze documenten verloren, ook over het ontwerp van het nieuwe stadhuis, en het schilderij van Cornelis Anthonisz liep

ernstige schade op. Er zijn veel afbeeldingen van de brand van het oude stadhuis (zie p. 000), en ook van de bouw van het nieuwe, maar vrijwel nooit zien we deze twee, toch zo nauw verbonden elementen samen in één afbeelding. Alsof het oude en het nieuwe zich in afzonderlijke universums afspeelden.

Het nieuwe stadhuis is eeuwenlang uitbundig geprezen, om te beginnen door de opdrachtgevers zelf, en door Joost van den Vondel die als feestdichter optrad. Iets minder vaak is de lof gezongen van het nieuwe plein dat tegelijkertijd werd gewrocht. Het plein kreeg iets ongemakkelijks, de proporties klopten niet langer, de open ruimte was de knullige keerzijde van het meesterwerk. 'Wel is het plein verruimd, wel is het stadhuis monumentaler geworden, maar de vorm en de afsluiting van het Damplein is er sterk op achteruitgegaan', oordeelde architect Albert Boeken in 1919. Hij meende dat 'de schoonheid van het plein geheel opgeofferd werd aan de ruimheid van de omgeving en de grootschheid van het gebouw.'

Er was nog iets verloren gegaan: de Dam van de menselijke maat. Dankzij het boek *Het winkellandschap van Amsterdam* van historicus Clé Lesger weten we hoe de Dam en de belangrijkste winkelstraten van de stad er op ooghoogte uitzagen. De stad bestond grotendeels uit afzonderlijke percelen van niet meer dan tien meter breed en zeer gevarieerd in uiterlijk en gebruik. Tussen de gebouwen en de straat lag een overgangsgebied van een paar meter breed met daarin stoepen, luifels, onderluifels, stoepbanken, trappen naar etages en kelders, pothuizen, keldervallen, uitstallingen, verkoopkasten en uithangborden. Hier, in de overgangszone tussen private en publieke ruimte, langs de gevels van de straten en pleinen, speelde zich een groot deel van het openbare leven af. Het oude stadhuis sloot hierop naadloos aan, met zijn open Vierschaar en zijn kasten en luifels. Ook de Nieuwe Kerk was ingepakt in een levendige kraag van winkeltjes, werkplaatsen en kantoren.

Het nieuwe stadhuis maakte er radicaal een eind aan. Voortaan werd het plein overheerst door een monoliet met een façade waar over een lengte van tientallen meters niets gebeurde, geen stoepbank, geen pothuis, geen luifel, geen nering, geen ambacht, geen aanleiding om even te blijven staan, te kletsen, te grappen. Langs de andere pleinvanden bleef de oude kleinschalige bebouwing en bedrijvigheid nog bestaan, maar in de schaduw van het stadhuis waren die gedevalueerd. Het Achtste Wereldwonder had, naast pracht, kracht en macht, ook nog iets anders geïntroduceerd op het voorheen zo levendige, hectische plein: een zekere doodsheid. Als een voorbode van een grovere schaal die zich ooit verder over het plein zou uitstrekken.

Volgende pagina's: Een dikke mist onttrekt het paleis en Naatje aan het zicht op deze foto van Bernard Eilers uit 1908.

Sleperspaarden op een aquarel door George Hendrik Breitner.

Damsteden

Amsterdam is een van de tientallen plaatsen in Laag-Nederland die rond een dam zijn ontstaan. Ze stammen bijna allemaal uit dezelfde tijd. Sommige van deze damnederzettingen groeiden uit tot aanzienlijke steden, andere bleven klein. Sporen van deze oorsprong zijn ook nu nog te vinden, al was het maar in plaats- en straatnamen.

Monnickendam

Friese monniken ontgonnen in de dertiende eeuw buitendijks land naast de Waterlandse Zeedijk, bouwden er terpen en dijken en legden een dam in het veenrivierviertje de Leek. In dit Zuiderzeestadje wijzen straatnamen als Middendam en Damsluis nog altijd de weg.

Schiedam

De dam in de Schie dateert van 1250, net als zijn broertje in de Amstel. Al is de loop van de rivier later verlegd, de locatie van de dam blijft herkenbaar aan de hoge ligging van de winkelstraat de Dam, die de Oude Sluis en de Korte Haven kruist.

Rotterdam

De eerste dam in de Rotte verscheen rond 1270, kort na de naaste concurrent Schiedam. De Rotte is in 1871 gedempt, en op haar oude loop ligt nu een breed en langgerekt marktplein. De dam lag waar de Hoogstraat de Binnenrotte kruist.

Zwammerdam

De Suadenborchdam in de Oude Rijn, oorspronkelijk uit 1163, lag strategisch op de grens tussen Holland en Utrecht en was meermalen het decor van waterstaatkundige schermutselingen. De dam is later vervangen door een brug die ook is verdwenen. De naam Brugstraat herinnert er nog aan.

Dubbeldam

De dam in de Dubbel uit 1282 ging verloren in de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Bij de latere inpoldering keerden de verdrinken rivier en de dam niet terug, maar hun naam bleef behouden. Dubbeldam is nu een wijk van Dordrecht met een winkelcentrum aan het Damplein.

Nieuwpoort

Waar een oud veenrivierviertje in de Lek uitmondde, werd rond 1270 Nieuwpoort gesticht. De middeleeuwse damnederzetting is in de zeventiende eeuw ingrijpend omgebouwd tot vestingstad in de Hollandse Waterlinie. De dam, hier Hoogstraat geheten, bleef de kern.

Alblasserdam

In korte tijd werden twee dammen in de Alblas gelegd, in 1277 en 1280. Ze werden in 1599 vervangen door een schutsluis, en in 1997 weer door een dam. Over de Dam loopt een doorgaande verkeersweg langs de jachthaven.

Appingedam

Op een kruispunt in het web van waterwegen in Noord-Groningen ontstond in de Middeleeuwen een nederzetting, genoemd naar een riviertje of een persoon Appe of Appinga. De straatnaam Dam ontbreekt, maar het oude kanaal Delf heet nu Damsterdiep.

Oostendam

Tegenover Alblasserdam ligt het kleine dorp Oostendam, gebouwd rond de dam in het Waaltje uit 1332. Het water is uit het centrum verdrongen, maar de oude situatie leeft voort in straatnamen als Damweg, Damstraat, Veersedijk en Havenkade.

Zaandam

De spuisluis in de Zaan, uit 1288 à 1316, lag destijds in het niemandsland tussen de twee dorpen Oostzaan en Westzaan. Bij de Dam, voorheen Hogendam, groeiden ze naar elkaar toe. Hier is nu het uitgaanscentrum van de Zaanstreek.

Muntendam

Door het veenland van Oost-Groningen kronkelde het riviertje Munte of Oude Ae. De dam die hier in de veertiende eeuw werd aangelegd, was de schakel tussen twee relatief hoge gebieden, een zandrug en een veendijk. Van deze Hoge Dam is in de huidige Bredeweg weinig terug te vinden.

Spaarndam

Graaf Willem II van Holland liet in 1250 een dam aanleggen waar de IJdijk uit 1220 de rivier het Spaarne ontmoette. Het was het begin van een groot sluizencomplex dat het hele Rijnland diende. Het dorp bij dit knooppunt van weg en water behield een bescheiden omvang.

Zierikzee →

Zierikzee begon als twee nederzettingen aan een kreek waar de zee het eiland Schouwen was binnengedrongen. De kreek werd afgedamd en de dam in 1220 voorzien van de eerste getijdenmolen van Nederland. De Dam is nu een smalle, levendige winkelstraat.

AMATO

87

VRIJ

G-58932

Vorige pagina's: Een taxichauffeur redt wat er te redden valt nadat in zijn wagen een brandje is ontstaan als gevolg van kortsluiting, 16 september 1934.

Mensen volgen nieuwsgierig wat er gaande is bij het monument. Foto Dolf Toussaint, circa 1960.

Volgende pagina's: De spectaculaire brand van het oude stadhuis in 1652 bleef nog lang tot de verbeelding spreken. Jan van der Heyden maakte deze prent in 1690, niet als een waarheidsgetrouwe weergave maar als een reclameplaat voor de brandspuit die hij in 1672 had uitgevonden. De brandspuit staat links afgebeeld, alsof hij twintig jaar had teruggereisd in een tijdmachine.

De knop om

De Nederlandse Opstand van de zestiende eeuw was een heethoofdige bedoening. Aan beide zijden zetten de militanten de toon, met daartussen weinig ruimte voor gematigdheid of twijfel. De opstandelingen stredden voor vrijheid en tegen het wrede Spaanse regime van koning Filips II en diens landvoogd Alva, terwijl de Spanjaarden de Hollandse rebellie als medische afwijking zagen: 'De Nederlanden zijn ziek, de ziekte is gevaarlijk, het geneesmiddel onzeker en Zijne Majesteit de geneesheer.'

Een handelsstad als Amsterdam voelde zich niet prettig in zo'n burgeroorlog, maar moest wel haar positie bepalen. Het liefst koos de stad voor orde en stabiliteit, voor *business as usual*, en daarom bleef ze lange tijd het wettige gezag van Spanje trouw.

Dat duurde tot maandag 26 mei 1578. In een paar uur tijd zette de stad toen de knop om, en dat ging kinderlijk eenvoudig. De mannen van de Opstand bezetten 's ochtends de Dam en het stadhuis, onderhandelden met het stadsbestuur of de magistraat, brachten ten slotte de bestuurders over het plein naar bootjes die klaarlagen aan de kade van het Damrak, en peddelden hen naar de Diemerzeedijk vlak buiten de stad. Hetzelfde gebeurde met de katholieke geestelijken. De schutterij hield het enthousiaste volk op de Dam in toom en beschermde de Nieuwe Kerk tegen plundering. Vanaf de Diemerzeedijk mochten de heren van het afgezette regime gaan waar ze wilden. Sommigen liepen zelfs terug naar de stad, maar nu als mannen zonder status.

Er vloeide geen druppel bloed bij deze vlotte omwenteling of Alteratie. Het was een wonder van ingetogenheid in de heethoofdentijd, een ingetogenheid die historieschrijver P.C. Hooft later zou waarderen. In één dag was een nieuwe orde met nieuwe stabiliteit ontstaan, die de stad binnen enkele jaren grote voorspoed zou brengen.

Ten naasten morghen, vervoegghden zich Bardes, Marten Koster, Adriaan Kromhout, Adriaan Pauw, en Guillaume du Gardin, by de regeerders, om de laaste proef van hunne reklykheit te neemen. Woorden en weêrwoorden. Men gaat'er etlyke maalen, van't raadthuys in de herbergh der gemaghtighden, die op den Dam was: van de herbergh op 't raadthuys; tussen de meenighte door, die met ongedult verwachtte, hoe 't 'er afloopen wilde: dan, hoe men 't wendde oft keerde, de majestraat bleef pal staan. Derhalven, als nu de middagh verby was, de markt ontleedight van huysluyden en zuyvel; komt Gardin ter puye verschynen, daar men plagh afles te doen; licht zynen hoedt, en zet dien voorts weêr op. Dit beduydde, dat men met gemoede niets te verwerven zagh. Jonkhein, tredende ten stadthuyz' af, en slaande de armen van elkandre, geeft te kennen, dat aan de wethouders geen verwikken was; en spoeyt zich naa zyn krysvolk toe, om de Nieuwe Kerk, teeghens plondering te verdaadighen. Want de knechten waaren, al van ontrent elf uuren, in waapenen geweest, en elk vendel op zyn' standplaats gestelt. Teffens lost zeeker soldaat een mosket ter venster van de Waagh uit. Daar stuyft matroos op straat, met vlieghende vlaggen; en roept, Wie Oranje lief heeft, toon' hart en volgh' me naa. Strax de rest voor den dagh, arbeyder, ambaghtsman, koophandelaar, rentier, volk van allerley slag; d'uitwykelingen 't vuurighste. Een deel jaaght'er naa 't bushuys, sleept het geschut daaruit, beweert daarmeê den Dam, propt de toegangen met wolkzakken, die by geval aan de Waagh laaghen. Toen aan 't werpen met steenen, naa de yzere traalyen der vier-schaar, om de nachtwaakers te verdryven, die daar, by zorghyke stonde, op 't afbernen van zeeker haakgeschut pastten. Als 'er geen' vonk gegeeven werd, stort men ten stadthuyze in; haalt den Schout, en, zoo d'ouwde, als regeerende majestraaten daaraf, oft uit eyghe wooningen, en brengtze op de Waagh. Thans leydt men ze, neevens verscheyde paapen, en al de minrebroeders, naa 't waater, tussen twee heggen soldaaten door, tot bescherming teeghens 't graauw, schreeuwende, men behoorde hen ter galghe te zenden, daar zy meenighen aan geholpen hadden. Gescheept, geestlyken en weyrlyken, elke soort op bezondren boodem, werden zy (...) aan Sant Antonis dyk opgezet. Dit alles (een zeldzaam beloop) zonder eenen mensch te wonden.

P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien*.

De hoogtepunten van de Alteratie op 26 mei 1578 zijn hier door tekenaar Jan Luyken in een prent samengebracht. De prent uit 1680-1693 volgt trouw de beschrijving van P.C. Hooft. Guillaume du Gardin, onderhandelaar namens de Opstand, verschijnt in het raam van de toren en zwaait met zijn hoed ten teken dat er geen overeenstemming is bereikt met de oude heersers. Vervolgens zien we de afgezette stadsbestuurders over de Dam naar de klaarliggende schuit lopen, beschermd door soldaten van de schutterij. Ook wordt met kanonnen gesleept, met vaandels gezwaaid, aan grote zakken wol gesjord, gedanst en gejoeld.

'Wie Oranje lief heeft, toon' hart en volgh' me naa'

Een ongebruikelijk zicht op de Dam en het Damrak uit circa 1663, waarschijnlijk gemaakt vanuit het nieuwe stadhuis. In het midden sluit het Huis onder 't Zeil het plein af; in de verte staat de toren van de Oude Kerk. Het stadsgezicht is geschilderd door Jan van der Heyden, de figuren door Adriaen van der Velde.

Het perverse oog

De Dam was het hart van de stad en Amsterdam was in haar Gouden Eeuw een bruisend centrum van schilderkunst, maar de Dam neemt geen bijzondere plaats in de kunstgeschiedenis in. Aan het plein, dat zo vaak is geschilderd, getekend en geëts, woonde vrijwel nooit een kunstenaar. Het plein symboliseerde de rijkdom, de macht en de allure van de handelsstad, maar een centrum van kunst en cultuur was het niet. Het lijkt er zelfs op dat prominente schilders er demonstratief met de rug naartoe gingen staan.

Rembrandt kijkt weg

Rembrandt is de kroongetuige. Hij woonde in Amsterdam toen de stad rigoureuus op de schop ging. In het oudste deel werd volop gesloopt om een groot plein met daarop een groot nieuw stadhuis te maken, als de nieuwe trots van de welvarende stad. En wat deed Rembrandt?

Rembrandt stond op de brug achter het stadhuis in aanbouw, hij had de bouwsteiger kunnen aanraken, maar hij draaide zich om en schetste het water van de Nieuwezijds Voorburgwal. Hij schetste het water bovendien zó abstract, dat alle details uit de voorstelling waren weggewassen, en ook alle voorspoed en hectiek, alsof hij zijn beeld van de stad immuun wilde maken voor verandering.

Ook vanaf een andere brug, de Blauwbrug aan de toenmalige stadsrand, keek hij niet de stad in, maar uit. Hij verliet midden in de Gouden Eeuw de *booming* stad om een knotwilg langs de Amstel te tekenen. Pas nadat hij het IJ was overgevaren keerde hij zich, van grote afstand, eindelijk naar zijn woonplaats, voor een panorama waarin de jongste toevoegingen zo klein leken dat je kon denken dat ze er niet waren. Terug in de stad tekende hij de Martelaarstoren aan de Oude Schans niet zoals die er op dat moment uitzag, met het ranke nieuwbouwspeitsje van Hendrick de Keyser uit 1606, maar zoals de plompe torenvoet vijftig jaar eerder, voor Rembrandts geboorte, moest zijn geweest. En toen Rembrandt in 1661 van het stadsbestuur de opdracht kreeg voor een kolossaal schilderij in het nieuwe stadhuis, *De samenzwering van de Batavieren onder Julius Civilis* van liefst vijf bij vijf meter, leverde hij een werk dat zo rauw en duister was, dat de heren burgemeesters het al na een paar maanden lieten verwijderen. Hij had het verminkte gezicht van de Batavierenleider, die in de strijd een oog was kwijtgeraakt, recht van voren afgebeeld – en het is goed voor te stellen dat de Amsterdamse regenten het onprettig vonden om zich in deze Koning Eenoog te zien weerspiegeld.

Slechts eenmaal komt de Dam voor in Rembrandts oeuvre. Dat was uitgerekend in 1652, toen hij als een razende reporter de restanten vastlegde van het oude stadhuis dat zojuist volledig was uitgebrand. Hij schetste de ruïne, en alleen de ruïne: dat was Rembrandts Dam.

Ruisdael, Hobbema en Van Kessel

Opvallend in hun ontkenning van de Dam waren ook de drie bevriende landschapsschilders Jacob van Ruisdael, Meindert Hobbema en Jan van Kessel. Ruisdael was de oudste. Hij kwam rond 1656 als laat-twintiger vanuit Haarlem naar Amsterdam en woonde een tijdlang om de hoek bij de Dam, eerst in de Beurssteeg (nu het Rokin) en later in de Kalverstraat. Hobbema, tien jaar jonger, was voor zover bekend Ruisdaels enige leerling. Van Kessel was een goede vriend van Hobbema en getuige op diens huwelijk, en misschien ook een leerling van Ruisdael. Ook hij woonde in de Kalverstraat.

Hobbema woonde niet bij de Dam, maar werkte er wel. Hij had naast het kunstenaarschap vanaf 1668 een vaste baan als wijnroeier, waarvoor hij dagelijks van zijn huis aan de Haarlemmerdijk naar het wijnroeierskantoor moest dat in de Gravenstraat tegen de Nieuwe Kerk was aangebouwd. Wijnroeiers waren ijkmeesters die de exacte inhoud van wijn-, olie- en andere vloeistofhoudende vaten controleerden, in opdracht van de stad of van handelaren. Het was een verantwoordelijke en rekenkundig nog niet zo eenvoudige functie, die in Delft door Antoni van Leeuwenhoek werd bekleed. Hobbema kreeg de baan dankzij de contacten van zijn vrouw, Eeltje Vinck, die als dienstbode bij een van de Amsterdamse burgemeesters had gewerkt. Het werk bood meer inkomenszekerheid dan de schilderkunst, zeker na de dramatische ineenstorting van de kunstmarkt in 1672. Hobbema werkte veertig jaar lang in de Gravenstraat en hij zal honderden malen over de Dam hebben gelopen, voor een ommeetje, voor een afspraak met Ruisdael, Van Kessel of andere collega's, of op weg naar een wijnroeiersklus.

Het dagelijks leven van het drietal cirkelde rond de Dam, maar de thema's voor hun werk haalden ze daar ver vandaan. Ze reisden samen naar het oosten, naar Gelderland en Duitsland, op zoek naar glooiend landschap, bosschages en watermolens. Ruisdael beklom telkens weer de duinen bij zijn geboortestad

Het is niet moeilijk voor te stellen dat de drie schilders brood, kaas en bier meenamen voor een picknick, en dat ze na afloop van de tekensessie een duik in de Amstel namen

Haarlem en Hobbema maakte een eenmalige reis naar Middelharnis. Met z'n drieën trokken ze langs de Amstel naar de ruïne van het Huis Kostverloren, die ze alle drie afbeeldden. Het is niet moeilijk voor te stellen dat de drie schilders brood, kaas en bier meenamen voor een picknick naast de pittoreske bouwval, en dat ze na afloop van de tekensessie een duik in de Amstel namen en daarna tevreden terugliepen naar de stad.

Terwijl zij de landschapsschilderkunst vernieuwden, lieten ze de vernieuwing van hun thuisstad

Jan van Kessel tekende omstreeks 1660-1665 de omheining (rechts) waarachter de heistellingen zijn geïnstalleerd voor de bouw van het nieuwe stadhuis.

slechts marginaal toe in hun werk. Ruisdael schilderde een paar keer het middelste deel van de Dam met het Damrak, maar liet iedere hint van een oud of nieuw stadhuis buiten beeld. Zijn verbluffendste schilderij van Amsterdam is een panorama van de noordelijke stad met het IJ en Waterland aan de kim, waarvoor hij het dak van het nieuwe stadhuis, of de bouwsteiger, als uitkijkpost gebruikte. De verleiding is groot om dit als een provocatie te beschouwen: in Ruisdaels blik is het stadhuis van Jacob van Campen geen meesterwerk om naar op te kijken, maar slechts een handige sokkel, een hulpmiddel om de stad te overzien zonder het stadhuis in beeld te krijgen.

In Hobbema's werk is de Dam nog subtieler afwezig. Hij beeldde nooit het stadhuis en de kerk uit zijn directe omgeving af, maar wel die van het bescheiden Zuid-Hollandse stadje Middelharnis. Uiteindelijk heeft alleen Van Kessel, de minste van deze drie, een unieke bijdrage geleverd aan de beeldcatalogus van de Dam: een tekening van de schutting rond de bouwput van het stadhuis. Die kennen we van niemand anders.

Kunstkoper en waard

Toch was de Dam kort daarvoor een levendige plek in het Amsterdamse kunstleven geweest, in het bijzonder voor de kunsthandel die toen al opvallend kosmopolitisch vertakt was. Het plein was een deel van de

kunstscene dat door de sloop van de oude Dambebouwing voorgoed verdween.

Wie kent nog de schilder, kunsthandelaar en kastelein Barend van Someren? Hij werd geboren in Antwerpen in 1572 en voltooide zijn schildersopleiding in Rome bij de Vlaamse meester Aert Mytens, alias Rinaldo Fiammingo. Hij trouwde met Leonora Mytens, de dochter van zijn leermeester, en zij verhuisden rond 1602 van Napels naar Amsterdam. Het echtpaar bestierde de herberg 't Schilt van Vranckrijk aan de Dam en fleurde het plein op met hun gezin van ten minste negen kinderen, zeven meisjes en twee jongens, van wie er één, Hendrick, ook schilder zou worden. Van Someren schilderde zelf niet meer. 'Hij had het penseel al lang uit de handen gelegd en was kunstkooper en waard geworden', zoals kunsthistoricus Abraham Bredius zijn loopbaan samenvat. Net als de Hobbema's zullen de Van Somerens hebben overwogen dat een gezin een stabielere economische basis verdient dan het onzekere schildersbestaan kon bieden.

Dat Van Someren betrokken bleef bij het kunstenaarschap bleek in 1626 toen hij de jonge schilder Adriaen Brouwer in huis nam, een groot talent, maar ook een labiele persoonlijkheid die zichzelf gemakkelijk in de problemen bracht. Brouwer was een leerling van Frans Hals, maar leefde op voet van oorlog met diens vrouw, die hem stelselmatig te weinig eten gaf. Ondervoed vluchtte hij van Haarlem naar Amsterdam, waar

Panorama van Amsterdam naar het noorden, met het IJ en Waterland, door Jacob van Ruisdael uit 1665-1670. Waarschijnlijk geschilderd vanaf de steiger rond het nieuwe stadhuis, of vanaf het stadhuis zelf.

hij in de herberg aan de Dam opbloede dankzij de goede zorgen en de vette keuken van Barend en Leonora. Van Someren stimuleerde hem als schilder en arrangeerde zijn eerste grote afspraak met een aspirant-koper. Hij drukte de onzekere Brouwer op het hart 'dat hy 100 Ducatons voor 't gemelde stuk eisschen moest, 't welk hy met schroom deed, niet denkende dat iemand hem voor een stuk zoo veel geld zou geven: waarom hy ook, wanneer gemelde Heer 't hem vraagde, een lange wyl stond te dralen, zyn knevels op te stryken, en dikwerf te zeggen: *ik heb 'er veel arbeid aan besteed*, eer 't 'er wilde uitkomen dat hy 'er 100 Ducatons voor hebben moest'.

De koper ging echter onmiddellijk akkoord met de vraagprijs en Brouwer was zo overrompeld door de waarde van zijn werk dat hij meer dan een week in een roes onderdook. Schildersbiograaf Arnold Houbraken meldt de afloop: 'Na 't verloop van negen dagen kwam hy zingende en fluitende in den laten avond weer t' huis, en gevraagd: hoe hy zoo vrolyk was, en of hy zyn geld nog had? gaf hy tot antwoord: *dat hy zig van dien ballast ontslagen had*.'

Hoeveel inkomsten de Van Somerens uit hun herberg haalden en hoeveel uit de kunsthandel is niet bekend, maar de boedelinventaris na Barends dood geeft in 1635 een indruk van zijn handel. De lijst telt ruim vijfhonderd nummers, voornamelijk prenten en tekeningen, vooral van kunstenaars als Hendrick Goltzius, Lucas Cranach, Jacques Callot, Antonio Tempesta en uiteraard Adriaen Brouwer, en ook van Pieter Bruegel de Oude, Jan van Scorel en Peter Paul Rubens. Rembrandt kocht meerdere werken uit de boedel, waaronder twee tekeningen van Brouwer.

De weduwe Leonora bleef nog meer dan tien jaar 't Schilt van Vranckrijk uitbaten en zag in die tijd de historische westwand van de Dam onstuitbaar in een afbraakbuurt veranderen. De eigenaars verkochten het pand in 1639 aan de stad, die het voorlopig bleef verhuren, maar die weinig aan onderhoud zal hebben gependeed. Vanaf 1645 werd de herberg gesloopt, niet in één keer, maar in drie stappen, waarbij telkens vanaf de achterkant een hap uit het bouwwerk werd gegeten en er aan de voorkant een

kleiner deel overbleef dat nog altijd ter bewoning werd verhuurd. Leonora's leefruimte kromp, zij verhuisde een laatste maal naar het restant van het hoekpand naast 't Schilt, en overleed in 1648, vlak voordat ook dit tegen de vlakke ging ten gunste van het oprijzend stadhuis.

Uylenburghs gram

Leonora van Someren heeft voor haar dood nog net Hendrick Uylenburgh als buurtgenoot kunnen ontmoeten. Ook zijn levensloop en werkterrein strekten zich uit over Europa. Ook hij was opgeleid tot schilder maar koos een andere carrière, die hem in deze jaren naar de Dam bracht.

Uylenburgh was in 1587 in Friesland geboren en groeide op aan het hof van de koning van Polen, waar zijn vader meubelmaker was en waar hij zelf, na een schildersopleiding, als koninklijk kunstadviseur werkte. In 1625 kwam hij naar Amsterdam. Zijn gouden jaren beleefde Uylenburgh tussen 1631 en 1635, toen hij samen met Rembrandt een succesvol atelier dreef aan de Breestraat, hij als zakelijk manager en Rembrandt als artistiek leider. Na vier jaar ging ieder zijns weegs. Ze bleven familiair verbonden, want Rembrandt was intussen met Uylenburghs nichtje Saskia getrouwd.

Uylenburgh stootte het atelier af en ging verder als kunsthandelaar. In 1647 betrok hij met zijn zoon Gerrit het historische huis De Bril aan de Dam, vier panden verwijderd van 't Schilt van Vranckrijk. De Bril was een voornaam gebouw dat anderhalve eeuw eerder had toebehoord aan Willem Eggert, de vrome rijkaard die zijn boomgaard schonk om er de Nieuwe Kerk te laten bouwen. Het pand zou tegenwoordig een be-

Vanaf 1645 werd de herberg gesloopt, niet in één keer, maar in drie stappen, waarbij telkens vanaf de achterkant een hap uit het bouwwerk werd gegeten

schermd rijksmonument zijn, maar in 1639 had het stadsbestuur ook dit huis voor de sloop aangekocht. Tot aan de feitelijke afbraak in 1654 werd het verhuurd. Het is dus de vraag hoe representatief het pand erbij stond toen Uylenburgh er zijn internationale kunsthandel vestigde. Uylenburgh betaalde er 818 gulden huur per jaar voor, een flink maar niet bovenmatig bedrag.

De zaken gingen goed. Hendrick en Gerrit verkochten werk van stadgenoten, en ook van lucratieve Italianen als Rafaël, Titiaan, Tintoretto en Maltese, en Vlamingen als Rubens. Gerrit bouwde de zaak uit tot een moderne kunsthandel met een internationaal netwerk en een eigen agent in Londen. Maar op de Dam lijken vader en zoon niet gelukkig te zijn geweest. Toen ze na zeven jaar, in 1654, van De Bril naar de Westermarkt verhuisden, hadden ze een huurschuld van liefst twee jaar opgebouwd. Geldgebrek kan de oorzaak niet zijn geweest. Een conflict met de huisbaas, het

stadsbestuur, ligt meer voor de hand, bijvoorbeeld over achterstallig onderhoud. Uylenburgh was het wellicht zat om veel geld te betalen terwijl zijn chique zaak in een verloederd buurtje stond aan de rand van de bouwput van het nieuwe stadhuis. Het aanzien van de locatie was verder gedevalueerd door de brand in het oude stadhuis in 1652. Het slepende conflict werd pas na vijf jaar geschikt, in 1659, toen het stadsbestuur genoeg nam met duizend in plaats van 1600 gulden. Uylenburgh had zijn gram gehaald.

De Damjaren van de Van Somerens en de Uylenburghs hebben ternauwernood de voetnoten van de kunstgeschiedenis gehaald. Maar met hun lotgevalen en met de teloorgang van de Dam als adres voor hoogwaardige kunsthandel wordt het iets begrijpelijker waarom schilders als Rembrandt weinig enthousiasme tentoonspreidden voor de stedelijke projectontwikkeling in het stadshart. Het stadhuis kwam met een bittere bijmaak van verlies, en de productie van gelikte afbeeldingen van de nieuwbouw lieten ze, met alle respect, graag over aan de forenzende Haarlemmer Gerrit Berkheyde.

Jongsterritorium

Eén Amsterdamse schilder vormt een uitzondering: Jan van der Heyden. Ook hij was een immigrant; hij was in 1637 in Gorkum geboren en kwam tussen zijn negende en twaalfde naar Amsterdam. Het ouderlijk gezin woonde aan de Nieuwezijds Achterburgwal ten westen van de Dam (de huidige Spuistraat), terwijl zijn opa, de vader van zijn moeder, een winkel uitbaatte in de Warmoesstraat aan de oostzijde. De jonge Jan moet talloze malen over de Dam zijn gelopen, of gerend, of gehinkeld, voor een boodschap of voor de lol, en in de jongen met de hoepel die op een later schilderij is bevroren, kunnen we dan ook een knipoog naar zijn eigen kindertijd vermoeden. Vanaf 1657 woonde het gezin Van der Heyden zelfs twee jaar aan de Dam, in de spiegelmakerij en spiegelwinkel van zijn oudere broer. Jan van der Heyden is hiermee de enige schilder die zeker een adres aan de Dam heeft gehad, wat het extra spijtig maakt dat we niet weten welk adres het kan zijn geweest.

Van der Heyden bouwde als kind en tiener een intieme vertrouwdheid op met het plein en met de veranderingen die er zich voltrokken. Hij leerde het plein kennen toen het stadsbestuur de oude stadhuisbuurt al moedwillig in verval had gebracht en hij had dus geen herinnering aan de vroegere vitaliteit. Het lijkt erop dat dit hem minder weemoedig of wrokkig heeft gemaakt dan zijn net iets oudere vakgenoten. Tegelijkertijd liet hij zich niet overdreven imponeren door het architectonisch machtsvertoon dat Jacob van Campen en diens opdrachtgever lieten neerdalen in zijn jongsterritorium. Tenminste, als we afgaan op de schilderijen die hij van de Dam en omgeving maakte, en die een nuchtere vertrouwdheid met het gebied suggereren.

Het fraaiste voorbeeld van Van der Heydens blik op de Dam is het schilderij uit 1668 waarop de pleinruimte overheerst, met links slechts een smalle reep van het nieuwe stadhuis, net genoeg om het gebouw te herkennen. Op de voorgrond staat het kind met een

hoepel dat hij zelf had kunnen zijn, verderop een paard dat een vrachtslede voorttrekt en enkele keuvelende mannen. Wat vooral opvalt is dat Van der Heyden weldadig veel ruimte heeft gemaakt tussen het stadhuis en de kerk, ruimte die er in werkelijkheid niet is, maar waarvan zijn schilderij ons direct overtuigt dat ze er wel had moeten zijn. Van der Heyden verschuift de hoofdgebouwen aan het plein als een kind de blokken van zijn blokkendoos. Door zo eenvoudig een betere versie van de Dam te demonstreren, bekritiseert hij het plein zoals het in werkelijkheid zojuist was geworden. Het lijkt een vernietigende kritiek, maar Van der Heyden schildert zijn Dam met zo'n achteloze lichtheid dat hij het misschien wel heel vriendelijk heeft bedoeld.

Jan van der Heyden 'tempert de grandeur en historie van de Dam', aldus kunsthistoricus Peter C. Sutton. Ook de stoffering, met gewone mensen in alledaagse bezigheden, 'straalt eerder een ongedwongen lichtheid uit dan stedse statigheid'. Dit dankzij een 'bewerking van het tafereel', die gebaseerd is op een grote vertrouwde met het gebied. 'Wat een wereld van verschil vormt met Berckheydes geregisseerde, bijna fotografische weergave van het stadhuis', besluit Sutton.

Volgroeide bomen

Deze lichte houding zien we terug in Van der Heydens andere schilderijen rond de Dam. Als zijn blik vanuit de Kalverstraat langs het stadhuis naar de Nieuwe Kerk glijdt, lijkt hij vooral geïnteresseerd in het spel van grote en kleine volumes, waarin het stadhuis zich nuttig maakt als een extreem groot volume in een verder zo kleinschalige stad. In een variant op dit schilderij fungeert het stadhuis als het proefkonijn in een experiment met een afwijkend perspectief, met een verwrongen weergave van de koepel als de logische uitkomst. Van der Heyden schilderde de Nieuwezijds Voorburgwal met net nog een stukje van het stadhuis, 'vervat in het stadse tafereel'. Zoals vaker in zijn stadsgezichten legt hij de nadruk niet op de architectuur, maar op het stedelijke geheel waarvan afzonderlijke gebouwen de vervangbare bestanddelen zijn. Hij 'verhult met opzet belangrijke gebouwen of kiest ervoor om de ruimten tussen de gebouwen af te beelden', zoals Sutton schrijft, waarbij hij bomen als hulpmiddel gebruikt om de samenhang van de stad te benadrukken. Een bijzondere aanblik biedt ten slotte het schilderij waarop we vanuit de Paleisstraat uitkijken over het plein in het late namiddaglicht. Sutton: 'Ook hier kiest Van der Heyden, op bijna perverse wijze, een nogal eigenzinnig gezichtspunt waarbij de iconische gebouwen op het plein ontbreken en de nadruk op de oudste gebouwen van de Dam komt te liggen.'

Hier lijkt Van der Heyden op Ruisdael en Rembrandt, de schilders die hun voorkeuren mede verreesden door wat ze niet afbeeldden. Dat Van der Heyden het nieuwe stadsgezicht niet zo hardnekkig vermeed, maar ermee speelde als een blokkendoos, zal te maken hebben gehad met zijn niet-kunstzinnige ondernemingen als uitvinder, zakenman en stads-

beambte, waarmee hij volop meewerkte aan de modernisering van de stad. Als uitvinder van de straatverlichting en de brandspuit besteedde hij minstens evenveel zorg aan de efficiënte toepassing van zijn vindingen, en dus aan de metamorfose van de stad, als aan de technische vinding zelf. Zijn straatlampen waren geschikt voor massafabricage, en hij leverde er een uitgekiend schema voor bediening en onderhoud bij, inclusief personeelsbeleid. Om reclame te maken voor de brandspuit, vervaardigde hij het *Brandspuitenboek* met prachtige prenten die de werking demonstreerden en terloops een uniek beeld van de eigentijdse stad gaven. Een van de indrukwekkende prenten verbeeldt een brandspuitenshow op de Dam, opnieuw vanuit de Kalverstraat gezien. Nieuwe architectuur was voor hem een uitgelezen decor om de eigen innovatieve techniek aan te prijzen, net als tegenwoordig

Jan van der Heyden speelde in zijn schilderijen met de stad als met een blokkendoos. Zo liet hij in dit schilderij uit 1668 veel meer ruimte tussen het stadhuis en de Nieuwe Kerk bestaan dan er in werkelijkheid was.

Van der Heyden was voldoende kunstenaar om niet kritiekloos mee te gaan in de city marketing die rond het Achtste Wereldwonder werd opgetuigd

in luxe auto-advertenties gebeurt. Waar kon hij een beter visitekaartje vinden dan op zijn eigen Dam?

Als schilder had Van der Heyden misschien, net als zijn collega's, een voorkeur voor de oude stad boven de nieuwe, een voorkeur voor volgroeide bomen boven de kale kades van Berckheyde. Hij was voldoende kunstenaar om niet kritiekloos mee te gaan in de *city marketing* die rond het Achtste Wereldwonder werd opgetuigd. Tegelijkertijd stond hij als uitvinder en zakenman niet langs de zijlijn van het stadsgewoel, maar deed hij actief mee aan de transformatie van zijn stad. Bovenal was hij een *streetwise* kind van de Dam, dat de stad op z'n duimpje kende en haar ook in zijn schilderijen als zijn speelterrein bleef behandelen. Hij knipte en plakte en schoof met de blokkendoos, en schiep zo 'een denkbeeldig en schilderachtig Amsterdam waar oud en nieuw harmonieus naast elkaar bestaan.'

Kunstplein

Ook in latere eeuwen heeft Amsterdam opwindende explosies van creativiteit en vernieuwing gezien, en ook toen lag het artistiek epicentrum elders in de stad. Bijvoorbeeld op de Nieuwmarkt, het Leidseplein, het Spui – en zo veel andere plaatsen die nog altijd nagloeien in de annalen van de Amsterdamse beeldende kunst, literatuur, muziek of protestcultuur.

Maar niet de Dam. Wat de Dam ook is, het is geen kunstplein. Het zij zo.

Vis

'De mens is het enige wezen begiftigd met het vermogen om te lachen, is hij ook niet het enige wezen dat het verdient om uitgelachen te worden?', was het levensmotto van de Engelse tekenaar Thomas Rowlandson. Hij leefde het uit in meer dan tienduizend prenten, vaak satirisch of erotisch van aard, of beide tegelijk. Rowlandson meerde in het voorjaar van 1792 op reis door Europa ook aan in Amsterdam. Hij schetste er rokende kooplieden, een hoerenmadam die een prostituee keurt, en een tekenles naar naaktmodel op de kunstacademie. Hij wisselde zulke kleine scènes af met stadsgezichten, zoals van de Meir in Antwerpen, de Boompjes in Rotterdam en de Amsterdamse vismarkt. Ook hier ligt de nadruk op het levendig gewriemel van menselijke activiteit. Of, zoals Rowlandsons biograaf Joseph Grego in 1880 schreef, op de 'grote scharen mensen die hij met veel verve had afgebeeld, al waren zijn personages karikuraal'. Rowlandson betrapte de vishandel in zijn prent uit 1797 op een slap moment. We zien meer dan zestig mensen op de markt, in de schuiten, op de steiger, maar hun economische activiteit is gering. De meeste staan maar wat te wachten, te kletsen, te ginnegappen, lui geleund tegen een brugreling of een lantaarnpaal. En wat doet het groepje links onder, met een oude vrouw en vier heren in wisselende gradaties van interesse? Delibereren ze over vis, of laten de heren hun toekomst voorspellen? Ook in de verte, op het plein, vertonen man en paard al niet veel ijver. Amsterdam mag dan een handelsstad zijn, in dit lome uur zag Rowlandson de handel ondergeschikt aan de kout, de branie, de lach, de verveling, de menselijke komedie.

Koninklijk Paleis

Er bestaat een groot verschil in de waardering tussen het Koninklijk Paleis als afzonderlijk gebouw en als onderdeel van de Dam.

Het gebouw is sinds de feestelijke ingebruikname als stadhuis in 1655 in alle toonaarden geprezen en uitputtend bestudeerd. Hoe architect Jacob van Campen zich liet inspireren door de goddelijke orde, Vitruvius en de tempel van Salomo; hoe zijn iconografisch programma het gebouw volledig vulde met verheven allegorieën en morele lessen; de gloed van de lichtgele Bentheim-zandsteen, de pracht van de Burgerzaal en de Schepenzaal, de bestuurlijke organisatie en de intriges, de verbouwing door Lodewijk Napoleon tot een toch niet zo comfortabel woonpaleis, het slegende gesteggel over de toekomst als stadhuis of paleis, en alle overige verhalen over dit Achtste Wereldwonder – het is veelvuldig geboekstaafd.

Veel zwijgzamer is men over de verhouding tussen het gebouw en het plein. Het is een zwijgen uit discretie. 'De bouwmeester heeft ruimte gemaakt en een prachtig architectonisch werk geschapen, maar het verband, de eenheid van gebouw en omgeving, heeft hij over het hoofd gezien', schreef architect Albert Boeken in 1919 en daarmee was eigenlijk alles gezegd. Het gebouw was te groot voor het plein, of het plein te klein, en schilders moesten altijd sjoemelen met het perspectief om de combinatie van gebouw en plein nog iets te laten lijken. Een groots renaissancegebouw wrong in een beslist on-renaissancistisch stadsbeeld.

Deze incongruentie was overkomelijk zolang het gebouw als stadhuis dienstdeed. Het was een dynamisch openbaar gebouw, burgers liepen in en uit en zij maakten het gebouw daarmee doordringbaar; het alledaagse stedelijke leven verzachtte en verzoonde de stroeve verhouding tussen gebouw en omgeving en verbond de binnen- en buitenwerelden. Toen het gebouw vanaf 1808 een paleis werd, viel deze verbindende kracht weg. Het gebouw ging op slot; het werd een dode hoek op de Dam. Soms wordt het ceremonieel gebruikt, en het is tegenwoordig open voor publiek, maar de totaalindruk blijft gesloten en verlaten.

Buiten is het donker. Binnen kun je in de schitterende lege ruimten bijna nog de ingehouden woede horen van historicus Hajo Brugmans uit 1914. 'Zij weten, dat het geheele grondplan is opgezet op de eischen van een stadhuisdienst, dat de geheele inrichting der stedelijke regeering er zich in weerspiegelt', zo beschreef hij de pijn die iedereen met historisch besef moest voelen: 'Wie de taal der kunst verstaan, kunnen in het gebouw niets anders zien dan het raadhuis van Amsterdam.'

Het donkere blok op het plein doet meer dan ooit denken aan zijn ontwerper. Dat was een briljante man, maar ook nurks, gesloten, moeilijk in de omgang, weinig communicatief, en hij schitterde door afwezigheid op het openingsfeestje van zijn grootste creatie. Het stadhuis, alias paleis, lijkt onbedoeld een zelfportret van Jacob van Campen.

In 1672 schilderde Gerrit Adriaensz Berckheyde het stadhuis van Jacob van

Campen; rechts is nog net een hoekje van de Waag zichtbaar.

Voetballen voor het paleis
ten tijde van de Olympische
Spelen in Amsterdam, 1928.

Dit beroemde zicht op de Dam
schilderde George Hendrik
Breitner tussen 1896 en 1898.

‘De gezichten van mijn klanten zie ik meestal niet.

*Ik herken ze aan hun middenrif en weet welke krant
ik moet pakken.’*

De rode kiosk

De rode kiosk speelt een glansrol op de beroemde schilderijen die George Breitner in 1891 en 1898 van de Dam maakte. De rode kiosk springt er ook uit op andere werken uit die tijd, zoals tekeningen van J.M.A. Rieke, H.M.J. Misset, Tinus de Jongh en H.J.M. Berlage, en ingeleurde ansichtkaarten. Er stonden op de Dam twee van deze rode kiosken, aan weerszijden van het monument dat Naatje werd genoemd. Ze waren zeshoekig, met veel glas erin, een klok erop, aankondigingen in chocoladeletters, en een uitbundige dakvorm die oosterse associaties wekte als ware het verkoop-punt een kruising tussen een Turks prieel en een Japanse pagode. En bovenal waren ze rood.

Kiosk gezien vanuit het paleis. Detail uit een gouache gemaakt door Tinus de Jongh in 1912.

Krantenkiosken verschenen vanaf halverwege de negentiende eeuw in Parijs en andere Europese steden. De Amsterdamse ondernemer Isaak Meijer Bles vroeg in 1875 toestemming om ook hier ijzeren couranthuisjes te plaatsen 'ter verkoop van binnen- en buitenlandse bladen, op dezelfde voet gelijk zulks in het buitenland geschiedt'. De gemeente weigerde eerst, omdat ze juist bezig was de stad van bouwsels te ontdoen ten gunste van een betere verkeersdoorstroming. Maar toen het stadsbestuur in 1878 toestemming gaf voor 'drinkhuisjes of limonaderies' in gemeentelantsoenen, kon het moeilijk nog kiosken op straat weigeren. Bles en zijn compagnon Martin Wolff verwierven een langdurige concessie. Ze begonnen met veertien kiosken verspreid over de stad, en breidden dit aantal gaandeweg uit tot negenentwintig. De kiosk van Breitner, de tweede op de Dam, kwam er in 1882. Naast kranten en tijdschriften waren postzegels, briefkaarten, tramkaartjes en loten te koop en de kiosk was ook het contactadres voor kleine advertenties: winkeljuffrouw gevraagd in een nette galanteriezaak, architect biedt zich aan om tekenonderwijs te geven, gezonde 'jong kraams' Gelderse min biedt zich aan, reacties graag afgeven bij de kiosk. Geheime liefdesbrieven uitwisselen kon ook.

Detail van een prent van J.M.A. Rieke, circa 1885.

De zeskantige kiosk was ontworpen door Ijme Bijvoets. Een geniaal of vernieuwend architect was hij niet, hij was niet te beroerd om andermans goede voorbeeld na te bouwen – te plagiëren, zouden we nu streng zeggen – maar hij had een hoge productie en sommige van zijn gebouwen zijn vertrouwde bakens in de stad geworden. Zoals het Mercuriusgebouw aan de Prins Hendrikkade en Café De Zeilvaart aan de De Ruijterkade. Onuitgevoerd is zijn radicale plan om een complete winkelstraat, de Heiligeweg, te overkappen met een constructie van ijzer en glas. Hij was stilistisch flexibel en verruilde al naar de mode en de wens van de opdrachtgever de ene neostijl voor de andere. De ontwerptekeningen van de kiosk zijn niet bekend, maar in dezelfde periode tekende Bijvoets ook andere ronde of zes- of achtkantige bouwsels, zoals een uitkijktoren, een gedenkteken en een volière. Voor de kiosk had hij goed naar het Parijse voorbeeld gekeken, dat zelf weer was geïnspireerd op een Ottomaans tuinprieel of *kiosk*. De opvallende kleur was volgens Bles en Bijvoets ontleend aan de Amsterdamse stads-

vlag, maar het kwam goed uit dat het rood ook lekker opviel in het straatbeeld.

De verlenging van de gemeentelijke concessie in 1918 velde het doodvonnis over de rode kiosk, die niet meer aan de strengere eisen voldeed. Veertig jaar eerder was het personeelsbeleid van Bles en Wolff nog vrouwvriendelijk geweest: 'Met den verkoop in de kiosken zullen fatsoenlijke weduwen worden belast, die daardoor een goed bestaan kunnen verkrijgen.' Maar nu lag de lat hoger. Er was kritiek op de mensonwaardige arbeidsomstandigheden van de kioskmedewersters, met lange werkdagen, slechte beloning en een krappe, benauwde binnenruimte. Na jarenlange studie verschenen in 1926 nieuwe kiosken, die er moderner uitzagen dan de Turks-Japanse grafpagodes, maar nauwelijks comfortabeler waren. Het blikveld van de kioskjuffrouw bleef beperkt, vertelde een van hen nog in 1956: 'De gezichten van mijn klanten zie ik meestal niet. Ik herken ze aan hun middenrif en weet welke krant ik moet pakken.' Later verdween de kiosk uit het straatbeeld. In Nederland was hij altijd al minder wijdverbreid dan elders in Europa, doordat meer mensen zich abonneerden op kranten en tijdschriften en er minder los werden gekocht. De voormalige Amsterdamse Kiosk-Onderneming, nu AKO geheten, legde zich toe op verkoop in winkels, stations en luchthavens.

De glorie van de rode kiosk viel zodoende samen met de tijd van Breitners Damschilderijen. Probeer de kiosk uit het schilderij weg te denken, en het is nog steeds een goed schilderij, maar het beeld is meteen vlakker en het effect flauwer. De rode kiosk is de peper die een gerecht tot leven brengt. De rode kiosk is familie van het rode autootje dat vanaf de jaren vijftig zou opduiken in honderden ansichtkaarten van stadsgezichten overal ter wereld. Ervaren ansichtkaartenfotografen wachtten opzettelijk tot er een rode auto voorbijreed, of kochten er zelf een die ze stelselmatig in beeld parkeerden. Waarom? 'Dan was de foto al bij voorbaat geslaagd,' verklaart Sonja van Hamel in haar boek *Groeten van het rode autootje*, 'omdat rood de foto van een verder saaie straat of kleurloos gebouw altijd wist op te vrolijken.' Rood geeft diepte, rood geeft reliëf, en zo gaf ook de rode kiosk in zijn dertigjarig bestaan reliëf aan het gezicht op de Dam.

Geen van de rode kiosken is bewaard gebleven. Ze zijn opgevolgd door de hotdogkubussen die nu de open ruimte van de Dam markeren en die opnieuw de toeterende teksten van de kiosk en de signaalrode kleur van het stadswapen dragen.

SIGAREN MAGAZIJN

HOOFD- en ZIJDE-
HOOPD- en ZIJDE-
HOOFD- en ZIJDE-
STRAAT N° 218

NY

DE IMPORTEERDE

HAVANA SIGAREN

N.Z. VOORBURGWAL 153 de zaak LINDEMAN

DE STAD NURNBERG. SPECIALITEIT in KINDERSPEELGOED

BADEN, GEYSERS, GLUSETS

WATERSTOF-DEK
Linnen
KLEDING
SPEELGOED
3

WONNEN
KLEDING

WONNEN
KLEDING

Several people walking on the street, including a person pushing a cart or carriage.

Vorige pagina's: De winkels aan de voet van de Nieuwe Kerk, in de Mozes en Aäronstraat, in 1908. Bij de restauratie van de zuidgevel van de kerk zijn de winkels afgebroken.

Kees Scherer maakte begin jaren vijftig deze avondopname van de Nieuwe Kerk.

Nieuwe Kerk

Van de grote drie op de Dam – de andere zijn het paleis en het monument – is de Nieuwe Kerk het meest introvert. Het staat aan het plein maar toch ook weer niet, het heeft zich half weggedraaid, als een schuchtere reus die zich niet op zijn gemak voelt op het podium en die stiekem opgelucht is dat het paleis ernaast breeduit alle aandacht opeist.

De kerk werd vanaf circa 1400 gebouwd als de tweede parochiekerk van het ras groeiende stadje, na de Oude Kerk. Het bouwwerk stond vlak bij het centrale plein en toch daarvan afgeschermd door een buffer van huizen langs de Nieuwendijk. De kerk had voor zichzelf een enclave van stilte uitgespaard in de stad, als een ruimtelijke vertaling van het christelijke credo om 'in de wereld maar niet van de wereld' te

De Nieuwe Kerk heeft zich half weggedraaid, als een schuchtere reus die zich niet op zijn gemak voelt op het podium en die stiekem opgelucht is dat het paleis ernaast breeduit alle aandacht opeist

zijn. Twee begraafplaatsen flankerden de kerk, waaronder het Ellendigenkerkhof voor misdadigers, ketters, zelfmoordenaars, ongedoopten en naamlozen. De hoofdingang zat helemaal aan de andere kant, bij de Nieuwezijds Voorburgwal, al werd vooral de zijingang gebruikt.

Maar de wereld drong de enclave binnen. Vanaf 1639 maakte de stad plannen voor de expansie van het stadhuis en het bijbehorende plein. De buffer rond de kerk zou worden gesloopt, de graven geruimd, de kerk zou naakt aan het plein komen te liggen met, als het ware, zijn linkerheup in het volle zicht. Juist in deze periode, in 1645, brandde de kerk volledig uit. In het herbouwplan probeerden de kerkbestuurders manmoedig het primaat in het stadshart te veroveren door er de hoogste kerktoren van het land te projecteren. Er voltrok zich een prestigestrijd tussen de stad en de kerk, met als inzet de vraag wat het brandpunt van de stad zou zijn.

De kerk verloor en schikte zich. Het gebouw kwam zijdelings aan een plein te staan dat toch vooral stadhuisplein was geworden, met nog altijd die zijingang waaraan in de volgende eeuwen herhaaldelijk is gesleuteld. Het verstopte zijn grootse interieur achter een aanzoekende rand van bebouwing, met kantoortjes, winkels, tapperijen en zelfs urinoirs, als om tegemoet te komen aan de menselijke maat van het alledaagse stadsleven.

De kerk verloor zijn parochiefunctie – wie gaat er nog op de Dam naar de kerk? – maar kreeg er dankzij de nabijheid van het paleis een prestigieuze nationale status voor terug als de locatie voor koninklijke huwe-

lijken en inhuldigingen. En het vestigde zich als een tentoonstellingsruimte met allure, die naast de vaste bezoeker World Press Photo exposities ontving over onder anderen keizer Constantijn, El Greco, Mahatma Gandhi en Marilyn Monroe.

De Nieuwe Kerk is nog altijd een introverte reus, maar hij heeft met zijn verlegenheid leren leven.

De omgeving van de Nieuwe Kerk veranderde in de zeventiende eeuw ingrijpend.

Op de prent van Claes Jansz Visscher uit 1612 (boven) zijn de twee kerkhoven duidelijk zichtbaar, evenals de vrome sliert kerkgangers. De kerk was in werkelijkheid zelfs nog meer ingebouwd.

In 1693 (onder) staat de kerk direct aan het plein.

Civilis Consilii Basilica Amstellodami

*80e VUE D'OPTIQUE
Représentant*

L'Hotel de Ville d'Amsterdam .

Sous les pavés

Jean-François Daumont stierf jong, vermoedelijk op vijftigjarige leeftijd, in 1775, maar liet als drukker en uitgever een stapel ingekleurde opticaprenten na die heel Europa bestreek. Hij was gespecialiseerd in monumentale gebouwen die strak in het gelid staan, of het nu in Parijs, Sevilla, Nancy, Sint-Petersburg, Wenen of Londen is. Zijn pleinen zijn enorm, de rivieren weids, maar de mensen op zijn prenten zijn merkwaardig klein, ze zijn niet veel langer dan vier traptreden hoog. In Nederland verbeeldde hij onder meer Roermond, Den Haag en, verrassend, Scheveningen. In Amsterdam kan het stadhuis zich meten met de megablokken in Daumonts andere stadsgezichten, maar de rest van de bebouwing is opvallend petieterig, bijna in normale proporties met de mensjes in hun kleding van dotjes blauwe en rode inkt. De werkelijke hoofdpersoon is het plein zelf, een enorme vlakte, die zich bijna hallucinerend uitstrekt, wonderbaarlijk glooiend als een duinlandschap. Zou Daumont het zo echt hebben gezien? Is het zijn weergave van een veenstad waar zelfs de straatstenen eigenlijk gefundeerd moeten worden omdat ze anders verzakken? De revolutionairen van 1968 zouden in zijn thuisstad Parijs dromen van het strand onder het plaveisel – *sous les pavés, la plage* – maar hier op de Dam had Daumont het visioen al twee eeuwen eerder beleefd.

De Dam en omgeving in 1625
getekend door Balthasar
Floriz van Berckenrode.

Het is de eerste kaart die de
stad 'verticaal van boven'
toont; de cirkels op het plein

benadrukken dit, als een
soort vingerafdruk van de
cartograaf.

Dam na Dam

Een rivier met aan weerszijden een dijkweggetje, zo begon Amsterdam. Waar de Amstel een knik maakte, werd rond 1260 een dam gelegd die de twee oevers verbond. Op dit knooppunt van wegen naar Haarlem, Utrecht en Muiden/Naarden ontstond een ontmoetingsplaats die uitgroeide tot een plein. De dam in de Amstel en het plein op de westoever bestonden eeuwenlang naast elkaar met elk een eigen karakter en een eigen ontwikkeling. Pas vanaf 1915 versmolten ze tot het ene grote plein dat wij nu kennen. Hier volgen we de gedaanteverwisselingen in zeven grote stappen.

1. Hoe Amsterdam er in de veertiende eeuw uitziet, weten we niet precies omdat betrouwbare kaarten van voor 1538 ontbreken. Deze kaart geeft een impressie. Vanaf de oude dijkwegen breidt de bebouwing zich uit. De Amstel is al flink versmald doordat langs de oevers stroken land zijn aangeplempt en bebouwd. Vanaf 1342 verschijnen de eerste gebouwen op de dam. Aan het westelijke uiteinde van de dam krijgt het marktplein vorm. De Nieuwe Kerk is er nog niet.

2. Zo ziet het hart van Amsterdam eruit op de kaarten van Cornelis Anthonisz omstreeks 1540 (zie blz. 34-35). Er is al een forse stedelijke bebouwing. Het plein, de Plaetse, heeft vrijwel dezelfde omvang gehouden maar wordt steeds drukker. De dam heeft meer bebouwing gekregen; het vierkant van de vismarkt is goed herkenbaar. Belangrijke gebouwen aan het plein zijn het stadhuis en de Waag. De Nieuwe Kerk is door huizenblokken en stegen van de Plaetse gescheiden. Rechts van de dam heet het water Damrak, links Rokin.

3. De eerste grote transformatie van de Dam gebeurt rond 1650. Het oude stadhuis met de omringende buurt wordt afgebroken ten behoeve van het nieuwe stadhuis. Tegelijkertijd wordt het plein vergroot en komen er ruimere toegangen aan weerszijden van het stadhuis. De Nieuwe Kerk staat hierdoor direct aan het plein. De bebouwing op de oorspronkelijke dam, nu Vijgendam geheten, is vervangen, met tegenover het stadhuis het Huis onder 't Zeil. Midden links is de beurs van Hendrick de Keyser te zien, die over het water van het Rokin heen is gebouwd.

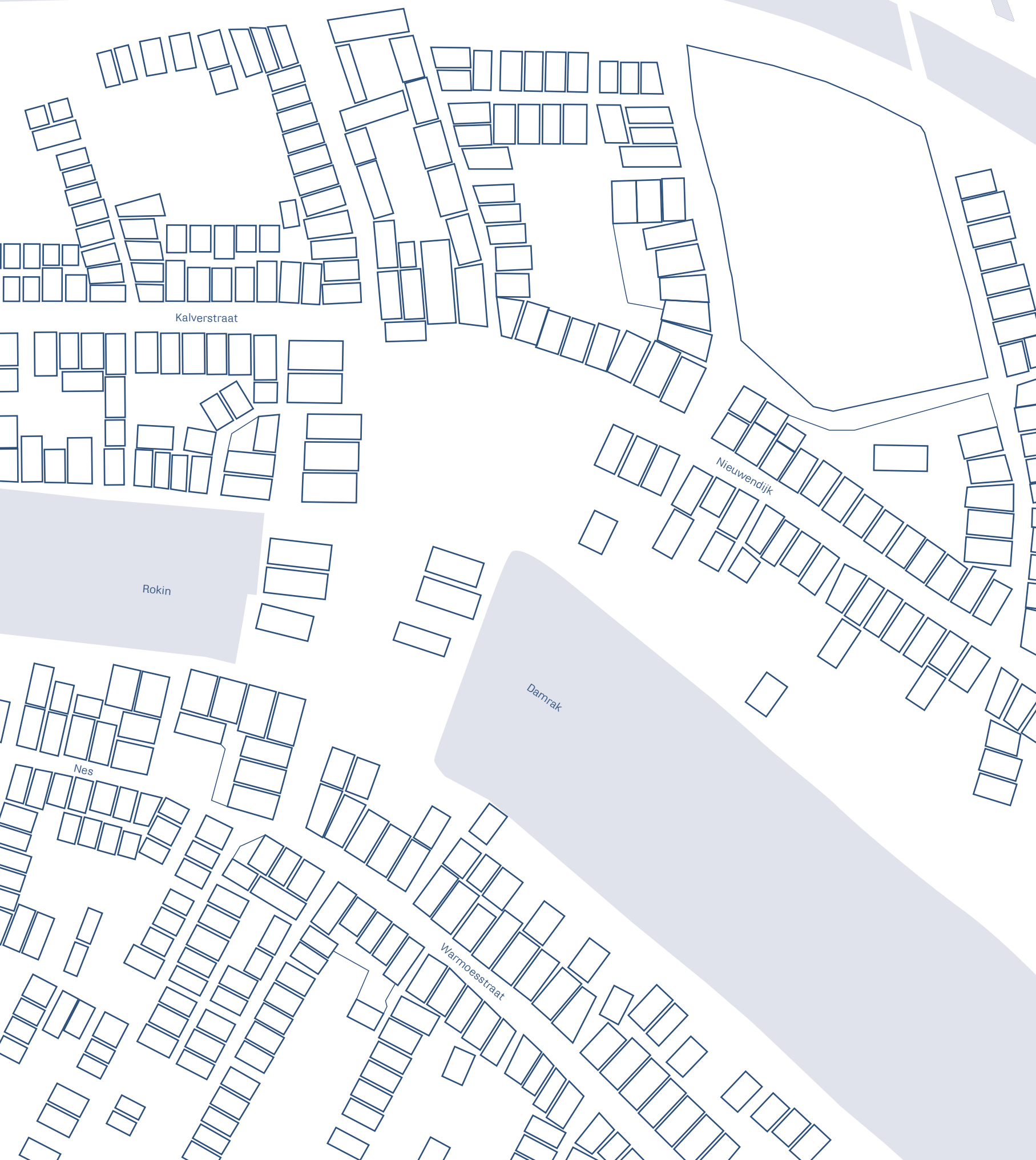
4. In de negentiende eeuw begint de Dam, na een lange sluimer, opnieuw te veranderen. De Waag is in 1808 afgebroken omwille van een ruimer zicht op het plein. Ook de beurs van Hendrick de Keyser wordt gesloopt; ervoor in de plaats komt in 1845 de beurs van Zocher op een gedempt stuk Damrak aan de andere kant van de Dam. De Dam is niet langer alleen het stad plein van Amsterdam, maar wordt steeds meer beschouwd als het nationale plein van heel Nederland. De plaatsing van het monument De Eendracht, alias Naatje, in 1856, midden op het plein, onderstreept deze status. Het Huis onder 't Zeil is met een nieuwe façade omgedoopt tot Commandantshuis. Aan de oostzijde, linksonder, is de smalle Halsteeg verbreed

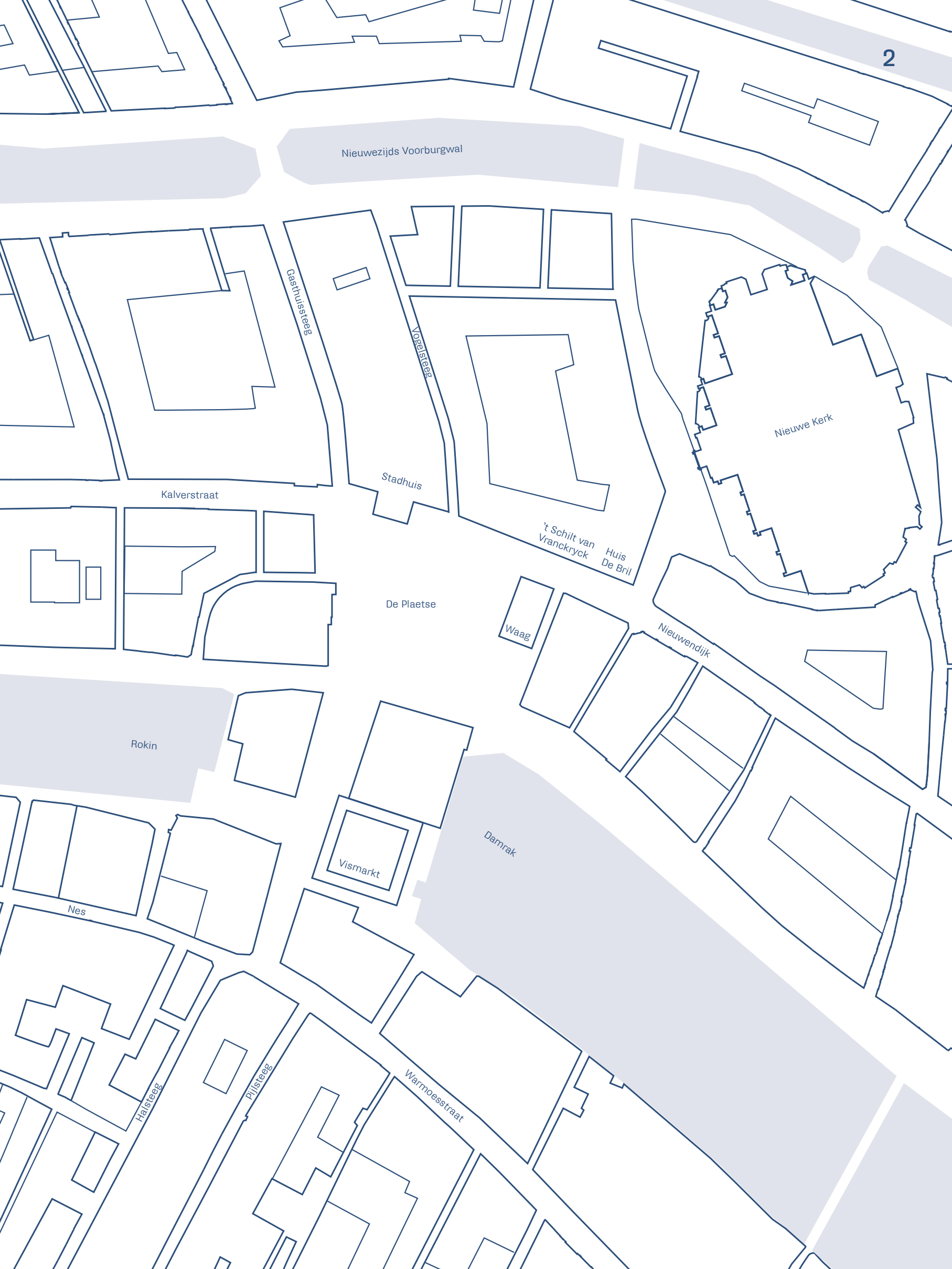
en hernoemd tot Damstraat. Met de komst van de tram wordt de Dam een knooppunt van het openbaar vervoer.

5. De tweede grote transformatie slaat toe in de jaren 1910-1920. Nu zijn de oost- en zuidzijden aan de beurt. Alle bebouwing aan de Vijgendam en het begin van de Warmoesstraat wordt gesloopt, zodat de panden aan de oostwand van de smalle Warmoesstraat plotseling in het volle licht aan het plein staan. Het is de bedoeling dat op het vrijgekomen terrein, de Middendam genaamd, een hotel verrijst, maar dat plan mislukt en het braakliggende terrein wordt als plantsoen ingericht. In het noorden (rechts) wordt de beurs van Zocher afgebroken; daar verrijzen de Bijenkorf en op de hoek met de Warmoesstraat een kantoorgebouw. Het Damrak is bij deze ingreep verbreed. De zuidwand van het plein wordt geheel vernieuwd, met de komst van (van bovenaf) de Groote Club en Peek & Cloppenburg aan weerszijden van de Kalverstraat, en ten oosten van het Rokin de Industriele Club (alias Industria) en het kantoorgebouw Lewenstein (alias Instantia). Al deze gebouwen komen enkele meters achter de oude rooilijn te staan om het plein iets breder te maken. Naatje verdwijnt in 1914.

6. Na de Tweede Wereldoorlog heeft Nederland behoefte aan een Nationaal Monument voor de gevallenen. De keuze valt op een locatie in het hart van de hoofdstad, te midden van het stadsgewoel. Het oostelijke deel van de Dam, dat tijdelijk was ingericht als plantsoen, krijgt hiermee in 1956 zijn definitieve bestemming. Met de toename van het gemotoriseerde verkeer wordt de Dam in deze periode ook een steeds drukker verkeersknooppunt.

7. Vanaf de jaren zestig heeft het Damplein geen grote veranderingen ondergaan. Door uitbreiding van de Bijenkorf en nieuwbouw ernaast, verdwijnt het tussenliggende deel van de Beursstraat. De inrichting van het plein verandert, waardoor de auto minder ruimte krijgt en de voetganger meer; de Dam wordt meer verblijfsruimte en iets minder verkeersruimte. Het plein trekt als het symbolische hart van de stad grote aantallen dagjesmensen uit het hele land en toeristen uit de hele wereld.

Nieuwezijds Voorburgwal

Kalverstraat

Stadhuis

Nieuwe Kerk

t Schilt van Vranckryck
Huis De Bril

De Plaetse

Waag

Nieuwendijk

Rokin

Vismarkt

Damrak

Nes

Warmoestraat

Halsteeg

Pijlsteeg

Nieuwezijds Voorburgwal

Gasthuissteeg /
Paleisstraat

Mozes en Aäronstraat

Stadhuis

Nieuwe Kerk

Gravenstraat

Kalverstraat

Waag

Nieuwendijk

Beurssteeg

Beurs van Hendrick de Keijser

Vijgendam

Huis onder
't Zeil

Damrak

Beurspoortje

Vismarkt

Nes

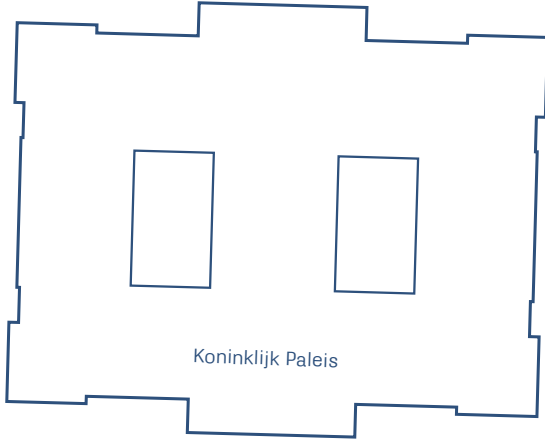
Halsteeg

Pijlsteeg

Warmoesstraat

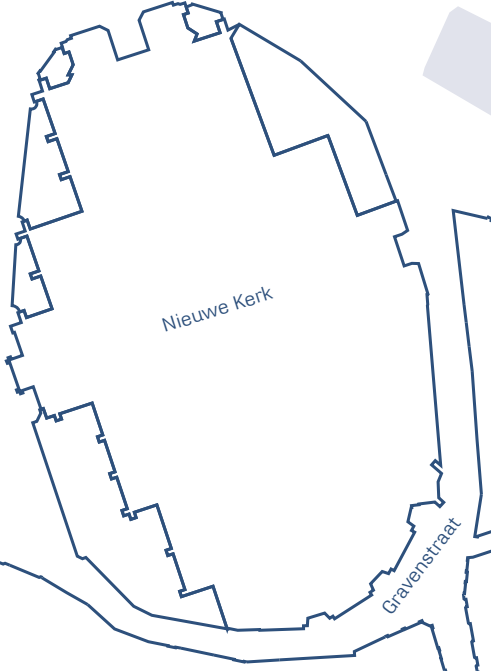
Nieuwezijds Voorburgwal

paleisstraat

Koninklijk Paleis

Mozes en Aäronstraat

Nieuwe Kerk

Gravenstraat

Kalverstraat

Kromme Elleboogsteeg

Naatje

Beurssteeg

Nieuwendijk

Rokin

Commandants-
huis

Vijgendam

Beurspoortje

Beurs van Zocher

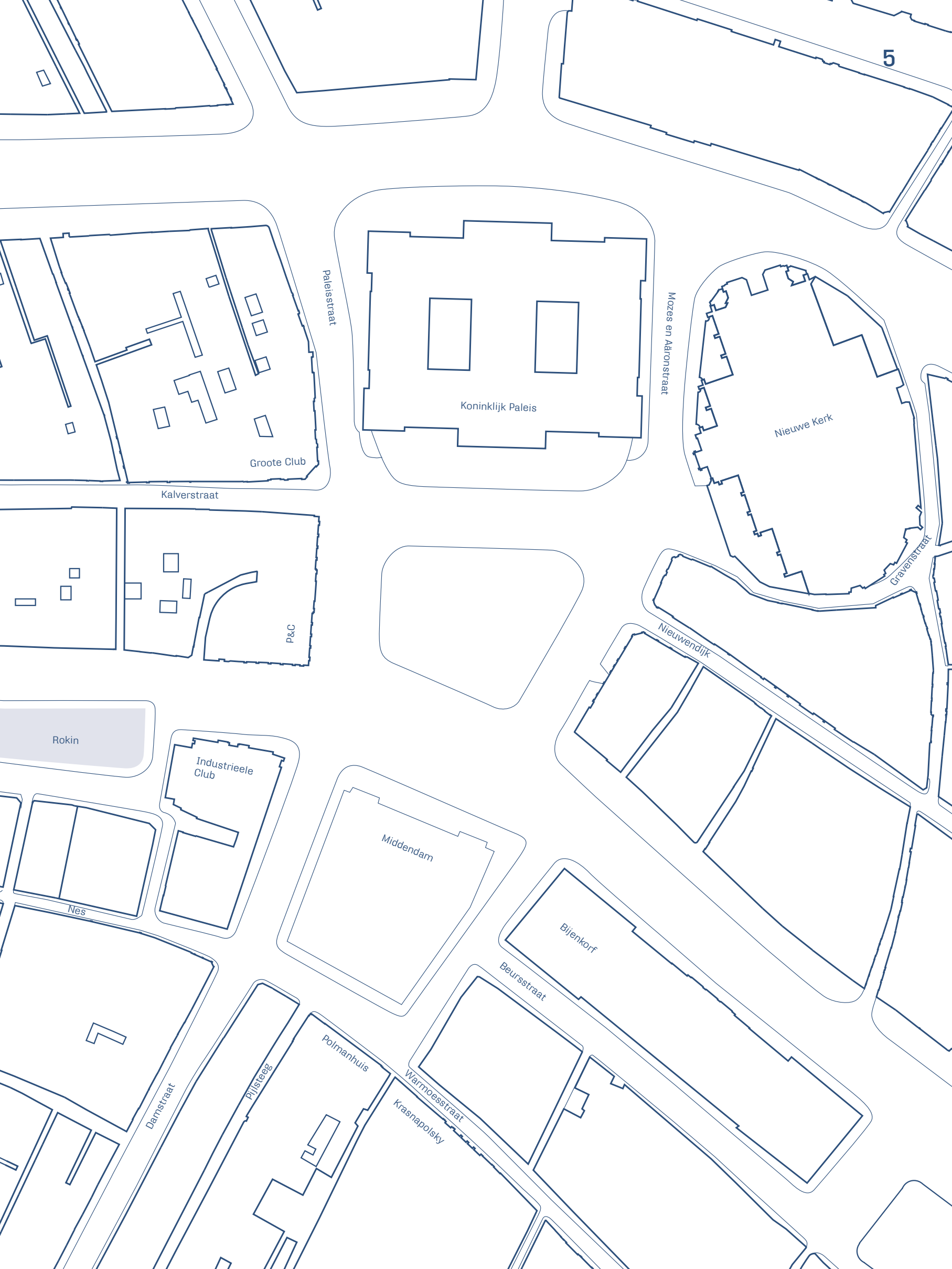
Nes

Damrak

Warmoesstraat

Pijlsteeg

Damstraat

5

paleisstraat

Koninklijk Paleis

Mozes en Aäronstraat

Nieuwe Kerk

Gravenstraat

Groote Club

Kalverstraat

P&C

Nieuwendijk

Rokin

Industriele Club

Middendam

Bijenkorf

Beursstraat

Polmanhuis

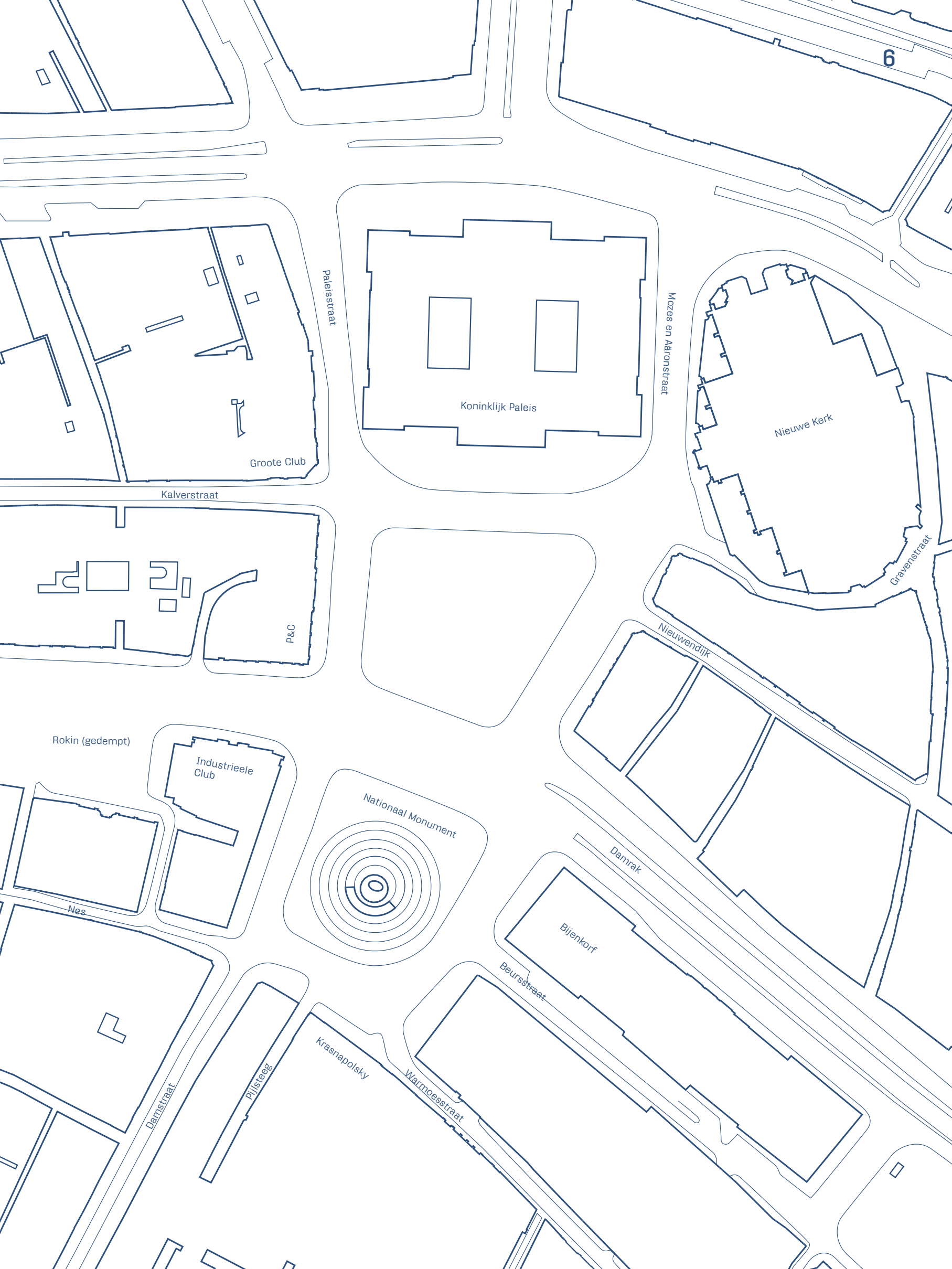
Warmoesstraat

Krasnapolsky

Pijlsteeg

Damstraat

Nes

6

paleisstraat

Mozes en Aäronstraat

Koninklijk Paleis

Nieuwe Kerk

Groote Club

Kalverstraat

Gravenstraat

P&C

Nieuwendijk

Rokin (gedempt)

Industrieele Club

Nationaal Monument

Damrak

Bijenkorf

Beursstraat

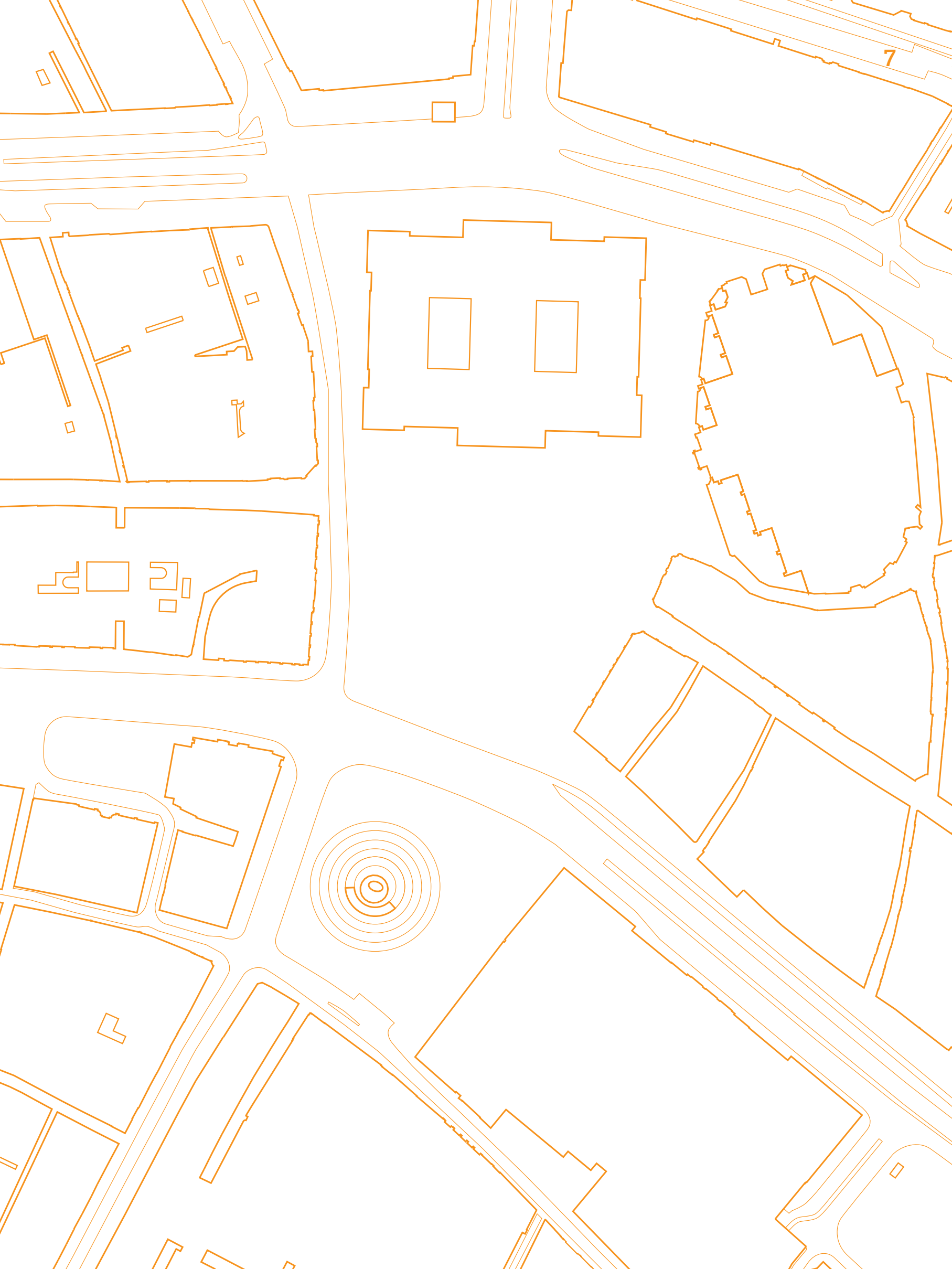
Nes

Krasnapolsky

Warmoesstraat

Damstraat

Pijlsteeg

SUOMEN
1809-1812
VAPAAHEIKKO

WIKILO
KORTTIKORTILLA
Käytävällä
LUTEN
KOKO VAPAAHEIKKO

RELIEF SCULPTURE

RELIEF SCULPTURE

TRAMWAY LINE

16

4127

RUDOLF
HOFHUIS

OLD ENGLAND

CHEMISIER

ALGEMEENE EXPEDITIE

MAATSCHAPPIJ TOT EXPLOITATIE VAN
STAATSSPOORWEGEN

Oefenterrein voor de eenheid

Op donderdag 6 juni 1895 om één uur 's middags maakte Jacob Olie de mooiste foto die ooit van de Dam is genomen. Olie zat in het raam van het Commandantshuis tegenover het paleis en richtte zijn camera op het noordelijke deel van het plein tussen het paleis en het Damrak. Hij vereeuwigde een levendig en toch wonderlijk kalm en ontspannen straatbeeld, in een helder zonlicht dat een rijkdom aan details belicht.

Linksonder zien we een man met een hoge hoed en een embonpoint aandachtig de ansichtkaarten bij de kiosk bestuderen, vermoedelijk met afbeeldingen van de Wereldtentoonstelling op het Museumplein waarvan ook entreebiljetten en loten verkrijgbaar zijn. Aan de andere kant van de kiosk staat, al even nieuwsgierig, een jongen met een drollenvanger en een pet in wie we romanfiguur Kees de jongen kunnen vermoeden, of zijn schepper Theo Thijssen. Bij handkar 4127 wordt gemoedelijk gekeuveld, een vader loopt met zijn dochtertje aan de hand, vrouwen dragen zwarte parasols, de trams wachten, en bij Rudolf Hofhuis is een man uit een dakraam gestapt voor een beter zicht.

Deze gezellige drukte lijkt een droombeeld van het ideale gemeenschapsplein, waar stedelingen en vreemdelingen samenkomen ongeacht rang en stand, ongeacht hoed, muts of pet, waar niets hoeft en alles nog mogelijk is en waar door de beweging heen de tijd lijkt stil te staan, een plaats waar niemand haast heeft of gevaar loopt en eenieder openstaat voor ongedwongen kuieren en spontane gedachtewisseling. De ideale openbare ruimte zoals je die soms in zonovergoten oude Italiaanse speelfilms tegenkomt, of in de wensbeelden van stadsbestuurders.

Maar wat Olie vastlegde was geen doorsnee-zomermiddaguur op de Dam. Het was een heel specifiek moment, de dag en het uur waarop de Dam wachtte op de komst van een iets vertraagde oorlogsheld. Of, dat kan ook, van een oorlogsmisdadiger.

Vetter-dag

De Dam wachtte op generaal Jacobus Vetter, de held en slachter van Lombok in Nederlands-Indië. Het eiland Lombok had jarenlang zijn zelfstandigheid behouden, maar toen er in 1894 interne twisten uitbraken, greep Nederland de kans om in te grijpen. Generaal Vetter, commandant van het Nederlands-Indische leger, landde slecht voorbereid met zijn troepen op het eiland, werd militair bloedig overrompeld, en keerde met een groter leger terug om gruwelijk wraak te nemen. Minstens tweeduizend mannen, vrouwen en kinderen werden vermoord, hun dorpen platgebrand, en de schatten van het Lombokse hof geroofd om de kosten van de oorlog te dekken.

Het is niet moeilijk om in het optreden van Vetter een dubbele blamage te zien, waarbij hij schande op schaamte stapelde, maar in Nederland werd besloten

dat het tijd was voor een heldenfeest. De kranten volgden de thuisreis van het echtpaar Vetter nauwgezet, per stoomschip van Batavia naar Genua, op vakantie aan de Italiaanse meren en in Zwitserland 'om langzamerhand weer te gewennen aan het Europeesch klimaat', en dan op zaterdag 1 juni 1895 vanuit Brussel per speciale trein naar Den Haag. Bij iedere stad hield de trein stil voor een huldebetoon, te beginnen in Antwerpen waar de Nederlandse kolonie op het perron 'Leve generaal Vetter! Leve Holland!', riep en een bos bloemen overhandigde voor mevrouw Vetter 'die de coupé niet verliet'. De officiële regeringsontvangst in Den Haag werd opgevrolijkt met een 'Groot Promenade Concert. Dubbel bezet orkest. Groote apotheose, voorstellende de overwinning op Lombok', en toen moest het volksfeest in de hoofdstad nog komen.

Of Vetter zelf behoefte had aan zo veel publieke aandacht is onzeker. Overdadig praalbetoon 'zou ingedruischt hebben tegen zijn gevoelens', meende de pers, maar de bescheiden pose van de generaal kan ook onderdeel zijn geweest van een bewuste imago-campagne. Hoe dan ook: 'Een talrijke kring van ver eerders voelde behoefte hem bij zijnen terugkeer openlijk hulde te brengen.' Rond Vetter werd een toneelstuk van nationale heroïek opgevoerd, en critici gebruikten ook toen al theatertermen in hun recensies: 'Omdat Nederland in den zomer van 1895, na de verpletterende nederlaag op Lombok, die men toch nooit zal kunnen vergeten, althans het geschitter van een held noodig had, teneinde de aandacht af te leiden van zulke een gruwelijke slachting zijner zonen. Daar-

De generaal werd snerpend uitgefloten door een groep socialisten die protesteerden tegen de 'slachter van Lombok'

om heeft men gespeeld voor het Nederlandsche volk – en Vetter gehuldigd met fanfares en illuminaties, gelijk men dit een koning op de planken doet.'

De publieke huldiging in de hoofdstad, op donderdag 6 juni, was bij voorbaat 'Vetter-dag' of 'Vetter-feest' gedoopt. Toen Jacob Olie om 13.00 uur zijn foto maakte, zouden de Vetters met hun ontvangstcomité per trein onderweg moeten zijn tussen station Weesperpoort en het Centraal Station, waar ze volgens het draaiboek om 13.18 uur moesten aankomen. Maar ze waren verlaat en ze arriveerden pas 'te kwartier voor twee' op Centraal – een vertraging die mede de lome, haast landerige sfeer op de foto verklaart.

De Dam speelde een curieuze bijrol in het Vetter-feest. De optocht, een lange stoet rijtuigen met de Vettertjes en heel veel notabelen, zou over het Damrak langs de Dam naar het stadhuis op de Oudezijds Voorburgwal trekken. En daarna opnieuw door de Damstraat, langs de Dam, door de Kalverstraat en naar het Paleis voor Volksvlucht. De Dam was dus geen doel, geen

Vorige pagina's: De Dam in afwachting van wat komen gaat, op donderdag 6 juni 1895 om 13.00 uur, gefotografeerd door Jacob Olie.

Op 9 oktober 1811 komt Napoleon, gezeten op een wit paard, aan op de Dam. Rondom staat een erehaag van officieren te paard. Het stadhuis is sinds zijn broer Lodewijk er in 1808 in trok Koninklijk Paleis. Het schilderij is van Mattheus Ignatius van Bree.

plaats van samenkomst, verering of viering, maar alleen een doorgangsruijme. Waarom? Mogelijk speelde hier, onder alle nationale retoriek, toch schaamte of een elementair gevoel voor decorum mee: het toneelstuk van de nationale trots mocht weliswaar voor het volk worden uitgespeeld, maar het koningshuis, en dus het paleis, mocht er niet rechtstreeks mee worden geëncanilleerd. Het Paleis voor Volksvlijt als feestzaal in plaats van het paleis op de Dam was geen toevallige keuze.

Toen de stoet zich vanaf het Centraal Station eindelijk in beweging zette, werd er zelfs nog ad hoc van de voorgenomen route afgeweken: Vetter reed niet over het plein zelf, maar nam een sluijpweg langs de achterkant van het Commandantshuis. 'De stoet was een beetje uiteen geraakt', schreef de ene krant ontwijkend, maar elders was de gang van zaken na te lezen. Tussen het station en de Dam was de generaal op het Damrak snerpnd uitgefloten door een groep socialisten die op de stoep van hun kantoor protesteerden tegen de 'slachter van Lombok'. En: 'Ook op den Dam was een dergelijke demonstratie, toen de rijtuigen, achter het Commandantshuis om, naar het stadhuis reden.' Het verklaart meteen waarom Jacob Olie wél het wachten op Vetter kon fotograferen, en later ook de chaotische staart van de rijstoet, maar niet de hoofdpersoon zelf.

De socialisten waren de enigen die openlijk de 'gruwelen door de Nederlandsche soldaten gepleegd' aan de kaak stelden 'waartegen wij moeten protesteren in naam der menscheijkheid'. Andere critici hielden zich uit gène afzijdig. Wat overheerste was een mengeling van eerbetoon door de economische en politieke elite, een volksfeest, en een commercieel buitenkansje voor het Amsterdamse ondernemerschap. Bij het inrijden van de Kalverstraat viel de generaal een zoet onthaal ten deel van de leden van de

Groote Club met hun echtgenotes: 'Toen het rijtuig van den generaal doorreed onder het balcon van de Groote Club, dat smaakvol met groen en vlaggen was versierd, werden uit de ramen door de dames bloemen in zijn rijtuig gestrooid.' De etalages in de Kalverstraat waren uitbundig versierd, zoals 'de uitstalling bij de firma Pander, die in haar vitrine eenige buitgemaakte moordtuigen, afkomstig van Lombok, ten toon stelt'. Ook het populaire wassenbeeldenmuseum, het Nederlandsch Panopticum, lokte de Vetter-fans met een 'Lombokgroep'. Wie geen kaartje had voor het grote feest in het Paleis voor Volksvlijt kon terecht bij een concert in het Tolhuis aan het IJ. Elders in het land adverteerde een Arnhemse delicatessenhandel met overheerlijke 'Lombok-cake met portret van generaal Vetter', terwijl in Winschoten een gekostumeerde historische optocht plaatsvond, 'voorstellende personen en groepen uit onze geheele vaderlandsche geschiedenis, vanaf Julius Caesar en de Batavieren tot generaal Vetter en Lombokkers inclus'. In Amsterdam eindigde de feestdag met een groots vuurwerk boven de Amstel, met als dramatisch hoogtepunt 'het levend vuurwerk, voorstellende den strijd tusschen een Hollander en een Lombokker, waarin laatstgenoemde noodzakelijkerwijze "uitging als een nachtkaaers"'

De natietrend

In de eeuw voorafgaande aan de Vetter-dag was de Dam het nationale plein van Nederland geworden. Hier vonden de grote plechtige en feestelijke gebeurtenissen plaats die het volk moesten binden. In de achttiende eeuw zou niemand hebben begrepen wat met een 'nationaal plein' werd bedoeld, of met de natie, de nationale staat, het nationalisme. Het zijn negentiende-eeuwse uitvindingen, die de wereld

veranderden en ook de Dam een nieuwe bestaansreden gaven. In het Vetter-jaar 1895 had de Dam zelfs zijn honderdste verjaardag als nationale verzamelplaats kunnen vieren, ware het niet dat Nederland zich een beetje voor de oorsprong geneerde.

Het nationalisme is te begrijpen als een vorm van schaalvergroting. Mensen leven in groepen en ze bedenken verhalen om zichzelf en anderen ervan te overtuigen dat ze juist bij die ene groep horen, en niet bij een andere. Aan het einde van de achttiende eeuw was een nieuwe groepsvorm in opmars, de natiestaat. Die was groter en abstracter dan zijn voorgangers, zoals stam, stad of streek, en hij sloot aan bij technische vernieuwingen die vervoer, communicatie en machtsuitoefening over grotere afstanden bevorderden. Over heel Europa werden kleine rijkjes samengevoegd tot grotere eenheidsstaten. Die nationale eenheid was er niet vanzelf. Ze moest worden opgebouwd met harde en zachte middelen: een staatsapparaat, een rechtssysteem, een netwerk van wegen en spoorwegen, maar ook een gemeenschappelijk verhaal met aanhangende rituelen, een onderwijskanon, geregiseerde heldenverering, een vlag en een volkslied. Fiere gebouwen, pleinen en standbeelden drukten de nationale gedachte uit in de openbare ruimte. De paradox van het nationalisme was dat iedere natie zich wendde in de eigen uniciteit, terwijl ze dat allemaal volgens hetzelfde model deden.

Ook Nederland moest aan de nationale trend geloven. Dat ging niet gemakkelijk. Het nationale streven was min of meer opgedrongen door de aardverschuiving van de Franse Revolutie. Revolutionairen van eigen bodem zetten in 1895 naar Frans voorbeeld de Bataafse Republiek op; toen die vastliep, maakte Napoleon zijn broer Lodewijk koning der Nederlanden om de modernisering te versnellen; toen ook dat niet naar des keizers zin verliep, werd Nederland bij Frankrijk ingelijfd. En na Napoleons nederlaag besloten de grote Europese mogendheden dat Nederland, met België erbij, een eenheidsstaat moest worden met een nieuw bedacht koningshuis. De nationale staat die in 1813 ontstond, was er dus een naar buitenlands ontwerp. De jonge natie kende bovendien lange tijd weinig om trots op te zijn. Het land was straatarm, er liep een diepe kloof tussen noord en zuid, en toen het zuiden zich in 1830 afscheidde en de energieke jonge staat België vormde, bleef Noordelijk Nederland nog jarenlang gefrustreerd achter.

Het duurde lang voordat Nederland het nationale gevoel een beetje in de vingers had. En in dit trage proces, met vallen en opstaan, was de Dam 's lands oefenterrein.

Vrijheidsboom

De Dam was het proefveld voor nationale monumenten. Er hebben er in de loop van de tijd drie gestaan. Het eerste was een mislukking, het tweede ook, en pas het derde monument is geslaagd in zijn bindende taak.

Het eerste monument was de Vrijheidsboom van 1795. Geïnspireerd door de Franse Revolutie, en met de hulp van een groot Frans leger, verjoegen de Hollandse

revolutionairen het ancien régime van de stadhouder en riepen zij de Bataafse Republiek uit. Dat gebeurde op de Dam op 19 januari, de 'Eerste dag der Hollandsche vryheid', zoals het gloednieuwe revolutionaire nieuwsblad met de modieuze naam de *Nationaale Courant* berichtte. Ook de symbolische bekrachtiging van de omwenteling kwam uit de Franse koker: er werd een vrijheidsboom opgericht. De oude Romeinen kenden al symbolische vrijheidspalen, en de Amerikanen die zich tegen het Britse koloniale regime verzetten, varieerden hierop in Boston in 1765 met een vrijheidsboom. In Frankrijk werd de vrijheidsboom een ware rage na de revolutie, mede doordat de politieke lading slim was gekoppeld aan het eeuwenoude gebruik om meibomen te planten als vruchtbaarheidsrite. Zo werd de vrijheid sexy. Pastoor Norbert Pressac van het plaatsje Saint-Gaudens begon ermee in mei 1790, en twee jaar later telde Frankrijk al zestigduizend vrijheidsbomen, waaronder tweeduizend in Parijs.

'Heden morgen is alhier de vryheidsboom, op den Dam onder eene ontallyke toevloed van menschen en met algemeene vreugde geplant', schreef de *Nationaale Courant*. 'De burgery deezer stad heeft by deeze revolutie eene onsterffelyke roem behaald. Moed, bedaardheid, vreugd, en algemeene broederschap waren de order van den dag.' De krant vermeldde niet dat in het barre winterweer de grond bevroren was, zodat er van boomplanten geen sprake kon zijn. De boom, een dennenboom uit de Watergraafsmeer, werd rechtop op de harde bodem geplaatst en met touwen vastgezet.

Andere steden volgden, en aan hun boomplantdatum is het verloop van de Franse opmars af te lezen. Veel Hollandse steden kregen hun boom in dezelfde week als Amsterdam, zoals Leiden en Hoorn op de 22ste en Haarlem de 23ste, maar in Zwolle duurde het

Om de Bataafse Revolutie van 1895 te vieren zijn liefst drie vrijheidsbomen op de Dam geplaatst. De eerste, provisorische boom verscheen op 19 januari (onder). Deze werd na een week vervangen door een vers exemplaar, maar de echte, definitieve vrijheidsboom werd met groot ceremonieel op 4 maart opgericht (boven).

tot 2 februari en in Groningen tot 14 februari. Enthousiaste Amsterdammers plaatsten intussen extra bomen op de Leidsegracht, op het Koningsplein dat tot Burgerplein was omgedoopt, en aan de Prins Hendrikkade. Echte bomen waren het doorgaans niet, maar beschilderde houten palen versierd met eikentakken, festons, linten in de 'nationale kleuren', andere linten met *vryheid, gelykheid en broederschap* erop, en een vrijheidsmuts in top.

Te midden van het landelijk uitdijende vrijheidswoud behield de boom op de Dam de bijzondere status van een *primus inter pares*. Het ongelukkige eerste exemplaar werd al na een week, wellicht aangetast door de vorst, vervangen door 'een nieuwe vryheidsboom met de couleure beschilderd, met groene takken vercierd, en een hoed op den top, voor het stadhuis geplant, dezelve was door een gezelschap burgers vervaardigt, en wierd door burgers gedragen uit de Eilandse Kerk na den Dam, alwaar zy onder het geluid van onderscheide muziek-instrumenten en gejuig wierd opgericht, waarna eenige jonge dochters op het cierlykst in 't wit gekleed een dans binnen een kring gewapende burgers om den boom verrichten.' Vooral de aanblik van die dansende meisjes, 'in het wit gekleed', was 'tot genoegen der aanschouwers'.

'Het bewind dezer groote stad is volmaakt in orde', kon begin februari worden gemeld, maar met de boom op de Dam zat het nog steeds niet lekker: 'HET COMMITTÉ VAN REVOLUTIE, om te voldoen aan de begeerte der burgery, heeft besloten tot het oprigten van een VRYHEIDS BOOM op het Plein der Revolutie (DEN DAM) dewelke met alle mogelyke luister zal worden ingewyd. Zullen de dag nader worden bepaald en bekend gemaakt.' Deze derde, nu definitieve boom moest 'met alle mogelyke luister en plegtigheid worden ingewyd', en aangezien 'het geene hier toe diend te worden in gereedschap gebracht veel tyd vereischet', werd de inwijding een paar keer uitgesteld.

Op 4 maart was het eindelijk zover. De grootse inwijding werd met veel publiciteit omgeven, de *Nationaale Courant* bracht een extra editie uit om verslag te

Het duurde lang voordat Nederland het nationale gevoel in de vingers had. En in dit trage proces was de Dam 's lands oefenterrein

doen en de uitgever adverteerde met fraaie prenten, lofliederen en andere revolutiesouvenirs. Er daalde een gestage regen neer op de Dam, maar er was een plechtige optocht, de klokken luidden een uur lang, uit kanonnen voor het stadhuis klonken achttien saluutschoten en volgens de krant schudden de burgers elkaar spontaan de hand met de woorden: 'Burgers! Gods zegen ruste op onze vereeniging, tot heil van 't vaderland, zo gy 't met ons wel meent; en zoo gy 't kwalyk meent, dan zal deeze zelfde hand u vermorselen, – lang leve de

vryheid! Hozée! En: 'Wat den boom zelven betreft, deeze is 90 vt. hoog; aan den voet ziet men een grasheuvel waarop hy schynt te ruste: de stam is met de nationale drie kleuren beschilderd: hy pronkt met een beweegbaaren kruin van eikentakken en bladen; de hoed der vryheid staat boven op den top; ter hoogte van 24 vt. is de stam omgeven van een kolom, van de Dorische orde: op het kapiteel ven deeze kolom rust een krygstrophée van drie gebronsde wapenrustingen.' De verslagen van deze dag verschenen verspreid over het land in regionale kranten, tot aan de *Ommelander Courant* in Groningen toe, wat erop wijst dat deze boomceremonie niet als een louter Amsterdamse aangelegenheid werd beleefd, maar als een soort internationaal evenement. De feestdag eindigde in de Hollandse Schouwburg met een opvoering van *Willem Tell of de Grondlegger der Zwitsersche Vryheid*.

De magie van de Vrijheidsboom hield geen stand. De enigen die er na een paar jaar nog enthousiasme voor oprachten, waren tegenstanders van de Republiek, die als verzetsdaad lokale bomen omhakten of anderszins schennis pleegden. Op hoogtijdagen werd de Damboom nog wel eens 'prachtig verlicht', maar in 1802 bleek uit een stedelijke inspectie 'dat dezelve zeer noodzaaklijk moeste gerepareerd worden'. Het ding rotte bij de grond weg en wat er verder mis was behoefde geen uitleg, aangezien 'by ieder uwer als algemeen zichtbaar is, dat daaraan veele gebreken zyn'. Maar het had geen zin om de boom te herstellen, betoogde het stadsbestuur met een leep en elegant gelegenheidsargument: zodra de vrede tussen Frankrijk en Engeland was getekend, en dat kon ieder moment gebeuren, zou de bestaansreden van de boom vervallen. Zodat het 'dus niet raadzaam zoude zyn, eenige reparatien, aan de vryheidsboom te laten doen, neen, maar denzelven aantemerken, als voldaan te hebben aan de oogmerken van deszelfs plaatsing, en dienvolgens den boom, na den ontfangst der ratificatie, te doen wegnemen.'

Aldus geschiedde. De Dam was zijn eerste monument alweer kwijt. De naamsverandering van Dam in Plein der Revolutie, voorgesteld in 1795, was trouwens nooit van de grond gekomen.

Konijn

De vrijheidsboom was een vage herinnering toen Nederland in 1806 zijn eerste koning kreeg. Lodewijk Napoleon, 27 jaar, wilde eigenlijk helemaal geen koning worden van dat vochtige land dat slecht was voor zijn gestel, maar het moest van zijn grote broer, de keizer. Vier jaar later, in 1810, moest hij van dezelfde broer alweer stoppen met het koningschap waaraan hij toen juist gehecht was geraakt.

Vier jaar is te kort om een uitgebalanceerd koningschap te ontplooiën, al helemaal voor een onzekere twintiger die intussen met relatieproblemen kampte. Vier jaar bleek ook te kort om goed Nederlands te leren, en nog altijd wordt Lodewijk bespot om zijn ongelukkige uitspraak van het woord 'koning', waardoor hij zichzelf 'konijn van Olland' leek te noemen. Maar hij deed zijn best. Als de pionier van de Nederlandse monarchie introduceerde hij gebruiken die tot op heden

op het repertoire staan. Hij verliet zijn paleis voor werkbezoeken in het land, bij zieken, armen en vooral de slachtoffers van watersnood, cholera en andere rampen, en dat bleek een groot succes: er ging een troostende werking van uit, het vergrootte de populariteit van de vorst, en alle volgende monarchen zijn ermee doorgegaan. De elite streelde hij met zijn benoemingsbeleid en met de introductie van de eerste riddersorde uit de Nederlandse geschiedenis. Hij verdedigde het Nederlandse belang tegenover zijn broer, en hij voerde maatregelen door voor de eenheid van overheid en rechtspraak, de rechten van minderheden, en de schepping van nationale instellingen zoals de Koninklijke Bibliotheek, het Koninklijk Instituut van Wetenschappen en het Rijksmuseum. De jeugdige koning kreeg te weinig tijd om zijn ideeën over de verdere natievorming uit te werken, maar zijn opvolgers konden erop voortbouwen. Zelf heeft hij later, als reumatische balling in een rolstoel in de tuin van zijn villa in Florence, drie dikke boekdelen volgeschreven ter verdediging van zijn kortstondige Nederlandse bestuur.

Over Amsterdam was Lodewijk vanaf het begin duidelijk: de regering hoorde thuis in de belangrijkste stad van het land en daar hoorde ook het koninklijk paleis te staan. Geld voor de verplaatsing van de regering en andere nationale instellingen van Den Haag naar Amsterdam was er niet, zodat ze bijna allemaal tot op de dag van vandaag in Den Haag zijn gebleven. Geld voor een nieuw paleis was er evenmin en in Amsterdam was maar één gebouw goed genoeg om paleis te worden, namelijk het stadhuis. Dat het aan een plein lag waar wel vijfduizend mensen pasten, maakte het extra aantrekkelijk. Om de trotse Amsterdammers niet te veel te schofferen, regelde Lodewijk dat de stad hem het stadhuis 'vrijwillig' aanbood. Zodra er geld was voor een nieuw paleis in de Plantage kreeg de stad haar stadhuis terug, beloofde hij. Ook dit tijdelijke gebruik van het stadhuis als paleis duurt nog altijd voort.

'Geschikt voor een functie als paleis was het stadhuis echter niet', schrijft architectuurhistoricus Pieter Vlaardingerbroek. 'Waar het stadhuis over het algemeen vrij koud, tochtig en vochtig was, moest een paleis comfortabel zijn, alsmede beschikken over keukens, een kapel en rijen aaneengesloten vertrekken om appartementen in te realiseren, nodig voor koninklijke bewoning.' Het gebouw werd in 1808 dan ook onderworpen aan een ingrijpende en peperdure interne verbouwing. Toen het af was, waren de meeste reacties lovend, al werd ook opgemerkt dat het behelven bleef: 'Zoo uitmuntend nu dit gebouw geschikt was voor een stadhuis, even zoo weinig deugde het ook voor een vorstelijk paleis.' Zelfs koningin Hortense was te spreken over de inrichting, maar het koninklijke huwelijk was al te ver heen om ervan te genieten en zij was er zelden. Vlaardingerbroek: 'In de tijd dat het paleis door de echtelieden werd gedeeld, liet Lodewijk de deur vanuit zijn eetkamer naar het appartement van de koningin dichtmetselen.'

Voor wie buiten op de Dam stond, had de transformatie van stadhuis naar paleis drie gevolgen. De levendigheid bij de ingang van het stadhuis verdween

op slag. De entree aan de Dam was voortaan uitsluitend voorbehouden aan de koning, zijn familie en de allerhoogste gasten; ieder ander moest door de ingang aan de Nieuwezijds naar binnen. Als nieuwe *interface* tussen vorst en volk aan de pleinzijde liet Lodewijk een balkon bouwen. Dit balkon krijgt in historische beschrijvingen opvallend weinig aandacht, bijvoorbeeld bij A.W. Weissman in 1914, die tientallen pagina's lang ieder detail van het interieur behandelde, maar over het balkon slechts meldde dat het 'wat uit den toon valt'. En dat terwijl het balkon een cruciaal onderdeel van het gebouw is, althans voor iedereen buiten de kring van paleisintimi; dat malle, smalle balkon waar heel af en toe deuren opengaan en vervolgens koninklijk naar de menigte wordt gewuifd, eerst door Bonapartes en daarna door Oranjes. Zoals kunsthistoricus Frans Grijzenhout schrijft: 'De bouw van het balkon symboliseert het moment van de afstandelijke voorstelling van de monarchie'.

De sloop van het Waaggebouw tegenover het paleis was het derde en meest ingrijpende gevolg op de Dam. 'Het is thans zeker', zo meldde de pers in augustus 1808, 'dat, ter verfraaying van het plein voor 's konings paleis, het Waag-gebouw op den Dam zal afgebroken worden.' Een maand later mocht de Waag nog meedoen met de 'allerluisterrykste' feestversiering ter gelegenheid van de dertigste verjaardag van de koning: 'Het paleis van Zyne Majesteit was des avonds van alle zyden op het pragtigste geillumineerd en leverde een allerheerlykst gezigt. Ook waren de huizen der ministers en andere voornaame personen, als meede de aldaar reeds gevestigde bureaux, de Waag op de Dam, de beurs, het post-comptoir en meer andere gebouwen op het fraaist verlicht.' Meteen na deze voorloper van de tegenwoordige Koningsdag begon de afbraak, te beginnen met de houten paardenstallen en andere aanbouwen. In november was de

'In de tijd dat het paleis door de echtelieden werd gedeeld, liet Lodewijk de deur vanuit zijn eetkamer naar het appartement van de koningin dichtmetselen'

taak volbracht: 'Het Waag-gebouw op den Dam is thans geheel weggebroken (...) Aanmerkelyk is de ruimte en het vrye uitzigt, daardoor voor het paleis en alle de huizen op den Dam, gewonnen.' Het was dubbel feest, want die dag was ook het balkon voor het eerst uit de steigers: 'Men mag dit met reden als eene groote verbetering aanzien, welke echter zoodanig met de geheele inrigting van den voorgevel is overeengebragt, dat men daarin geene aanstotelykheid aantreft, maar integendeel ieder, die dezen schoonen voorgevel voorheen niet gezien heeft, zich zoude verbeelden, dat dit altyd daartoe behoord had.'

Twee dames collecteren op bloemendag in 1913 voor de tuberculosebestrijding.

Het Monument ter Herinnering aan de Volksgeest in 1830-1831, alias 'De Eendracht' of 'Naatje', in 1913, een jaar voordat het beeld werd ontmanteld.

Met de afbraak van de Waag wilde Lodewijk de natie niet alleen een koninklijk paleis in het hart van de hoofdstad schenken, maar ook een voorplein van bijpassende allure. Het zou het mooist zijn als de Dam in één sprong kon transformeren van een middeleeuws marktplein naar een nationaal plein voor de negentiende eeuw. Het Damplein was weliswaar te klein en te onregelmatig om volledig aan het nieuwe ideaalbeeld te voldoen, en geld voor een grootse aanpak was er niet, maar de sloop van het oude waaggebouw was een gemakkelijk en goedkoop begin. En ook al was het effect weinig overtuigend, Lodewijk wees de richting die het plein in de volgende eeuwen zou inslaan: een plein ontdaan van zijn middeleeuwse resten, een plein dat de rommeligheid van de handel in de ban wil doen, een plein dat hunkert naar een beetje grandeur.

Niet lang na de oplevering van het paleis en het opgeruimde plein vertrokken Lodewijk en zijn hof. Het paleis verzonk in een diepe winterslaap waaruit het sindsdien slechts af en toe publiekelijk ontwaakt. Niemand kan zich nog voorstellen dat je er als burger ooit zomaar in en uit kon lopen, en een glimp opvangen van een wuft en bruisend hofleven kan evenmin. Lodewijks streven om de regering naar Amsterdam te verplaatsen sneuvelde, zodat Amsterdam een hoofdstad werd zonder hof en regering, en ook zonder de

'Wij zijn allemaal met dat monument waarschijnlijk een beetje verlegen. Waarom niet verloten?'

investeringen die bij een hofstad en regeringszetel passen, zoals regeringsgebouwen, ambassades, cultuurpaleizen, representatieve boulevards, pleinen en parken. De dagelijkse bewegingen van de macht zijn ook nu nog te zien op het Binnenhof, het Buitenhof, het Plein en de Lange Voorhout te Den Haag, en niet op de Dam. De Dam is er alleen voor de hoogtijdagen van de natie.

En dan: wat is een hoogtijdag?

Naatje

Het tweede nationale monument liet zestig jaar op zich wachten en toen het er eenmaal was, kreeg het binnen de kortste keren de oneerbiedige, zelfs schunnige bijnaam Naatje. Toen het nog weer zestig jaar later, in 1914, werd afgedankt met als excuus dat het de trambaan in de weg stond, hield zelfs de grote wethouder Floor Wibaut het niet helemaal serieus: 'Wij zijn allemaal met dat monument waarschijnlijk een beetje verlegen. Waarom niet verloten of per advertentie gratis aanbieden aan degene die het komt halen?'

Fast forward: na het vertrek van Lodewijk lijfde zijn broer Nederland bij Frankrijk in. Na Napoleons nederlaag werd Nederland opnieuw een koninkrijk, samen met België en ditmaal met een Oranje als koning. Niet veel later, in 1830, splitste België zich af. Uit irritatie en gekrenkte trots stuurde koning Willem I een leger van tienduizenden manschappen naar het separa-

tistische zuiden. De veldtocht duurde tien dagen, Nederland was militair superieur, maar de scheiding ging gewoon door. Er vielen een paar honderd doden en zo'n duizend gewonden, wat niet uitzonderlijk veel was, en de Nederlandse soldaten kregen voor hun inspanningen een nieuwe onderscheiding, het Metalen Kruis – wat niet verhinderde dat velen nog jarenlang leden aan wat nu posttraumatische stress heet. Voor 1856, een kwart eeuw na de veldtocht, stond een veteranenreünie op het programma. De organisatoren bedachten dat er in één moeite door een gedenkteken moest komen, midden op de Dam. Maar wat moest dat gedenken?

Een monument voor de toenmalige koning of voor de militaire pyrrusoverwinning lag niet voor de hand. Nederland en België hadden allang goede betrekkingen, dus kon het ook geen monument van onverzwakte vijandigheid zijn. Dat België in 1855 zijn vijfentwintigjarige onafhankelijkheid uitbundig vierde, ergerde sommige Nederlanders, maar dat rechtvaardigde geen rancuneus tegenmonument. Ook moest het monument rekening houden met binnenlandse gevoeligheden, bijvoorbeeld bij katholieken die niet waren vergeten dat de strijd tegen de Belgen ook een godsdienstige dimensie had gehad. Die hele Tien-daagse Veldtocht was bij nader inzien misschien toch vooral een collectieve gekte geweest, opperde een tegenstander in het *Algemeen Handelsblad*: 'Zal dat gedenkteken dan niet vereeuwigen eene begoocheling, waarin het grootste deel van Holland deelde?'

En zo werd het monument gewijd aan een wonderlijk vage waarde: 'De volksgeest van 1830 en 1831'. Dat leek een slimme oplossing, want met deze mooie woorden met diffuse contouren kon iedereen op eigen wijze wegdromen bij de gedachte aan een goede oude tijd vol saamhorigheid. Maar die droom duurde niet lang, en zodra de preciezere betekenis aan de orde kwam, begon een venijnig debat dat uiteindelijk het best kon worden ontlopen door onverschillig te zijn. Net zo onverschillig, en net zo vlot, als bij de vrijheidsboom.

Ook in de uitwerking liet het organisatiecomité steken vallen. De ontwerpwedstrijd bleek een farce. De zoon van een van de juryleden werd uitverkoren om het monument te ontwerpen, een achthoekig geval met bovenop een vrouwenfiguur die zou worden vervaardigd door een ander jurylid, de nota bene Belgische beeldhouwer Louis Royer. Beide onderdelen van het monument bleken van inferieure kwaliteit. In het onderstel had ontwerper H.M. Tétar van Elven een fontein gedacht in de vorm van een waterspuwende leeuwenkop, maar er kwam geen water uit, en van lieverlee veranderde het waterbekken in een plantenbak met schaamgroen. De eenzame allegorische vrouwfiguur, De Eendracht, was vervaardigd uit zo'n zachte steen dat er al spoedig een oor afvroor, terwijl ze later een complete arm kwijtraakte. De hilariteit over het monument begon zelfs nog voor de onthulling, toen een windvlaag de omhullende doek wegrukte, zodat er op haar tenen na niets meer te onthullen viel. Binnen de kortste tijd stond Vrouwe Eendracht bekend als 'Naatje', dat misschien een verbastering was van 'Nationale Eendracht', of een verwijzing naar

het vrouwelijke geslachtsdeel, of een eerbetoon aan een van de gewoonste meisjesnamen uit het volk.

‘Je ziet hoe ze in die tijd overal druk bezig zijn het nieuwe nationalisme vorm te geven in standbeelden. En daarmee zette men zich ook bewust tegen anderen af’, merkt historicus Hans Blom op over Naatje en haar tijd. Richtte het Duitse Mainz een beeld op van Johannes Gutenberg, de uitvinder van de boekdrukkunst, dan kwam Haarlem met een beeld van zijn eigen Laurens Janszoon Coster. Antwerpen pronkte met Rubens, Amsterdam met Rembrandt. België vierde zijn onafhankelijkheid en Nederland, tja, dat vierde dan maar het spiegelbeeld van die onafhankelijkheid. Het monument voor de volksgeest van 1830 en 1831 laat zien dat Nederland wel graag met de mode wilde meedoen, maar pijnlijk weinig had om trots op te zijn. Net als bij de Vetter-viering moest het materiaal voor een nationaal gevoel uit alle hoeken en gaten bijeen worden geschraapt; een wankel land op zoek naar nationale symbolen maakte malle sprongen.

Laat het vervolgens gerust aan de Amsterdammers over om opgeblazen pretenties door te prikken. Zij adopteerden het onhandige object van Tétar van Elven in hun dagelijks leven als een doorsnee stuk straatmeubilair, en het werd spoedig een populaire hangplek voor straatverkopers die uitzicht bood op het ijverige gekriool van de Dam. Onbedoeld was de grote verdienste van het monument dat het een werkelijk volks element toevoegde aan het nationale-plein-in-wording.

‘Het monument zelf is algemeen erkend als een van de leelijkste dingen, welke in ons land aangegaapt kunnen worden’, zo zwaaide cultuurpaus Victor de Stuers het ongelukkige ding in 1914 uit. ‘Geen wonder; het ontbrak den ontwerper en zijne beoordelaars aan de meest elementaire begrippen van architectuur en aethetica.’ De Stuers had de ontwerper, Tétar van Elven, goed gekend. Hij kon heel nauwkeurig tekenen, maar daarmee hielden zijn talenten wel op: ‘Al wat een architect verder nodig heft, ontbrak hem ten eenenmale.’ Bovendien, zo roddelde De Stuers prettig verder, leed Tétar behalve aan gebrek aan talent ook aan extreme hoogtevrees of een evenwichtsstoornis: ‘Hij laboreerde aan duizelingen, zoodat hij het zelfs niet waagde op een stoel te gaan staan. Het opmeten van monumenten kon hem dan ook niet opgedragen worden.’

Oranje

Veel geslaagder was de Dam als podium voor kortstondige plechtigheden en feesten, zoals inhuldigingen, regeringsjubilea en verjaardagen van koningen en koninginnen. Na een korte oefentijd ontwikkelden de staat en de stad hiervoor een soepele routine.

Vooraf voor de inhuldigingen, de cruciale overgangsrituelen van de ene naar de andere vorst, verliep het uitvinden van een traditie opvallend gemakkelijk. Dat was te danken aan de allereerste Oranje-koning, Willem I, ingehuldigd op 30 maart 1814. Hij moest uit het niets een protocol voor de plechtigheid opstellen en dat deed hij nauwgezet. Het kon geen kroning worden, want alleen een afgezant van God kan een koning kronen, en de keuze van zo’n afgezant lag in het godsdien-

stig verdeelde Nederland te gevoelig. Het werd een inhuldiging waarbij de koning zweert op de Grondwet en niet op de Bijbel, met direct eropvolgend, maar toch gescheiden, een protestantse kerkdienst. Dit alles moest plaatsvinden ‘in de stad Amsterdam, als de hoofdstad’, zoals Willem in de Grondwet liet zetten, waarmee hij de keuze van Lodewijk Napoleon bestendigde. De combinatie van paleis en Nieuwe Kerk als locatie lag alleen al praktisch gezien voor de hand. De dag van de inhuldiging moest beginnen met 101 saluutschoten en Willem bedacht ook zijn eigen kleding: een legeruniform met daarover een rode kroningsmantel en als accessoires een kroon, een scepter en een rijksappel. Het mocht niet te duur zijn. Zijn vrouw en dochters reden per koets van het paleis naar de kerk, terwijl hij zelf deze weg te voet zou afleggen, alleen vergezeld door zijn zonen. In de kerk volgde een langdurige ceremonie, met toespraken van de voorzitter van de Verenigde Vergadering en de toekomstige koning, de voorlezing van de hele Grondwet, dan het plechtige moment waarop de nieuwe vorst trouw zwoer aan de Grondwet, ‘zo waarlijk helpe mij God almachtig’, en de voorzitter namens alle Nederlanders trouw zwoer aan de koning, en toen volgde er nog een lange kerkdienst. Voor het volk was er ook iets te beleven: vanaf het paleisbalkon strooiden hofmedewerkers herdenkingsmuntjes uit over het plein, de koning maakte een rijtoer en de stad was fraai verlicht.

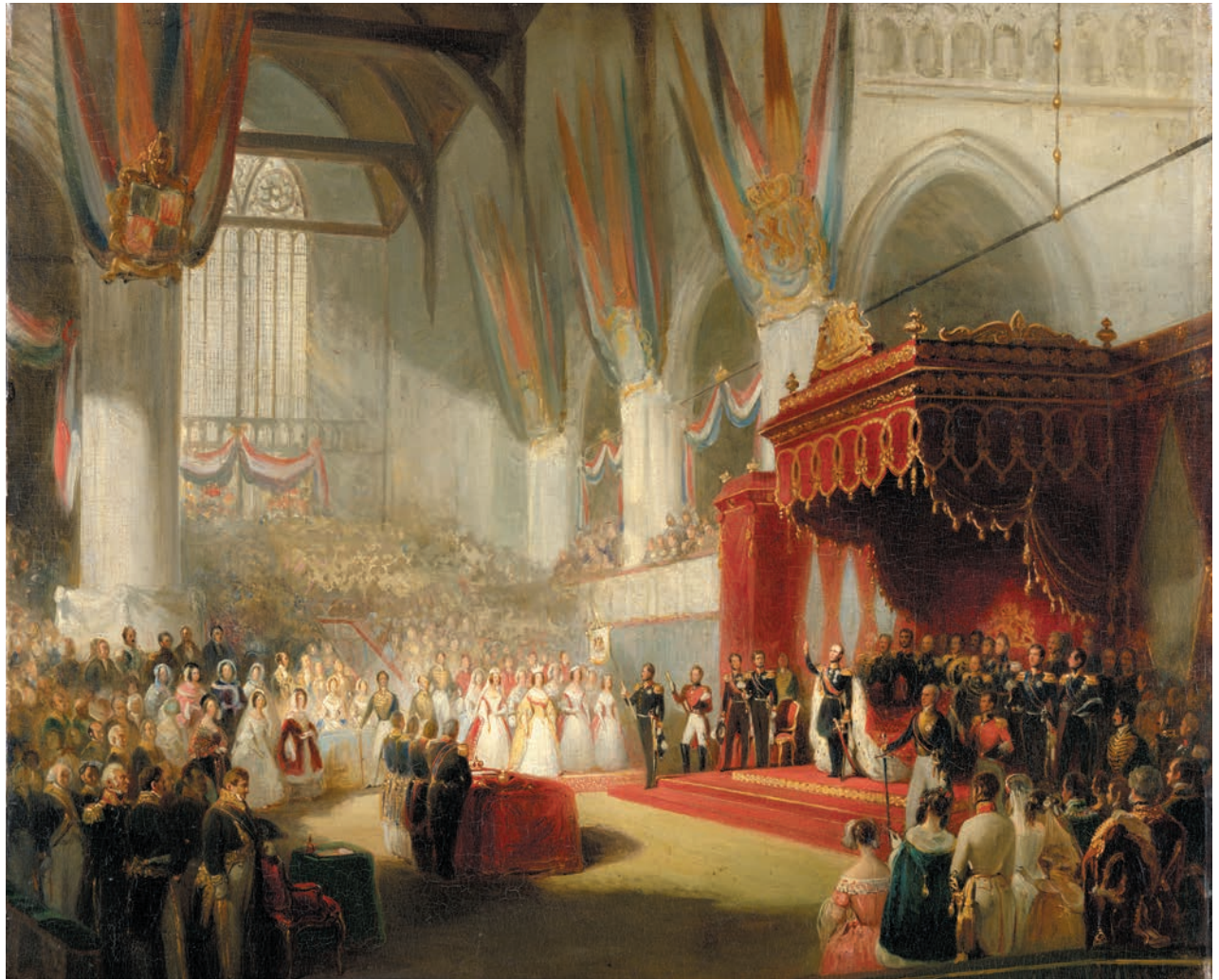
Dit was het model waarop alle volgende inhuldigingen hebben voortgebouwd, Willem II in 1840, Willem III in 1849, Wilhelmina in 1898, Juliana in 1948, Beatrix in 1980, en Willem-Alexander in 2013. Met telkens kleine variaties en nouveautés sleepten zij het protocol bij en pasten zij het aan de tijdgeest en hun eigen smaak aan. Willem II kocht duurere kleding en verscheen na de plechtigheid met zijn familie op het balkon om het geestdriftige volk toe te zwaaien. Willem III sneed in het urenlange programma door het voorle-

Laat het vervolgens gerust aan de Amsterdammers over om opgeblazen pretenties door te prikken

zen van de Grondwet en de preek te schrappen. Toen de frêle, pas achttienjarige Wilhelmina met verrassend heldere stem haar toespraak had uitgesproken, riep de hele zaal: ‘Leve de koningin!’ De volgende inhuldiging stond onder echtelijke spanning, omdat Juliana een sobere ceremonie wilde en haar man Bernhard een naoorlogs sprookje met zichzelf in een glansrol. Bernhard won. De inhuldiging van Beatrix was de eerste die rechtstreeks op televisie werd uitgezonden, tegen het decor van zware gevechten tussen politie en krakers die de leuze ‘Geen woning, geen kroning’ voerden. Ook in de inhuldiging van Willem-Alexander was, naast alle kleine veranderingen, nog altijd het stramien van Willem I uit 1814 herkenbaar.

Het duurde langer voordat de verjaardagsviering van de koning tot een traditie uitgroeide. Lodewijk

De inhuldiging van koning Willem II in de Nieuwe Kerk op 28 november 1840, geschilderd door Nicolaas Pieneman, 1840–1845.

Napoleon was ermee begonnen, maar daarna bleven de verjaardagsfeesten lange tijd beperkt tot Den Haag. De zesenvestigste verjaardag van koning Willem III in 1863 was een uitzondering. 'Het wapperen der vlaggen in alle deelen der stad, het spelen der klokken, het springen der fontein op den Dam en het versieren der woningen, maakten te Amsterdam de elementen der feestviering uit', berichtte een verslaggever. 'De illuminatie was algemeen en luisterrijk. Van gemeentewege was een prachtige tempel geplaatst, die het geheele voorgrond der beurs bedekte en met duizenden lampions het ruime Damplein overschitterde. Voorts was het stadhuis heerlijk met gas verlicht.' Rotterdam sloofde zich al net zo uit en dat was geen toeval, want kort daarvoor was het regeringsbesluit gevallen om zowel de Nieuwe Waterweg als het Noordzeekanaal aan te leggen. De feesten golden dus 'als bewijs van hulde aan den vorst, die de zaak van de waterwegen dier beide steden zoo krachtig heeft bevorderd'. De hulde aan Willem III werd elf jaar later nog eens stevig overgedaan bij de viering van zijn vijfentwintigjarig regeringsjubileum; heel de stad had zich in feestkledij getooid, van de Haarlemmerpoort in het westen tot Artis in het oosten en van het volkse Rapenburg tot de chique Vondelstraat, maar ook nu was de Dam het vanzelfsprekende centrum.

Het lukte steeds beter om van deze Oranjedagen ook grote volksfeesten te maken. De Dam werd uitbundig versierd en geillumineerd, vaak met Naatje als

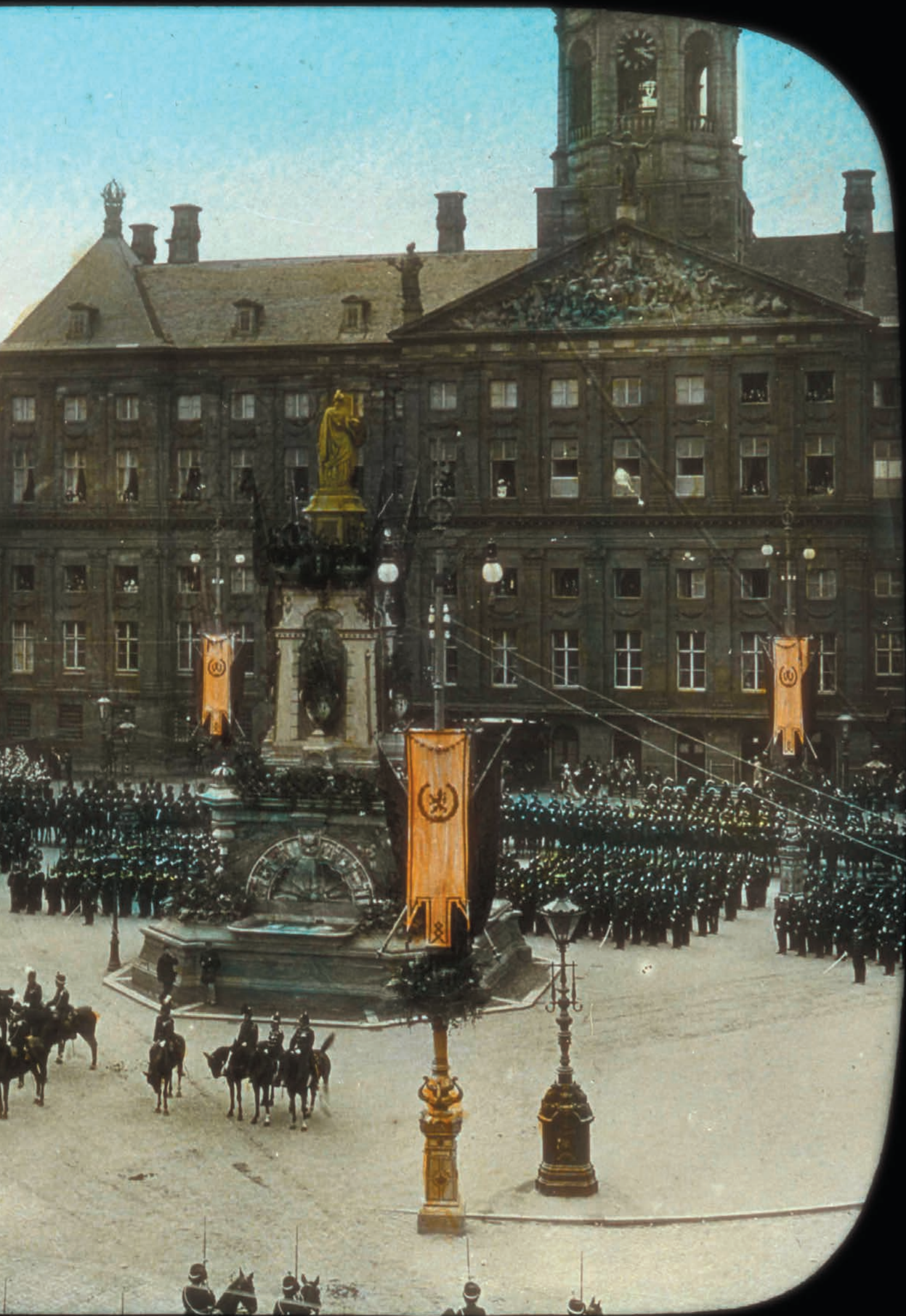
dankbare kapstok, en na afloop werd de versiering opgeruimd zodat de stad haar gewone leven kon hernemen. Op de Dam lag het zwaartepunt bij de plechtigheden, maar die werden begeleid door tal van tijdelijke monumenten en volksspelen verspreid over de stad, soms spontaan, maar vaak van bovenaf aangemoedigd en in hun uitwerking gestroomlijnd. De feesten stimuleerden het Amsterdams handelsvernuft tot een bont assortiment van souvenirs, feestmenu's en de verhuur van tribunes langs de route van de optochten en rijtoeren. Zo ontwikkelde zich een festivalindustrie die moeiteloos hoge en lage cultuur, Oranjegevoel, vaderlandsliefde, roes en commercie vermengde. Met de Dam als hoofdpodium dat toch niet de volledige last van de natie en het feest hoefde te dragen. Een stadsplein met af en toe een groot feest met een nationale aanleiding: dat paste beter bij de Dam dan een fulltimebetrekking als nationaal plein.

De kleine koningin

'Een adem van verjonging gaat door ons land', sprak Ch. Boissevain, de voorzitter van de Nederlandschen Journalistenkring, begin september 1898 tot een gezelschap van buitenlandse collega-journalisten. Zij waren naar Amsterdam gekomen voor de inhuldiging van de nieuwe, jonge koningin Wilhelmina op 5 september. Deze troonsbestijging was het hoogtepunt van de negentiende-eeuwse Dam als nationaal theater. Het protocol had zich al vaak bewezen en de stad was

Volgende pagina's: Prinses Wilhelmina, sinds een week achttien jaar oud, arriveert op 5 september 1898 op de Dam voor haar inhuldiging. Ingekleurd lantaarnplaatje door Merkelbach en Co.

ervaren in het grootschalig feestvieren, op de dag zelf en een hele week lang. Een nieuw, opwindend element was het geslacht en de jeugdigheid van de aantredende monarch. Wilhelmina's moeder, koningin Emma, had bovendien al jarenlang een meesterlijke pr-campagne gebouwd rond het prinsesje dat in haar eentje het voortbestaan van het huis van Oranje belichaamde. Iedereen was al bij voorbaat ontroerd. Een buitenlandse gast van Boissevain voelde het ook. Hier wachtte een 'volk vol geestdrift en schoone verwachtingen'.

De kranten waren lyrisch over de versierde stad, over 'Amsterdam in feestgewaad'. 'Onze goede stad is thans gelijk aan de jonge, schoone vrouw, die als gastvrouw de laatste hand legt aan haar schitterend toilet, om straks, als haar lang verbeide en gewenschte gasten komen op het feest dat zij hun ter eere geven wil, voor den dag te komen op eene wijze, dat de gasten een kreet van bewondering niet kunnen inhouden', schreef het *Algemeen Handelsblad*, dat 'de schoone jonkvrouw' vol voorpret ging 'bespieden in haar boudoir'. Voor wie dit seksistisch vindt klinken, het is louter metaforisch bedoeld: 'Ziedaar het beeld, zooals thans Amstel's stedemaagd zich aan ons vertoont'.

De stad stond vol tribunes en smaakvolle versieringen, ontworpen door architecten als Ed. Cuyper en Willem Kromhout. In de Utrechtsestraat waren etalages omgebouwd tot privétribunes voor de intochtstoet. Op de beste plaatsen, langs de Herengracht en aan de Raadhuisstraat, kostte een tribuneplaats vanaf vijf gulden, vergelijkbaar met 65 euro nu, oplopend tot twintig gulden. Wie zich afvroeg 'hoe een fatsoenlijk en rustig inwoner den intocht kosteloos zal kunnen aanschouwen', kreeg ten antwoord: '... dan zult ge u de moeite en opoffering moeten getroosten om reeds vroegtijdig een goed plaatsje te kiezen'.

En de Dam: 'Wat zal die Dam er feestelijk uitzien, als hij af is.' Alle gebouwen waren versierd en verlicht, en zelfs de lelijkste zagen er nu schitterend uit. De krant verzuchtte: 'Och, mijnheer de wethouder, laat straks, als de feesten uit zijn, dat alles afbreken, wij weten de Dam kan zóó niet blijven, maar laat ons het electrisch licht behouden, opdat wij niet na de feesten, gelijk wij daar maar steeds doen, op den Dam *weder* in half duister moeten wandelen, zoodra de zon ter kimme is!'

Door deze stad reed de koets met Wilhelmina en haar moeder onderweg van het Weesperpoortstation naar de Dam. Moeder en dochter wuifden. 'Wij zullen de samenstelling van den feeststoet van den intocht niet beschrijven: zij werd door de bevolking zeer genoten', schreef historicus Hajo Brugmans veertig jaar later. 'Maar vooral innig en uitbundig was de begroeting der Koninginnen, wier verschijning alom diepen indruk maakte. De frissche jeugd der Koningin, de stralende schoonheid der jonge vorstin, naast haar de bezadigde rijpheid der Koningin-Moeder – het was om nooit te vergeten.' En toen de inhuldiging voorbij was en de nieuwe koningin de kerk verliet, schreef het *Nieuws van den Dag*: 'Publiek, soldaten, alles was onder de indruk van het lieflijke van dat uitreden. (...) Er lag zulk een blijde glans op het lieve gezicht, zoo geheel anders was de uitdrukking van dat

gelaat dan daarstraks, toen de, naar het leek, zware gang naar de kerk nog geschieden moest.'

Vrijwel niemand bleef onberoerd door het contrast tussen de frêle nieuwe koningin, haast een meisje nog, en de zware taak die zij op zich zou nemen; maar ook het contrast van de frêle Wilhelmina met die grote, massieve stad die haar feestend omringde, met het grote, lege gebouw waarin ze verbleef en het grote, overvolle en lawaaige plein. Hoe zou Wilhelmina het hebben beleefd? De dichter Albert Verwey vroeg het zich af en probeerde het vanuit haar perspectief te beschrijven: 'Het huis dat ik hier bewoon is als een grauwe vierkante steen in een open ruimte. De zee van de bevolking joelt er omheen, slaat ertegen aan, gonst door deuren en vensters zoodat ik niet slapen kan. (...) Ik ben het schuldelooze middenpunt, de versierde meiboom.' En: 'Er is iets bangmakends in de orde waarmee zij feestvieren. De spiegel van dit feest is zoo stil dat ik er me in zien kan. En dan zie ik niets dan het gezicht van een jong meisje.'

Dat Verwey haar gevoelens dicht naderde, bleek uit de memoires die Wilhelmina zestig jaar later schreef. 'Een gevoel van leegte en volkomen eenzaamheid maakte zich van mij meester', schreef ze. Toen ze helemaal alleen de voettocht maakte van paleis naar kerk, vroeg ze zich ineens af: 'Zou ik nog een woord kunnen uitbrengen daar in de kerk? Zou ik nog een stem hebben? Even proberen! In die stilte (...) vroeg ik aan de dichtstbijzijnde adjudant: "Gaat het zo goed, mijnheer Grovestins?" Gelukkig, mijn stem was er nog!'

Het feest ging nog dagen door. Feestartikelenwinkel Valleggia aan het Singel prees fakkels aan, maar ook 'luchtballons, serpentines, confetti, mirlitons, ratels, vlaggetjes, sneeuwballen' en 'Nieuw! Wilhelmina-

'Een gevoel van leegte en volkomen eenzaamheid maakte zich van mij meester', schreef Wilhelmina

bommen, Knik-Knak! Oranje-Wuivers enz.'; de Gebroeders Geisderver adverteerden met Kronings-Champagne van Doyen & Co., Rheims; en bij het Doelen Hotel kon men van vroeg tot laat terecht voor déjeuners à la fourchette, diners en soupers. Het was een prachtige week, een schitterende afsluiting van de negentiende eeuw, de volwassenwording van de nieuwe Dam. Maar...

Na het feest

'De kroningsfeesten waren hemzelf eigenlijk tegenvallen.' Jaren later keerde de septemberweek van 1898 terug in de roman *Henri van de overkant* door Marianne Philips uit 1936. De hoofdpersoon Henri is het zontje van een Joodse antiquair in het Amsterdam van rond 1900, en in de roman heeft Philips veel van haar eigen herinneringen uit die tijd verwerkt. Dat geldt ongetwijfeld ook voor Henri's beleving van de inhuldigingsweek.

Henri's vader had kaarten gekocht 'voor allerlei tribunes' om maar niets te hoeven missen, maar

Om op de dag van de inhuldiging van Wilhelmina verzekerd te zijn van zicht op haar rijtuig, waren langs de route tribunes opgesteld. *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1898.

Het beursgebouw en Naatje zijn uitbundig versierd ter gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina. Feestvierders arriveren per koets en paardentram.

omdat ze op tijd hun plaatsen moesten innemen, 'had Henri wel drie uur op de houten tribunebank zitten wachten en kijken. Het kijken werd langzaam moeilijk, zo moeilijk dat men er hoofdpijn van kreeg, want er viel eigenlijk niets te zien, alleen rijen mensen op straat en mensenhoofden voor alle ramen, en gewone zwarte dichte rijtuigen, die midden door de brede leeggemaakte straat reden (...). Toen de stoet eindelijk aankwam, werd het wel even een prettig gezicht. Het koninginnetje had er heel gelukkig uitgezien en had uit haar staatsiekoets lief gewuifd naar alle kanten, het leek werkelijk veel op de platen in zijn oude sprookjesboeken, de mooie witte paarden aan de hand van de rood-met-gouden palfreniers trokken het verende rijtuig met het lichte wuivende meisje, dat koningin zou worden. Maar alles was in een minuut voorbij geweest en toen drongen de mensen op elkaar in als een warrelende mierenhoop.'

Dat was pas de eerste dag. 'Alle dagen van de kroningsweek hadden zo'n kleine ontevredenheid gegeven', merkt Henri op en hij komt tot een scherp inzicht: 'Maar vooral was hem tegengevallen, dat de mensen niet echt binnenin blij waren. Er werd wel gezongen en gehost en iedereen had pauweveren en kartonnen klappers om er anderen mee te kietelen of te slaan, maar men zag duidelijk dat het gewone lol was. (...) De kranten schreven wel dat het Nederlandse volk zo innig dankbaar en gelukkig was, maar Henri kon het nergens zien en hoewel hij het jammer vond, begreep hij dat de kranten meehielpen aan de vertoning.'

Volgende pagina's: Na de inzegening in de Nieuwe Kerk en een korte rijtoer was de balkonscène het sluitstuk van het huwelijk tussen Willem-Alexander en Máxima op 2 februari 2002.

Het inzicht verdiept zich nog wanneer de stad haar gewone leven herneemt: 'Op de eerste ochtend na de feestweek, toen Henri op zijn nieuwe schoolweg over de Dam kwam, zag hij juist hoe de planten en bloemen die om Naatje hadden gestaan, weer werden opgeruimd. Hij merkte dat het hem helemaal niet speet, het was toch alles maar flauwe kul geweest. Toen hij 's middags terugkwam waren ook de vlaggemasten weg, ze lagen als gewone palen op de grond, alleen de kaalgeruimde Naatje stond er nog.' Hij stopte om voor het eerst de teksten op het monument te lezen en hij begreep over Naatje: 'Ze was ook een soort vlaggemast, waaraan de mensen vroeger eens een paar mooigemaakte daden te kijk hadden gehangen. Het grote stenen monument was net zo goed een vertoning, natuurlijk, de mensen wilden wel eens iets maken dat groter leek dan de gewone dingen. Hij haalde zijn schouders op en stak de Vijgendam over. Er was veel meer flauwe kul in de wereld dan hij ooit had gedacht. Dat was natuurlijk jammer, maar men hoefde er niet verdrietig om te zijn, het kon best nog eens anders worden.'

Het is de vraag of hier werkelijk een jongetje anno 1898 nadenkt over de wereld en haar vertoningen, of dat hij wordt ingefluisterd door een schrijfster uit 1936 die weet wat er inmiddels is gebeurd met de wereld en de natiestaten. Wie het precies denkt, en wanneer, doet er niet toe. Het is tijd om een bladzijde om te slaan, naar de twintigste eeuw en weer een nieuwe Dam.

Koningshuis

Wilhelmina sliep er het vaakst. Haar voorgangers, de koningen Willem I, II en III, hadden de gewoonte in het voorjaar een week in het paleis op de Dam te logeren. De sfeer was doorgaans ontspannen, met ontvangsten, concerten en bals, maar ze keerden zonder spijt terug naar hun comfortabele woonpaleis in Den Haag of Apeldoorn. Soms verlieten ze de Amsterdamse dependance al na een halve week. Wilhelmina's drie opvolgers, Juliana, Beatrix en Willem-Alexander, overnachtten er nog minder. Het is te begrijpen, want tegenwoordig rijd je binnen een uur van Den Haag naar Amsterdam, zodat een koninklijk pied-à-terre in de hoofdstad niet langer noodzakelijk is. Het gevolg is wel dat de koninklijke familie zelden nog het stadsleven opsnuift, en dat was nu juist wat Wilhelmina zo prettig vond aan het paleis op de Dam.

Voor na de oorlog bracht Wilhelmina er betrekkelijk lange perioden door. Vlak na de bevrijding verbleef ze twee weken in Amsterdam, begin 1947 zes weken, de volgende winter zelfs tien. Ze was er om te werken, maar – schreef ze in haar memoires – ‘niet minder belangrijk was het eenvoudige, menselijke verkeer van alledag.’ Ze genoot ervan om zich in haar werkkamer aan de Dam onderdeel te voelen van de dynamiek van de werkende stad: ‘Welk een band gaf dat gezamenlijk aan de arbeid gaan, iedere dag opnieuw, op hetzelfde uur.’ In haar vrije tijd wandelde ze door de Jordaan, de Kalverstraat, het Vondelpark, ze ging naar de film, ze nam haar kleindochters mee naar het circus. Ze bleef ook na haar troonsafstand in 1948 komen. Ze klom zelfs, als verwoed amateur-schilder, met haar veldezel op het dak van het paleis om het stadspanorama te schilderen. En toch sliep ook Wilhelmina veel vaker niet aan de Dam dan wel.

Het koningshuis gebruikt zijn Amsterdamse paleis spaarzaam. De enige bewoner is de portier, zo merkt socioloog Bram Kempers op: ‘De laagste in rang bewoont het meest prestigieuze gebouw van Nederland.’ Het gebouw houdt zijn wonderen verborgen en schittert slechts op hoogtijdagen als troonswisselingen en koninklijke huwelijken, bij staatsbezoeken, nieuwjaarsrecepties, prijsuitreikingen en koninklijke verjaardagen. De Burgerzaal flonkert als ambiance voor galadiners, bezoekende staatshoofden kunnen eventueel blijven logeren, en heel soms vertoont iemand zich op het balkon aan het volk, zoals Winston Churchill in 1946 en Nelson Mandela in 1999.

‘Het gebruik door het hof is even selectief als spectaculair’, schrijft Kempers. En die twee hangen samen. Zelden wordt het paleis gebruikt, vrijwel nooit spreidt het zijn koninklijke leven uit over het plein, bijna altijd zijn de balkondeuren gesloten. Maar als ze dan opengaan, niet vaker dan een paar keer in een mensenleven enkele minuten lang, dan beneemt het je de adem.

Ziehier de magie van het schaarse spektakel.

Wilhelmina (midden) en Hendrik tonen hun dochter Juliana op het balkon van het paleis aan het volk ter gelegenheid van haar eerste verjaardag. Foto mei 1910.

Een versierde Dam ter gelegenheid van het huwelijk van Juliana en Bernhard op 7 januari 1937. Dat huwelijk zelf vond plaats in Den Haag. Foto Bernard Eilers.

Juliana wordt ingehuldigd als koningin in de Nieuwe Kerk op 6 september 1948.

Prinses Juliana op het balkon met Beatrix (links), Irene (midden) en Christina (die toen nog Marijke heette), 1 december 1947.

Spotprent van kunstenaar Aat Veldhoen, zomer 1978.

Op 30 april 2013 draagt Beatrix de troon over aan Willem-Alexander.

Prinses Beatrix en prins Claus sluiten een bewogen huwelijksdag af op het balkon van het paleis, 10 maart 1966.

Volgende pagina's: Protest tijdens de inhuldiging van koningin Beatrix op 30 april 1980.

Koning Willem-Alexander en koningin Máxima komen met Amalia, Alexia en Ariane aan bij het paleis om de verjaardag van prinses Beatrix te vieren, 3 februari 2018.

De vele passanten maakten de Dam populair bij straatfotografen, onder meer van fotoatelier

Baruch. Dit tienjarige meisje liet er in 1946 een foto maken voor haar moeder.

Fotograaf aan het werk in de jaren zeventig, vastgelegd door Kees Scherer.

De noordzijde van de Dam met links van de Nieuwendijk Dam 6, rond 1898 verbouwd

tot herenmodemagazijn het Rudolf Hofhuis. In het midden Van Gend & Loos.

De Dam als lens

‘Wie van tegenstellingen houdt, behoeft zich slechts naar het plein de Dam genaamd te begeven’, schreef de Italiaanse schrijver Edmondo de Amicis in zijn reisboek *Olanda* uit 1876. ‘Daar is een druk en onafgebroken verkeer van mensen en rytuigen, dat aan het Trafalgar-square van Londen, de Puerta del Sol van Madrid en de Place de la Madeleine van Parijs doet denken. Wanneer men daar een uur vertoeft, heeft men het meest afwisselende toneel dat er in Nederland te zien is.’

En dan gaat De Amicis los: ‘In bonte mengeling trekken daar voorbij en warrelen daar dooreen de rode en trotse tronies van de beurs-adel, de gebronsde aangezichten van de keerkringszon der koloniën, vreemdelingen met hun gidsen en commissionairs, virtuozen in het orgeldraaien, afgezanten van de dood met zwarte lamfer, de heldere mutsjes der dienstmeisjes, de bonte boezeroentjes der vissers, de oorijzers en oogklappen der Noordhollandse, de zilveren kronen der Friese, de gouden kappen der Groningse vrouwen, de half zwarte half rode buizen der weesjongens, de wijde broeken der eilandbewoners, de enorme chignons en carnavals-kapsels der dames, – en dat alles gehuld in de rook der pijpen en sigaren en vergezeld door de klanken van Duitse, Hollandse, Engelse, Vlaamse of Deense woorden, zodat men meent in de vallei van Josafat of aan de voet van de toren van Babel verplaatst te zijn.’

Zou De Amicis dit werkelijk hebben gezien, al deze pittoreske figuren, beroepen, klederdrachten, in één uur tijd? Het valt te betwijfelen. In zijn bestseller over Nederland behandelt hij Amsterdam als het concentratiepunt, het brandpunt, de kern met de hoogste dichtheid van indrukken. Hij heeft de eigenschappen van de stad extra dik aangezet, alsof hij zijn sensaties op een laag vuur literair heeft laten inkoken. Amsterdam komt tevoorschijn als ‘een onmetelijke en ordeloze stad’, een ‘warboel’ waar alles ‘krielt’ en ‘wemelt’, vol ‘warrelende beweging’ en met een opeenstapeling van geuren, geluiden, gezichten en patronen – ‘het touwwerk der schepen verenigt zich met het loof der bomen’. Amsterdam heeft niet zomaar molens, maar ‘een bos van hoge molens’, die ‘een gewoel en gekrielt maken als een troep monstervogels die boven de stad staan te klapwieken (...) het zwerk is laag en gejaagd; het is in een woord, een groots, verward en vreemd schouwspel.’

Het ligt voor de hand dat hij ook het summum van deze geconcentreerde stad, de Dam, zwaarder aanzet, het tempo verhoogt, de dode momenten uit de remix knipt, kortom, dat hij de Dam-ervaring met theatrale middelen intensiveert tot een symbool van Amsterdams verwevenheid met de wereld. Deze Dam is minder een plaats in zichzelf dan een lens die kleuren, bewegingen en klanken uit alle richtingen opvangt tot een ingedikte realiteit en deze weer verspreidt. Daarmee had De Amicis de betekenis van de Dam raak getypeerd – ook al moest je in het echt misschien wat langer wachten om mee te maken wat hij beweerde in een uur te hebben meegemaakt.

DE VRIES & CO

reisbureau

KLM
agent

TOTALE
OPHEFFINGSUITVERKOP
ALLES MET 50% KORTING

V. STRAAT
DAG

PILSNER-BROUW

FRANCKEN

Vorige pagina's: Passanten bij de Nieuwendijk op Koninginnedag, eind jaren zeventig, gefotografeerd door Ed van der Elsen.

Passagiers verlaten de tram voor de beurs van Zocher, circa 1900. Foto uit Collectie Frits Knuf.

Handelaren op de binnenplaats van de beurs van Hendrick de Keyser, geschilderd door Emanuel de Witte, 1653.

De droom van een regelmatig plein Schuiven met de beurs

Amsterdam worstelde het grootste deel van de negentiende eeuw met een van de belangrijkste gebouwen van de handelsstad, de beurs. Waar die moest komen, wie hem mocht maken, hoe hij er moest uitzien, hoeveel hij mocht kosten, en hoe de beurs de Dam en de stad zou veranderen – al die vragen keerden eindeloos weer in een slepende, tragikomische geschiedenis.

Hoe anders was het in de zestiende eeuw, toen de Amsterdamse kooplieden geen beursgebouw nodig hadden om te kunnen handelen. In 1592 beschreef de Engelse bezoeker Fynes Moryson hoe dat ging. 'In de zomer ontmoeten de handelaren elkaar op de brug, en in de winter in de Nieuwe Kerk, in groten getale. Ze wandelen in twee rijen, paarsgewijs; een rij loopt rechtsom, de andere linksom, en de enige manier om de kerk te verlaten is snel een van de deuren uit te slippen zodra de rij deze passeert.'

's Zomers wandelden en handelden ze vooral aan het oostelijke uiteinde van de Nieuwe Brug bij de kop van de Zeedijk. Bij guur weer verhuisden ze naar de beschutting van de winkelluifels en de koffiehuisen in de Warmoesstraat, of liepen ze een kerk binnen, de Sint Olofskapel, de Oude Kerk of de Nieuwe Kerk. Twee aan twee kuierden en smiespelden ze, ze wisselden nieuws en geruchten uit over vraag en aanbod, prijzen en scheepstijdingen, politiek en al het andere dat voor de handel relevant kon zijn, en tastten mogelijke transacties af. Door te blijven lopen verkleinden ze het risico dat anderen het gesprek zouden opvangen en ervan zouden profiteren.

Het klinkt opvallend modern. De kooplieden van 1600 hadden weliswaar geen smartphone of laptop, maar ook zij waren mobiel; ze konden werken waar ze wilden, zolang ze maar beschikten over de juiste contacten en over snelle en betrouwbare informatie uit een wereldwijd web. Handelen was netwerken en heel de openbare ruimte van de stad kon hun werkplek zijn.

Een paar jaar later besloot de stad toch maar een afzonderlijke plaats voor de handel aan te wijzen. Hiermee begon de Amsterdamse beurs.

Een Plaets, een Wandelperk

Er waren praktische redenen om een beurs te bouwen voor de uitdijende handelsactiviteiten, en het was ook een zaak van prestige. Amsterdam had sinds 1585 een instroom gekend van ervaren handelaren uit Antwerpen, die waren gevlucht voor de Spanjaarden, en zij waren al vanaf 1531 gewend aan een permanent beursgebouw. De toparchitect en beeldhouwer Hendrick de Keyser kreeg de opdracht een fraaie beurs te ontwer-

In de beurs gold een verbod op wapengebruik, lichamelijk geweld en 'schelden, hoonen, of zoo luit kyven, dat 'er gerucht uit ontstaet'

pen naar Antwerps en Londens voorbeeld, waarbij 'tot versiering van 't werck niet op een cleijntje sou worden gesien'. In 1611 was het gebouw af.

Streng huisregels moesten de hectische kracht van de handel in toom houden. De openingstijden werden strikt gehandhaafd en er gold een verbod op wapengebruik, lichamelijk geweld en 'schelden, hoonen, of zoo luit kyven, dat 'er gerucht uit ontstaet', zoals de historicus Olfert Dapper in 1663 meldde. En: 'Geen bedelaers, of kinderen om te spelen, met ballen, ellens, knickers en ander speeltuigh, mogen zich, om den koopluiden in hun handel niet hinderlijk noch lastigh te vallen, gedurende de beurs-tijdt, noch voor of na de beurs-tijdt daer laten vinden, op pene van twalef stuivers.'

Toch was in de opzet van het gebouw iets bewaard gebleven van de oude nonchalante wandelgeest. Over de locatiekeuze had niemand moeilijk gedaan; de beurs werd gebouwd als een overkluizing van het Rokin, enigszins verhoogd zodat er nog schuilen

onderdoor konden varen. Het was niet per se een representatieve locatie, vanaf de Dam gezien zelfs tweederangs, verscholen achter een huizenrij en toegankelijk door een steeg en een poortje, maar dat gaf niet. De Keyser had hier een beurs ontworpen met een open binnenplaats en een galerij eromheen, en aan beide uiteinden een ingang. De beurs nodigde uit tot rondlopen, van binnen naar buiten en terug, alsof het meer een stuk stad was dan een zelfstandig gebouw. De dichter Jeremias de Decker noemde het dan ook een 'Plaets' en een 'Wandelperk'.

Waarna De Decker het mondiale karakter van het handelsplein benadrukte:

*Hier heft zich uit den grond des Amstels na de wolcken,
Een plaets, die 'smiddags krielt van allerhande volcken;
Een wandelperk, daer Moor met Noorman handel drijft,
Een kerk, daer Jode, Turk en Christen in vergaeren,
En alle taelen school, een merktveld aller waren,
Een borze, die allen all 's weerelds borze stijft.*

De beurs van Hendrick de Keyser betekende in zekere zin een verdubbeling van de Dam, met de Dam voor de lokale en regionale markt, en de beurs voor de wereldhandel. 'Op deze beurs verhandelt men, by manier van spreken, de geheele wereld oft hare rijkdommen', aldus Dapper.

Alchemie

De vanzelfsprekende status van de Amsterdamse beurs brokkelde na de Gouden Eeuw af, en het gebouw deelde in het verval. Vooral de fundering in en over het water van het Rokin gaf problemen en het herstel drukte zwaar op de begroting, vooral in economisch zwakke tijden. Tijdens de zoveelste renovatie in 1803 verhuisde de handel tijdelijk naar een houten noodbeurs op de Dam, en bij slecht weer keerden de kooplui zelfs terug naar de Nieuwe Kerk. In 1835 besloot de stad dat het gebouw nu zó bouwvallig was geworden, dat sloop en nieuwbouw de verstandigste ingreep was. Of het bouwwerk werkelijk reddeloos was blijft een open vraag – in ieder geval ontbrak de wil bij handel en politiek om geld in een nieuwe restauratie te steken. De sloop werd voortvarend ter hand genomen terwijl de nieuwbouw op zich liet wachten, zodat er opnieuw, ditmaal voor tien jaar, een noodbeurs op de Dam verrees.

Het gemeentebestuur schreef in 1836 een ontwerprijsvraag uit en daarmee begon een moeizame zoektocht van driekwart eeuw naar de beste behuizing en de beste plaats voor het beursgebouw. Het ene deel van de opgave – aan welke functionele en stilistische eisen moet het gebouw voldoen – laten we hier rusten, hoe verhit en vermakelijk de architectuurdebatten destijds ook waren. Voor ons is de vraag interessant op welke locatie de beurs zou komen, en hoe met behulp van een goed geplaatst beursgebouw meteen ook een groter deel van de historische stad, en vooral de Dam, kon worden verbeterd. Pas rond 1900 was de zoektocht voorbij, en niet eens helemaal.

Amsterdam veranderde in deze driekwart eeuw ingrijpend. Nieuwe netwerktechnieken als de stoom-

Het Beurspleintje omstreeks 1900. De fotograaf stond ter hoogte van de huidige boekhandel Scheltema, daar waar ooit de beurs van Hendrick de Keyser had gestaan. Door het Beurspoortje is de beurs van Zocher zichtbaar.

vaart, de spoorwegen, de telegrafie en de telefoon veroorzaakten een metamorfose van de handelseconomie en de beurs. De stad groeide krachtig en alle voorzieningen moesten meegroeien, van gemeentelijke diensten tot warenhuizen, van hoofdstraten tot schouwburgen, van ziekenhuizen tot afvalverwerking. Ook de plaats van de historische stad veranderde, want wat vroeger de hele stad was geweest werd nu gereduceerd tot een 'binnenstad' of een 'city' met een verschuivende mix van functies, een gespecialiseerd stadsdeel met meer en grotere kantoren en winkels en minder woningen. Ten slotte werden de abominabele leefomstandigheden van de armsten een steeds dringender probleem, temeer doordat slechte hygiëne en epidemieën niet alleen de sloppen, maar de hele stad bedreigden.

Het was een lawine van verandering die niet vanzelf goed terecht zou komen. Er was, voor het eerst in lange tijd, stedenbouwkundig beleid nodig. 'Bij de groote veranderingen, die in den laatsten tijd in Amsterdam hebben plaats gehad en nog te wachten zijn (...) heeft zich het gevoelen meer en meer gevestigd, dat in vele plaatselijke toestanden verandering dringend noodzakelijk is', zoals de vooraanstaande architect A.L. van Gendt in 1873 zou opmerken.

Maar wat er moest gebeuren, en hoe – dat moest allemaal nog worden geleerd. De moderne, groeiende stad was, ook internationaal gezien, een nieuw verschijnsel dat nieuwe deskundigheid en nieuwe organisatievormen vereiste. Voor Amsterdam kwam hierbij dat het lange tijd een arme stad was, die dus niet scheutig met leergeld kon zijn. Het denken over de noden en de toekomst van de stad was een laboratoriumbrouwsel van velerlei ideeën en voorstellen, idealistisch en pragmatisch, sympathiek en bizar, briljant en oerdom, en bijna allemaal nog onrijp – hier voltrok zich een soort alchemie van de stedenbouw waarin pas na verloop van tijd lijn kwam. Al deze grote kwesties werkten door in de worstelingen rond de beurs, en steeds was ook de betekenis van de Dam in het geding.

In rook en damp

De prijsvraag van 1836 zette in één opzicht een ondubbelzinnige stap voorwaarts. De architecten mochten kiezen tussen de bestaande beurslocatie aan het Rokin en een locatie aan de Damrakzijde, daar waar eeuwenlang de zeevismarkt had gezeten. Veruit de meeste ontwerpers, twintig van de vijftientig, kozen de nieuwe locatie. De beurs aan het Rokin was definitief verleden tijd.

Maar verder was het een troebele affaire. De jury van drie architecten die de gemeente over de inzendingen adviseerde, wees twee winnende ontwerpen aan, van Isaac Warnsinck en Hendrik Springer. De topambtenaar van de Dienst der Publieke Werken, Cornelis Alewijn, vond geen van beide goed genoeg, en combineerde ze tot een nieuw ontwerp. Intussen voerde de invloedrijke bankier A. van der Hoop, tevens gemeenteraadslid, een agressieve campagne om een van de juryleden, J.D. Zocher jr., die eerder Van der Hoops buitenverblijf Spaarnhove had ontworpen, tot beursarchitect te benoemen. Het was een vreemde

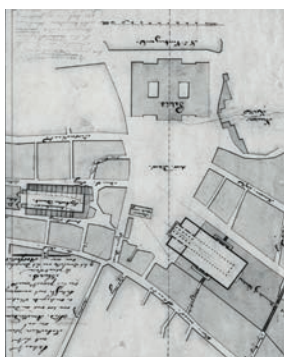
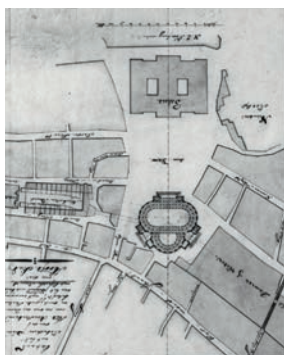
gang van zaken, waartegen niet alleen de gemeenteraad en de publieke opinie, maar ook Alewijn zich verzette. Felle kritiek kwam er niet alleen op de procedure, maar ook op Zochers ontwerp, dat pijnlijk verrees dat Zocher vooral een tuin- en villa-architect was en geen binnenstedelijke bouwervaring had. Maar toen Alewijn in 1839 plotseling overleed, kon Van der Hoop samen met de bevriende burgemeester Willem Cramer de keuze voor Zocher doordrukken.

Na een moeizame bouwtijd ging de beurs op 10 september 1845 open. Van der Hoop probeerde zijn stempel ook op de aard van de feestelijkheden te drukken. Er mocht niet te veel gewoon volk bij de plechtigheid zijn, vond hij, en zeker geen beurshandelaren. Vuurwerk wilde hij evenmin: 'Een vuurwerk is geen nationaal vermaak, maar van uitheemschen oorsprong; en een evenbeeld van lichtzinnige Franschen, waarbij duizenden guldens in een kort tijdsbestek in rook en damp verdwijnen.' Ditmaal kreeg hij niet zijn zin. De kritiek op het ontwerp bleef rondzomen. Het feestgedruis en de welwillende woorden overheersten deze dag, maar toch kon de nieuwe burgemeester Pieter Huidekoper geen werkelijke lof

Entree van de beurs van Zocher (links) met de oostkant van de Dam.

voor het gebouw over zijn lippen krijgen. Hij hield het diplomatiek: 'Mogen de bouwkundige verdiensten, die het bezit, erkend en gewaardeerd worden.'

De bouwkundige verdiensten verbleekten al snel bij de functionele gebreken. Zocher had de beurs ontworpen volgens hetzelfde model als De Keyser, dus met een open binnenplaats en een galerij. Maar dat paste niet meer bij de negentiende-eeuwse handelspraktijk. De communicatietechniek ontwikkelde zich razendsnel, waarbij het zwaartepunt verschoof van samen wandelen naar telegraaf en telefoon. Bovendien waaide het op de binnenplaats aan het Damrak harder dan aan het beschutte Rokin. Een overkapping van de binnenplaats, toegevoegd in 1848, bood soelaas, maar zorgde weer voor donkere hoeken in de beurshal. Ook was het gebouw al snel te klein en technisch verouderd voor de dynamische bedrijfstak. Al in de jaren zestig fantaseerde de stad over wéér een nieuwe beurs. In de jaren zeventig en tachtig volgde een explosie van plannen, in totaal meer dan tweehonderd. Alleen doordat er tussen droom en daad lange tijd is getwist en getreuzeld, heeft de beurs van Zocher het nog bijna zestig jaar kunnen uithouden. De vervangende Beurs van Berlage nam in 1903 het estafettestokje over.

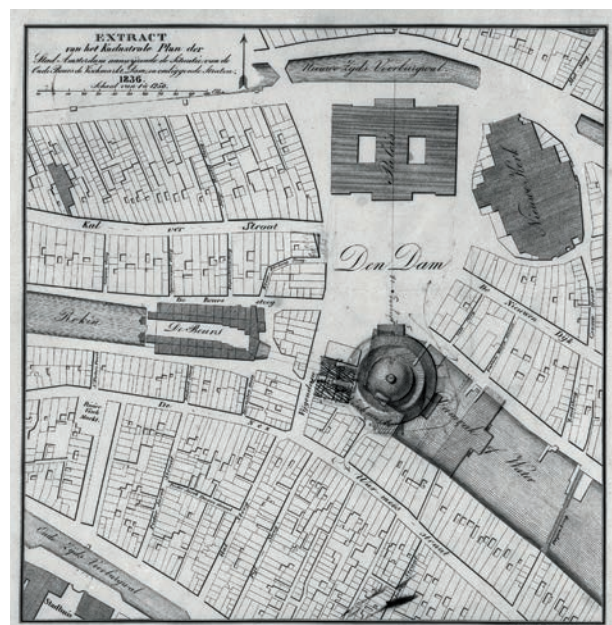

De architect Isaac Warnsinck stelde in 1836 voor om een rond beursgebouw precies tegenover het paleis te plaatsen. De twee gebouwen konden dan samen vorm geven aan het plein (rechtsboven). Andere architecten wedden op twee paarden, zoals J.E. Duyvené. Hij ontwierp eveneens een beurs tegenover het paleis, maar werkte alvast ook een goedkopere locatie uit, namelijk een beurs op het gedempte Damrak (links).

De beurs als breekijzer

De ontwerpen tussen 1836 en 1900 concentreerden zich uiteraard op het beursgebouw, maar ze onthullen ook een vorm van hardop nadenken over de Dam. De Dam werd in de negentiende eeuw niet langer zomaar geaccepteerd als een kleinschalig, overgeleverd plein dat zijn onregelmatige vorm nu eenmaal aan de loop van de geschiedenis te danken had. Het werd beoordeeld volgens nieuwe, internationale maatstaven die een representatief, regelmatig en monumentaal plein voorschreven. Volgens deze normen, en in vergelijking met voorbeeldige pleinen in het buitenland, was de Dam op zijn best een halffabricaat. Het stadhuis uit de zeventiende eeuw had de aanzet gegeven tot een nieuwe en monumentale schaal, maar die was nooit afge maakt. Ook de sloop van de Waag door koning Lodewijk Napoleon zette weinig zoden aan de dijk. Maar nu de stad toch fors op de schop zou gaan, stortten de ontwerpers zich op de nieuwe kans op een welgevormd plein. Met de beurs als hefboom of breekijzer.

Het plan van Isaac Warnsinck (en/of Cornelis Alewijn) uit 1836 voor een ronde beurs recht tegenover het paleis is meteen een goed voorbeeld van dit hardop denken. Vooral de potloodlijntjes verraden de bijgedachten. De hartlijn tussen het paleis en de beurs laat zien dat ze precies tegenover elkaar moesten staan. Samen zouden ze de nieuwe as van het plein vormen, en konden ze hun orde ook aan hun omgeving opleggen. Aan de zuidkant, links op de tekening, had het plein al een aanvaardbare omvang. Maar aan de noordkant, rechts, werd het drastisch afgeknepen door de bouwblokken tussen de Nieuwe Kerk en het Damrak. Een heel dun lijntje, vanaf de ingang van de Nieuwe Kerk naar beneden, laat zien wat hier zou moeten worden gesloopt om een eigentijds, symmetrisch plein te krijgen. Ook de ronde vorm van de

beurs had een stedenbouwkundige betekenis: zo zou het beursgebouw zich duidelijk van het paleis onderscheiden zonder ermee te concurreren.

Maar symmetrie was duur. De gemeente zou tientallen panden in een duur stuk van de stad moeten aankopen of onteigenen, terwijl er geen directe verdiensten tegenover stonden, alleen extra pleinruimte en een snufje allure. Daarom lonkte meteen ook een andere locatie: terzijde van de dam op het water van het Damrak, dat gemeente-eigendom was en alleen nog maar hoefde te worden gedempt. Op deze plaats zou de beurs geen wezenlijke bijdrage leveren aan een beter plein, maar het zou waarschijnlijk wel goedkoper zijn. En dus moest de Damraklocatie óók serieus worden genomen. De deelnemende architecten stonden voor een duivels dilemma: zouden ze een ideale Dam nastreven of een grotere kans op een bouwopdracht? Een van hen, J.E. Duyvené, dacht slim te zijn door voor beide locaties een ontwerp te maken. Erg interessant zijn zijn ontwerpen niet, maar hij voelde goed het belang aan van opportunisme in de planvorming. In de hele beursgeschiedenis gold de vuistregel dat de oplossing die het minst tot de verbeelding sprak vaak de grootste kans had om te worden uitgevoerd.

Met de keuze voor het plan van Zocher aan het Damrak had voorlopig de goedkope, niet-monumentale optie gewonnen. Maar de discussie herleefde zodra er serieus werd nagedacht over de vervanging van Zochers gebouw. Tijdens de nieuwe ontwerprijvraag van 1879 doken dezelfde locaties, dezelfde argumenten en dezelfde spanning tussen ambitie en zuinigheid op. Verschillen waren er ook. De beurs moest ditmaal veel groter worden dan in 1836, en zelfs groter dan het paleis. Dat maakte een ontwerp dat ook het plein aanpakte nog ingrijpender en duurder dan voorheen, terwijl de architecten bovendien moesten oppassen dat het grote gebouw het paleis niet ging domineren. Ook was het zoekgebied uitgebreid, onder invloed van de komst van de trein en de paardentram. Er waren nieuwe locaties in het vizier gekomen in een wijdere boog om de Dam. De

aandacht verschoof vooral naar het Damrak, de korte as tussen de Dam en het nieuwe Centraal Station.

De pragmatische oplossing – weer een stuk van het Damrak dempen – was bij veel architecten populair in de prijsvraag van 1879. Bijvoorbeeld bij een zekere N. Vos, die heel simpel de omtrek van de beurs van Zocher had getekend, maar dan een maat groter en iets opgeschoven. Het duo J.R. de Kruyff en C. Muysken had, in navolging van Duyvené, voor beide locaties een ontwerp gemaakt. Het ene stond min of meer tegenover het paleis in een half-geslaagde poging tot symmetrie; het andere was een extreem uitgerekte vorm langs het Damrak, alsof ze in één gebouw Dam en station wilden verbinden. Een andere inzender, E. Hoeufft, probeerde het verband tussen de beurs en het paleis te redden met een entree van de beurs op de hoek van het gebouw, precies tegenover het paleis.

De prijsvraag van 1879 leverde geen winnaar op en vijf jaar later organiseerde de gemeente weer een prijsvraag. Ditmaal met een duidelijk aangegeven locatie, ongeveer halverwege tussen de Dam en het Centraal Station. De ambitie om met de beurs tegelijkertijd de Dam te reconstrueren, was opgegeven.

Interessante pogingen om de beurs te gebruiken als een bouwsteen voor stedelijke vernieuwing waren intussen ook buiten de prijsvragen te vinden. Bijvoorbeeld bij de reeds aangehaalde A.L. van Gendt.

Stoelendans

Nu de stad groter werd en het vervoer binnen de stad sneller, hoefden niet langer alle belangrijke gebouwen op een kluitje te staan, zo redeneerde Van Gendt. En de beurs bood een uitgelezen kans om verandering in gang te zetten. 'Het principe', zo legde hij uit, 'was om den bouw van zulk een kostbaar gebouw mede dienstbaar te doen zijn tot verbetering van andere toestanden, zoodat de aanwending van een groote bouwsom hier ook zijdelings directe voordeelen voor de Gemeente zou afwerpen.' Als een echte hardopdenker bleef hij aan zijn plannen sleutelen.

Voor de beurs zocht hij een locatie op de flanken, weg van de Dam. Hij tekende in 1872 een plan ter

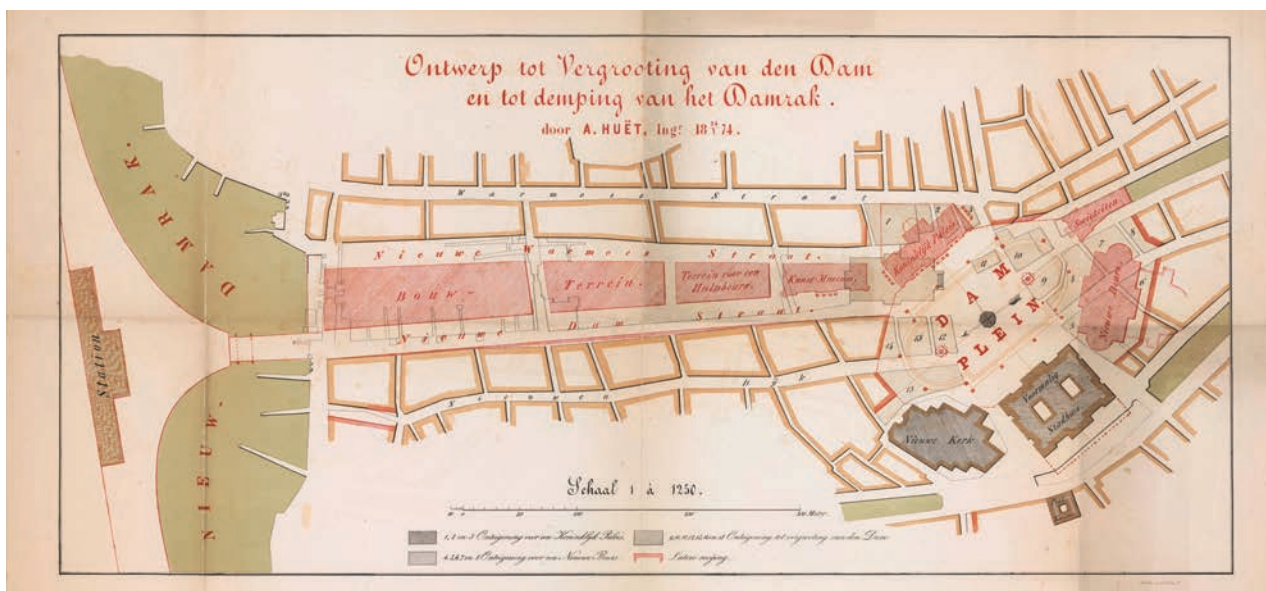
verbetering van de verkeersroutes in de oude stad, naar aanleiding van de komst van het centraal spoorwegstation in het voormalige havenfront. Het beursgebouw plaatste hij aan de Oudezijds Voorburgwal op de plaats van het Princenhof, het toenmalige stadhuis. Dat was onderdeel van een stoelendans die hij een jaar later verder uitwerkte: de beurs kon op de plaats van het stadhuis komen op voorwaarde dat het paleis op de Dam weer stadhuis werd. En dat kon als er elders in de stad een nieuw, kleiner, maar comfortabeler koninklijk paleis verrees. Ook dat paleis ontwierp Van Gendt, in de lommerrijke Plantage op de plaats van het huidige Wertheimplantsoen.

In de volgende jaren kwam Van Gendt tot de conclusie dat de kans op uitvoering van zo'n ingenieuze schuifoperatie niet groot was. Voor de prijsvraag

*Volgens ingenieur Adriaan Huët moest de Dam
maar eens een echt monumentaal plein worden,
'de hoofdstad waardig'*

van 1879 had hij daarom zijn blik naar het westen gericht, met het plan voor een beurs tussen de Herengracht en de Keizersgracht, vlak bij de Westermarkt. Ook dat werd niet uitgevoerd, maar Van Gendt liep hiermee wel vooruit op de aanleg van de Raadhuisstraat als brede toegangsstraat tot het centrum, ruim tien jaar later. In plaats van een beurs bouwde Van Gendt de nog altijd markante winkelgalerij in de bocht van de Raadhuisstraat.

Ook een anoniem boulevardplan uit 1876 plaatste de beurs in een groter verband, ditmaal met een brede bomenlaan die ononderbroken van het station via de Dam naar de Munt zou moeten lopen. De beurs kwam aan het noordelijke uiteinde van de boulevard tegenover het station, en er was ook een variant met een nieuw koninklijk paleis aan het zuidelijke uiteinde.

Het Damplan van Adriaan Huët uit 1874. Hij ontwierp een groot achthoekig Damplein met monumentale bebouwing dat plaats bood aan de beurs en een nieuw koninklijk paleis, waardoor het paleis weer stadhuis kon worden.

In 1903 kwam de Beurs van Berlage gereed (rechtsboven) en werd begonnen met de sloop van zijn voorganger, het beursgebouw van Zocher.

Maar het meest ambitieuze Damplan kwam van Adriaan Huët, een fantasierijke ingenieur die regelmatig de pragmatische Hollanders opschrikte met visionaire beelden. De Dam, zo betoogde hij in 1874, moest nu maar eens een echt monumentaal plein worden, 'de hoofdstad waardig'. Hij nam de schuine hoek tussen de twee dominante gebouwen, het paleis en de Nieuwe Kerk, als uitgangspunt voor een afgeplat achthoekig plein. Het paleis werd weer stadhuis, de nieuwe beurs zou het stadhuis aan de zuidzijde flankeren zoals de kerk het aan de noordzijde deed, en voorts was in zijn plan plaats voor een nieuw paleis, een kunstmuseum, een schouwburg, koffiehuisen, hotels en sociëteiten. Uiteraard wilde Huët het Damrak omvormen tot een waardige entree tot het plein; in een van zijn eerdere wilde plannen had hij overigens voorgesteld om het Centraal Station niet aan het einde van het Damrak in het open havenfront te bouwen, maar aan het begin, als een kopstation aan de Dam.

In één grote greep had Huët een reeks van taaie vraagstukken opgelost tot 'een der fraaiste pleinen van Europa', en het kon nog gefaseerd worden uitgevoerd ook. 'Indien het hier beschreven ontwerp eenige waarde heeft, dan is die hierin gelegen, dat van de bestaande

behoefte partij is getrokken om van het zoo onregelmatige Damplein iets beters te maken en tegelijkertijd de vorming voor te bereiden van een nieuw plein, dat Amsterdam waarlijk tot sieraad zal strekken.'

Tweede rang

Het waren dromerijen. De gemeentelijke prijsvraag van 1884 dirigeerde de beurs naar het goedkope Damrak. Van de meer dan tweehonderd inzendingen maakte die van W.P. Werker, A.W. de Flines en J.F. von Glahn veel indruk, alleen al door de fraaie, geflatteerde *artist's impression*. Ook deze prijsvraag leverde geen gebouw op en het zou nog bijna twintig jaar duren voordat, buiten een prijsvraag om, de Beurs van Berlage op ongeveer deze locatie zou worden gebouwd, en dus vanaf de Dam gezien opnieuw op de tweede rang. Het gebouw wordt nog altijd geprezen als een architectonisch meesterwerk, maar de tijd waarin ontwerpers de kans zochten om door middel van de beurs de Dam te verbeteren, was voorbij. In de prille twintigste eeuw moest de Dam zijn hoop op andere gebouwen vestigen.

De Vijgendam omstreeks 1890, gezien naar het Koninklijk Paleis. De man links staat voor het Beurspoortje, dat tot 1835 toegang gaf tot het beursgebouw van Hendrick de Keyser. Foto Jacob Olie.

ENLAGI

VOLLENH
EXTRA STU
VIIGENDAM

BAKWERK

DE WITTE
BLOEM

PI
STRE
1911

BRUNNEN
STINGER
1880

DIKON'S
FIT EVERY

Willy...
KATOEN
DRUKKERY
KOMER-WINTER
VEKBIJE
HEEREN-ROUWING
KETS-STALU
AFKOKERY
BOERDEFFY
EVEN
EENSTALAND
GEREDS...
GEREDS...

De boekhandel van uitgever en drukker Pieter Meijer Warnars aan de Vijgendam, geschilderd door Johannes Jelgerhuis, 1820. De winkel was een ontmoetingsplaats voor Amsterdammers uit het culturele leven.

Executieplaats

Zaterdag was de vaste dag voor executies. Niet iedere zaterdag, daarvoor was de aanvoer van veroordeelde misdadigers te klein; ze werden meestal een aantal weken opgespaard. Op zaterdag 4 april 1778 bood het programma drie schlemielen die zweepslagen kregen, en een moordenaar als hoofdact. De moordenaar was Johannes Bartholomeus Ferdinandus van Gogh, die een van de geruchtmakendste crimes passionelles van die tijd had gepleegd.

Van Gogh voegde zich in de lange traditie van publieke terechtstellingen op de Dam. Het repertoire van de doodstraf was gevarieerd – men werd gehangen, geradbraakt, gevierendeeld, gewurgd, verbrand of onthoofd, en ook werden creatieve combinaties toegepast. De keuze hing af van de tijdgeest, de ernst van het misdrijf en de symboliek van elke methode, maar ongetwijfeld ook van het verlangen van het publiek naar afwisseling. Het publiek dromde samen, juichte om het zegevierende recht, of huiverde bij de doodstrijd van de delinquente medemens. Wie het had gemist, of zijn kinderen in alle rust een les in moraal en anatomie wilde geven, kon vervolgens terecht op galgenveld de Volewijk aan de overkant van het IJ, waar de lijken nog een tijdje bleven hangen. Bedenk dat er geen speelfilms en computergames bestonden, zodat de mensen van toen hun portie gruwel en horror wel uit livenesshows moesten halen.

De religieus-radicalen Wederdopers werden in 1535 op het plein uitvoerig gemarteld en verbrand. Andere gestraften hingen aan de Waag. Maar het stadhuis was favoriet. Bij het oude stadhuis moesten kleine misdadigers op de 'kaak' staan, een podiumpje op de hoek van het gebouw, waar ze de beschimpingen van hun stadsgenoten ontvingen. Het nieuwe stadhuis had geen kaak, maar bij gelegenheid werd er een houten schavot aan getimmerd; de bevestigingsgaten zijn nog altijd herkenbaar in de muur. Op dit schavot ging Van Goghs hoofd eraf.

Van Gogh, die eigenlijk Jan de zoon van Frans Bartelums heette maar zijn naam had verfraaid zoals hij zijn hele leven groter wilde laten lijken, vermoordde in 1775 zijn verloofde Anna Smitshuizen. Zij was een prostituee, hij had haar ten huwelijk gevraagd, zij had toegestemd, maar ze bleef omgaan met haar eerdere vriend, een viltbewerker. Zo vormde zich een gewelddadige driehoek. Van Gogh schreef Anna een wanhopige liefdesbrief met zijn eigen bloed, tenminste, dat beweerde hij, het kan ook rode inkt zijn geweest. Toen zij het uitmaakte, werd haar dat fataal.

Van Gogh hield bij de rechter vol dat hij slechts in haar bijzijn zelfmoord had willen plegen en dat zij per ongeluk aan zijn mes terecht was gekomen. Hij wist zijn leven nog drie jaar en vijf rechtszaken te rekken, maar op de vierde april 1778 was het voorbij. Van Gogh, de theatrale persoonlijkheid, verscheen op het schavot aan de Dam en niemand wilde het missen.

Acht Wederdopers worden na het oproer terechtgesteld. Op de achtergrond het oude stadhuis.

Wederdopers die in mei 1535 naakt het stadhuis hadden bestormd uit verzet tegen het katholieke stadsbestuur werden op 28 juli 1535 voor hun daad gestraft met lijfstraffen en verbranding, gravure naar Barend Dircksz, circa 1612.

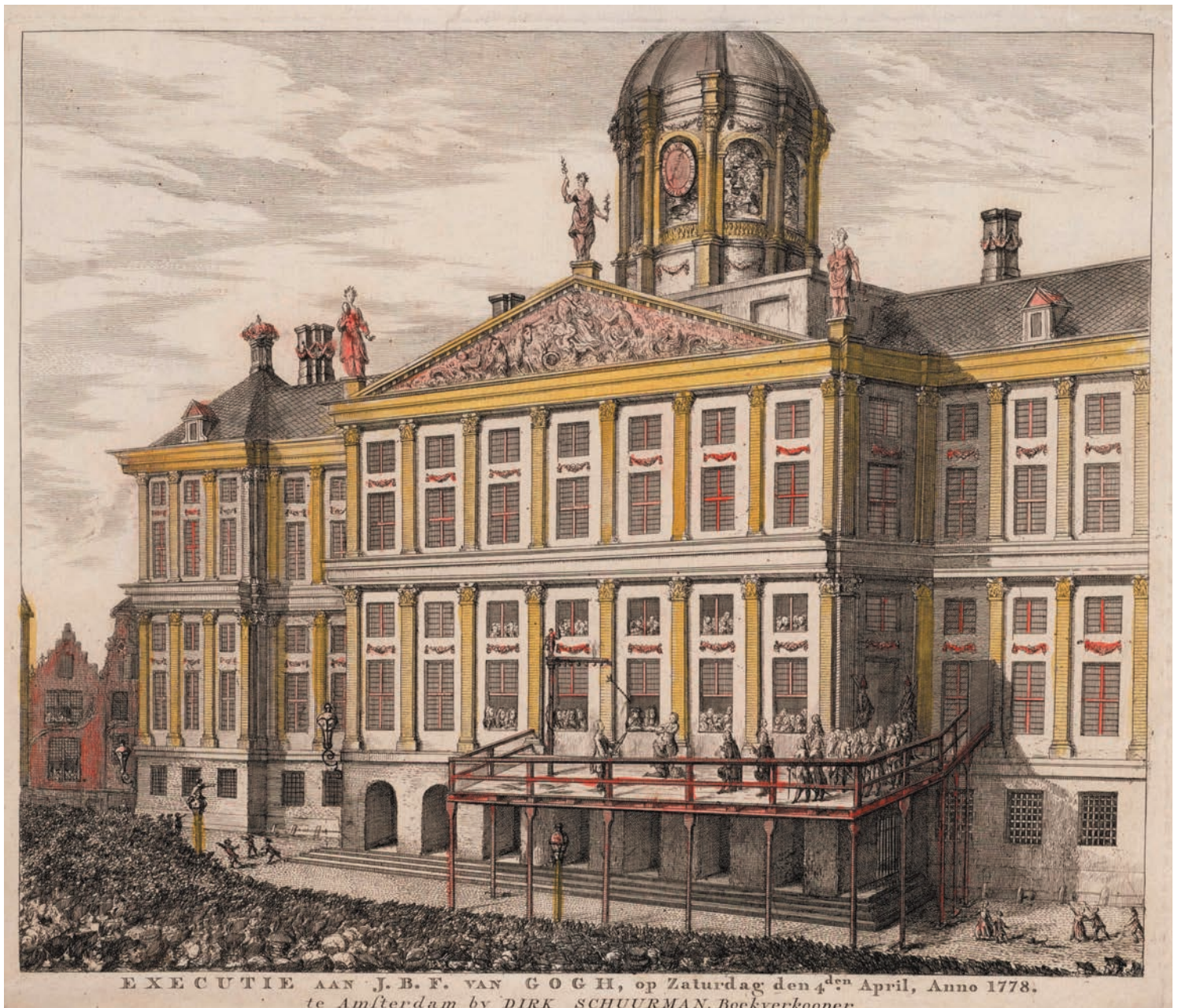

Oproer bij de Waag tijdens
een executie op 28 juni 1748.
Tekening Simon Fokke, 1777.

EXECUTIE VOOR DE WAAG TE AMSTERDAM, Vrijdags den 28^e Junij A^o 1748.

De executie van J.B.F. van
Gogh, 4 april 1778.

EXECUTIE AAN J. B. F. VAN GOGH, op Zaterdag den 4^{den} April, Anno 1778.
te Amsterdam by DIRK SCHURMAN, Boekverkooper.

De Vijgendam (rechts) in 1775 met het Huis onder 't Zeil, dat die bijnaam dankte aan zijn luifel. In het pand was een reeks woningen gevestigd; eind achttiende eeuw werd het gedeeltelijk gesloopt en herbouwd. Vanaf 1827 kreeg het de naam Commandantshuis. Uiterst links het Damrak en de Vismarkt. Tekening H.P. Schouten.

Volgende pagina's: De huidige vorm van de Dam is met name ontstaan vanaf 1912, toen de Vijgendam (links) en het Commandantshuis (midden) werden gesloopt.

Een vrouw loopt van de Dam richting het Rokin; achter haar de panden aan de Vijgendam, die in 1912 zijn gesloopt. Bernard Eilers, circa 1908.

In opdracht van Peek & Cloppenburg ontwierp A. Joling een modehuis tussen de Kalver-

straat en het Rokin, dat in 1917 werd geopend. Tijdens de bouw bleven twee oude panden aan

de rand van de bouwput staan, waaronder het befaamde zeventiende-eeuwse loterij-

kantoor (rechts). Pas kort voor de opening van de nieuwe winkel werden ze gesloopt.

De Dam voor de twintigste eeuw

Het plein van broeken en jassen

Tweemaal in zijn geschiedenis is de Dam rigoreus overhoopgehaald. De eerste keer was rond 1650, toen aan de westzijde meer dan zestig huizen plaatsmaakten voor het stadhuis van Jacob van Campen. De tweede keer, tussen 1910 en 1920, gebeurde het op vergelijkbare schaal, maar nu aan de oostkant. Amsterdam maakte in die jaren de laatste grote sprong naar de Dam in zijn tegenwoordige vorm. En opnieuw speelde het stadhuis een sleutelrol.

De fraaie pastelkleurige Ansichtkaart met een panorama van oostelijk Amsterdam is een momentopname van vlak voor het begin van de sloop- en bouw golf. Voor wie alleen de hedendaagse Dam kent, is het een zoekplaatje. Wat zien we?

De trambaan onder in beeld wijst de weg. Die volgt, vandaag nog net als toen, de oude westoever van de Amstel; rechts stroomopwaarts naar het Rokin en links naar het Damrak. De straat die vanaf de tram naar de horizon loopt, biedt ook houvast. Er zit een knik in deze straat; tot aan de knik heette het de Vijgendam en het vervolg is de Damstraat. Vanaf de knik loopt de Warmoesstraat naar links en de Nes

naar rechts. De toren van de Zuiderkerk steekt rechts boven de horizon uit.

Vrijwel alles wat vol in beeld staat, is in de volgende jaren afgebroken. Zoals de drie panden rechtsonder, waaronder het zeventiende-eeuwse loterijkantoor en op de hoek de sigarenwinkel van Hajenius; hier verrees in 1917 de winkel van Peek & Cloppenburg. Het blok erachter, met de muurreclame voor *Het Nieuws van den Dag* en Iris Margarine tot en met de knik bij de Nes, is in 1916 vervangen door de gebouwen Industria en Instantia. Ook het Commandantshuis, frontaal vooraan in beeld, ging eraan, net als de rij daarachter, inclusief het Volkscafé met het reclamebord voor Reseda Zeer Oude Genever en het Franziskaner Café met zijn aanlokkelijke terras. Eerder waren de vismarkt achter het Commandantshuis gesloopt en de beurs van Zocher. Uiteraard verdwenen ook de twee kiosken en het houten toiletgebouwtje links op het plein.

Bij de knik in de straat is een lichtgekleurd hoekpand te zien, breed aan de Damstraat en smal aan de Warmoesstraat, met een plat dak en een ronde hoek. Dat pand bestaat nog altijd, maar dankzij het sloopwerk van toen staat café Zwart nu open en bloot aan de Dam. Alles wat het zicht op het plein had belemmerd, is weg. Vanaf de Middeleeuwen was er altijd een duidelijk verschil geweest tussen de dam in de rivier en het plein aan het uiteinde van de dam. Dat werd in deze jaren uitgewist. De dam werd door de Dam opgeslokt.

Vorige pagina's: Kort na de opening van Peek & Cloppenburg in 1917.

Ansichtkaart met panorama-foto vanaf het paleis naar het oosten genomen, circa 1907. De kaart is de helft van een tweeluik; op de andere helft is het panorama naar het Damrak en het Centraal Station te zien.

Veel architecten stonden bij de Damprijsvraag van 1907-1909 een relatief klein plein voor ogen, waarbij de bebouwing aan de oostzijde doorliep van het Damrak naar het Rokin. Zie bijvoorbeeld het ontwerp van Johan en Adolf van Gendt (boven). Als oplossing voor de knik bij de Dam stelde Willem Kromhout voor om in het verlengde van het Rokin een grote fontein te ontwerpen (midden). Minder populair waren 'diepe' pleinen tot aan de Warmoesstraat, zoals in het ontwerp van W. van Boven (onder), dat het scherpste toekomstbeeld zou blijken.

Tabula rasa

Eens in de zoveel tijd weerklonk in Amsterdam de roep om het Koninklijk Paleis terug te eisen van de staat en er weer het stadhuis van te maken. Het ge-

In gedachten was het gebied een tabula rasa geworden, een leeg vel papier waarop weer alles mogelijk was

beurde vooral wanneer het stadhuis op de Oudezijds Voorburgwal toe was aan groot onderhoud, verbouwing of uitbreiding. De Amsterdamse burgerij schrok op zo'n moment wakker, herinnerde zich dat de Oudezijds eigenlijk als een tijdelijk onderkomen was bedoeld en verklaarde dat het nu echt eens ernst moest worden met de definitieve terugkeer naar de Dam.

Zo ook in 1901. Het stadhuis werd te klein en dus kwam verhuizing naar de Dam ter sprake. En dus de toekomst van de Dam als geheel. Er heerste diepe ontevredenheid over het rommelige plein, maar er was nu ook optimisme over de kans er iets aan te doen. De beurs van Zocher zou worden gesloopt en ook de andere bebouwing was er slecht aan toe. Een complete kaalslag was denkbaar. Het fantaseren over een betere Dam, dat een eeuw lang had meegelift op de zoektocht naar de beste plaats voor de beurs, ging een nieuw seizoen in.

De eerste slag kwam in 1906 toen de gemeente besloot tot grootschalige onteigening. Dat schiep, net als in 1639, de juridische ruimte om onbekommerd aan omvangrijke nieuwbouw te denken. In gedachten was het hele gebied, de Middendam, nu een tabula rasa geworden, een leeg vel papier waarop weer alles mogelijk was. Het was in deze periode dat de ansichtkaartenfotograaf het paleis beklom voor zijn panoramafoto's; nu het nog kon.

Twee grote vragen zoemden vervolgens jarenlang in de stad rond. Wat moet er komen, en hoe moet het eruitzien?

Het paleis kon weer stadhuis worden, met een ander paleis elders in de stad. Het stadhuis kon ook in een nieuw gebouw tegenover het paleis komen, op de zogeheten Middendam, als dat terrein tenminste groot genoeg was. Zo niet, dan was de Middendam geschikt voor 'dynamische functies' zoals een hotel met groot café-restaurant. Representatieve, culturele of wetenschappelijke functies leken weinig kansrijk. Bedrijven en bewoners aan de Warmoeszijde pleitten ervoor het oude beursterrein niet te bebouwen, maar te bestemmen tot plein of plantsoen. De rol van de Dam voor het snelgroeiende verkeer leverde ingewikkelde vragen op.

Ereplaats

De Nederlandse architectenstand wierp zich intussen vol overgave op de tweede vraag: hoe moet het eruitzien? Hun smaakmaker H.P. Berlage had in 1883 al geoordeeld dat er aan de Dam niet veel deugde: het plein was niet schilderachtig en het was evenmin monumentaal. De historische vorm voldeed niet meer en om er iets beters van te maken, bepleitte hij een monumentale aanpak. Zijn collega C.B. Posthumus Meyes sr. vulde aan dat de lat hoog moest liggen: 'Nog bestaat de mogelijkheid, dat het een onzer zal gegund zijn, de eerste plaats in Amsterdam, tegenover het onvergankelijk schoone monument, dat Jacob van Campen zich in zijn Paleisbouw stichtte, te bebouwen.' Deze overtuiging dat de Dam een ereplaats is die de hoogste kwaliteit verdient, zou een krachtige drijfveer voor ambitieuze en hoopvolle architecten blijven. Om te bepalen welke kwaliteit hier hoorde, raadpleegden ze de nieuwste architectonische en stedenbouwkundige inzichten, die bijvoorbeeld onderscheid maakten tussen een 'breedteplein' en een 'diepteplein'.

De meeste architecten wilden het Damplein klein en breed houden, zo bleek uit de prijsvraag die zij in 1907-1909 samen met de gemeente organiseer-

den. Het oostelijke gebied, vanaf het Commandants-
huis tot aan de Warmoesstraat, zou worden gesloopt,
maar daarna meteen weer bebouwd. De tramlijn
bleef dan langs de rand van het plein lopen. Bij voor-
keur kwam langs de oostwand een monumentaal en
langgerekt gebouw, dat al aan het Damrak begon en
nog aan het Rokin doorliep. Met zulke ontwerpen
won de piepjonge Jan van der Mey de eerste prijs, en
de gebroeders Johan en Adolf van Gendt de tweede
prijs. Een opmerkelijk ontwerp kwam van Willem
Kromhout, met een spectaculaire fontein in de zicht-
lijn van het Rokin. Diepe pleinen, die aan de overkant
van de trambaan doorliepen tot aan de Warmoes-
straat, vielen minder in de prijzen.

Om de puzzel van het plein op te lossen, be-
noemde het gemeentebestuur in 1909 een commissie
van zwaargewichten, onder wie de architecten H.P.
Berlage en Pierre Cuypers en de historicus Hajo Brug-
mans. De commissie kwam met een gedegen advies,
stelde de nieuwe rooilijnen in het gebied vast, en hield
later als een soort welstandscommissie toezicht op de
bouwplannen – maar hun werk was intussen gevalue-
erd doordat was gebeurd wat de architecten al die
tijd hadden gevreesd. Ze hadden steeds benadrukt dat
er een unieke kans was om een integraal plan te ma-
ken voor het Damgebied als geheel, op voorwaarde dat
de stadspolitiek daartoe het geduld kon opbrengen, en

niet zou zwichten voor de verleiding om delen van het
gebied alvast los te verkopen.

De gemeente zwichtte toch. Ze verkocht het oude
beursterrein in 1909 aan de Bijenkorf, en niet veel later
het andere hoekterrein, bij het Rokin, aan de Industrie-
le Club. In plaats van een samenhangend ontwerp kwam
er nu een reeks afzonderlijke gebouwen. Dat gebeurde
ook aan de overkant van het plein, waar aan weerszijden
van de Kalverstraat de Groote Club en Peek & Cloppen-

*De bouw kwam tot stilstand, de bouwput
achter de schutting verwerd tot een modderpoel,
en zo gingen er tien jaar voorbij*

burg verzezen. In een handvol jaren, tussen 1912 en 1917,
was driekwart van de pleinwand vervangen.

Het verlangen naar een stadhuis aan de Dam
bleef desondanks pruttelen en vlamde soms hevig op.
In 1931 wees juridisch onderzoek onomstotelijk uit
dat het paleis aan de gemeente toebehoorde. De
regering bood aan het eigendom over te nemen en
vijftien miljoen gulden bij te dragen aan een nieuw

In 1916 is de verruiming van de Dam in volle gang. Links is het gebouw Industria opgeleverd; erachter is de bouw van het modemagazijn van Peek & Cloppenburg in volle gang. Op de voorgrond de bouwput voor een groot hotel dat er nooit zou komen. Foto B.W. Arendsen

stadhuis elders in de stad. Het stadsbestuur treuzelde net zolang tot de regering het aanbod tot tien miljoen had verlaagd, en sinds 1935 is het gebouw definitief rijksbezit.

Tache de beauté

Alleen het gat tussen de gloednieuwe gebouwen, de Middendam, bleef nog over als bouwsteen voor een monumentaler plein. Een internationaal consortium meldde zich in 1913 om hier een hotel te vestigen, architect Kromhout tekende het ontwerp, de eerste honderd heipalen gingen de grond in, en toen kreeg het consortium geldproblemen. De bouw kwam tot stilstand, de bouwput achter de schutting verwerd tot een modderpoel, en zo gingen er tien jaar voorbij.

De stinkpoel, 'een eldorado voor de ratten', 'waar nu kikkers kwaken en muggen zwerven', verwekte bij Amsterdammers een gelaten gêne, terwijl niet-Amsterdammers zich er vrolijk over maakten. Het joligst was de correspondent van een krant in Nederlands-Indië, die het 'moeras' op de Dam aanpreef als een openluchtmuseum, 'opdat wij tenminste op één plekje nog een toestand weervinden, als waarin de oerbewoners dezer streken hebben geleefd'. Hij preef de raadsleden die al die tijd niets hadden gedaan, want: 'Zij behielden het praehistorisch natuurmonument.'

De firma Brenninkmeijer, van het modehuis C&A, gooide in 1922 een steen in deze vijver. Terwijl het hotelbedrijf ondanks zijn langdurige optie op het terrein nog altijd de begroting niet rond kreeg, wilde Brenninkmeijer meteen beginnen met bouwen, en ook het geld lag klaar. De gemeenteraad stond in dubio. Brenninkmeijers aanbod was financieel aantrekkelijk, maar de tegenstanders meenden 'dat er al meer dan genoeg broeken- en jassenpaleizen aan den Dam staan'. Het koninklijk paleis werd immers aan de ene kant geflankeerd door modehuis Peek & Cloppenburg en aan de andere kant door modehuis Kattenburg op de hoek met de Nieuwendijk. Een derde 'broekenpaleis' recht tegenover het paleis zou te veel van het goede zijn. 'Vandaar dat velen meer gevoelden voor het denkbeeld om hier een groot, modern hotel te bouwen, een inrichting waaraan Amsterdam werkelijk wel behoefte heeft.' Brenninkmeijer trok zich terug, er kwam een nieuw hotelconsortium met een nieuw ontwerp, ditmaal van Van der Mey, maar ook dat plan bloedde dood.

Te midden van deze perikelen klonk een nieuw geluid, vooralsnog zachtjes. 'Moet dat deel van den Dam nu worden bebouwd?', vroeg de krant *Voorwaarts* zich in 1922 af. Jarenlang was dit nooit een vraag geweest, maar de stagnatie had zijn gestage mentale werk gedaan: 'De Amsterdammer gewende zich aan

deze vergroting van het Damterrein. Gewende zich er zóó aan, althans sommigen, dat men omtrent de bebouwing van meening veranderde en meer ging voelen voor een aantrekking van dit terrein bij den Dam.' De sociaal-democraat Ed. Polak deed een dergelijk voorstel in de raad, met enthousiaste steun van de omliggende bedrijven die hun onbedoelde eerste-rangspitatie graag behielden. Polaks motie werd met tweeëntwintig tegen acht stemmen verworpen, maar zijn gedachte had de toekomst.

Deze toekomst begon twee jaar later met het raadsbesluit om de poel te dempen en er een plantsoen aan te leggen. Het was een noodgreep; in het najaar van 1925 zou de stad haar zeshonderdvijftigjarig bestaan vieren en bij dat grote feest paste geen prehistorisch moeras in het hart van de stad. 'De Raad begreep in zijn groote meerderheid terecht, dat men zich tegenover landgenoot en vreemdeling niet nóg langer belachelijk moest maken door in het hart van de stad te laten bestaan een goren poel, omgeeven door een leelijke bereclaamde schutting', meldde de regionale pers over de jongste ontwikkeling in de hoofdstad. Vlak voor het zomerreces viel het besluit, vijf weken later werd de inmiddels hoogbejaarde bouwschutting verwijderd. De bevolking vergaapte zich aan het plantsoen in 'Engelse stijl', waarin achtduizend kuub zand was gestort, bedekt met zestien-duizend graszoden, beplant met taxussen, coniferen en rododendrons en doorsneden met wandelpaden waaraan zelfs zitbanken stonden.

Bij de feestelijke opening werd er vrolijk dubbeltzinnig gesproken over de tijdelijkheid van het plantsoen. Wethouder Jan ter Haar had raadsleden die vreesden dat het groen toekomstige bouwplannen zou hinderen, beloofd 'dat men iets tijdelijks gaat maken'. Maar de voorzitter van de Industriële Club prees in zijn feestrede het nieuwe uitzicht vanuit zijn sociëteit de hemel in: 'Een bedenkelijk vlekje op het aangezicht der stedemaagd is thans tot 'n tache de beauté' herschapen.' Hij nam een voorschot op de toekomst: 'Op deze historische plek is een historische daad gesteld, die van belang is, niet enkel voor dit geslacht, maar waarschijnlijk ook voor volgende geslachten.' De wethouder reageerde onnavolgbaar: 'Ik mag nu niet zeggen, dat ik hoop, dat het nu zoo zal blijven, maar ik begrijp, dat gij blij zijt, dat het nu zoo is.'

In de volgende feestweken was het plantsoen feestelijk verlicht en in november werden tienduizend 'Darwin'-tulpenbollen gepoot als belofte voor een kleurrijke lente. Zo won het plantsoen de harten van de Amsterdammers en werd het openhouden van de Middendam geleidelijk aan onomkeerbaar. Nieuwe bebouwingsplannen, als laatste een kantoorgebouw van architect Willem Dudok in 1939, veranderden daar niets aan.

Reddeloos

'Met een reeks incidenteele besluiten wordt gaandeweg het élan gesmoord en gebroken', vatte de stedenbouwkundige S.J. van Embden in 1939 de twintigste-eeuwse Dam tot dan toe samen. Hij vertolkte de

teleurstelling en bitterheid waarmee veel ontwerpers terugkeken op de verkwanselde kansen en de ondermaatse uitkomst. Zij hadden met veel vuur een grootse aanpak van de Dam bepleit, en toch was er geen monumentaal of zelfs maar regelmatig plein ontstaan, maar opnieuw een willekeurig gefixeerde ruimte met een nog schevere, mismaaktere vorm dan voorheen.

'Een onnoozel tuintje – op den bodem van een kuil – met veel steenen en een vlaggestok, en niemand weet wat het daar wil', had Van Embden in 1931 al over het plantsoen genoteerd. Het oostelijke deel van het plein was volgens hem 'het absolute Ledig, het Niets'. Verder trof hij op het plein 'een kleeuwinkel, ondergebracht in een tamelijk banaal gebouw, en daar tegen-

Bij het grote feest paste geen prehistorisch moeras in het hart van de stad

over een onsamenhangend stelletje min of meer vervallen geveltjes' aan, terwijl de Bijenkorf 'een bepaald onvoldoende figuur' sloeg. Zelfs het paleis kon de treurnis niet doorbreken: 'Als voornaamste gebouw staat er een grijs, verlaten en blind renaissance-paleis, ééns het Raadhuis, nu een onbewoond monument.'

Het *Bouwkundig Weekblad* liet zich in 1925 evenmin vermurwen door het zojuist opgeleverde plantsoen: 'De schutting is weg. Men heeft nu een goed en duidelijk overzicht over den alzo verdubbelden Dam, en de eerste gedachte die dit overzicht wekt is dat, hoe de Dam nog ooit zal moeten worden, hij in geen geval zóó zal moeten blijven. (...) De Dam is thans geen plein meer dat op eenige appreciatie als stedenbouwkundig bevredigend geheel aanspraak kan maken. Het is het beste maar te hopen dat vóór de tulpen een kapitaal-krachtige combinatie komt opdagen, die de oorspronkelijke, door eerste rangs deskundigen voorgestelde, bebouwing rond de Dam, voltooit.'

Een ander vakblad, *Bouwwereld*, had in 1922 over het vergrote plein met zijn nieuwe bebouwing geoordeeld: 'De Dam is reddeloos verloren; voor goed bedorven.'

Het was krachtig gesproken. Maar als het om de Dam gaat, heeft niemand ooit het laatste woord.

Ansichtkaart van de Vijgendam omstreeks 1900, gezien vanaf het Damrak naar het Beurspoortje en linksachter de ingang naar de Damstraat.

De oostzijde van het plein na de aanleg van het plantsoen in 1925. Rechts het sociëteitsgebouw van de Industriële Club. Links is nog net het Polmanhuis zichtbaar.

om te nu altijd komen te schrijven
 dat gaat heel goed maar dan moet men
 niet met schrijven moet dat is ook
 niet leuk ook ik de eens een stadgericht stuur
 met mijn heel Best ik heb je kaart ontvangen daar bedank
 ik de voor, ik stuur je nu eens een stadgericht de Dam

Amsterdam - Vijgendam m. Industriële Club.

NEDERLANDSCHE SPAARKAS

WOLTERING'S WONING

DE NEDERLANDSCHE SPAARKAS N.V.

"SPORTEX"

27 JAAR "FIETS-SPECIALIST"

27 JAAR "FIETS-SPECIALIST"

De noordzijde van de Dam in de jaren zestig, gefotografeerd door Paul Huf. Onder de woonwinkel van Woltering zit rijwielhandel Sportex. Links, op de hoek met de Nieuwendijk, de Nederlandse Spaarkas.

Volgende pagina's: De Dam als fietsenstalling in 2008. Sinds juli 2018 is het niet meer toegestaan hier fietsen te stallen. Foto Thomas Schlijper.

In oktober 1924 wordt hard gewerkt aan de herinrichting van het plein (links). De Middendam (rechts) ligt achter de omheining al enige tijd braak. Naast de Bijenkorf, op Dam 1, ligt de ingang van de Beursstraat.

Amsterdam Center

De Fietsfabriek

Business-voordeel
ING

BAYAVUS

CATAVILL

pe
13662 12
1000

BC
BC

MADAME TUSSAUD

MADAME TUSSAUD

MADAME TUSSAUD

VR. van

VR. van
VR. van

Continental
Bodega

RIJNHOVEN SRIKETTEN
RISBORG
DULLA
KARETTES

ER JAARBEURS
SEPT. 1924

RADIO TOESTELLEN
LAK WARMOESSTRAAT 182

BANK
BODEGA

VESTA
NAAIMACHINES

9

HENS
CA
INTERI

RESTAURANT

GRU

STOURANT

TAURANT

STO

van nieuwe Bijenkorfstoffen h...
mise-en-scène zijn nieuwe ve...

Voorjaar 1958: modeontwerper Max Heijmans heeft de paspoppen in de etalage van de Bijenkorf zijn nieuwe voorjaarsmodellen opgespeld. Foto Evert de Vries.

Boetedoening voor de Bijenkorf

Het is het lot van veel kunstenaars en ook architecten: ze beginnen veelbelovend, 'maar voortgaande vielen de enen naar rechts, de anderen naar links, en weinigen zijn ongeschokt ten einde gegaan.' Zo sprak de succesvolle architect Marinus Granpré Molière in 1920 bij de dood van zijn ongelukkige leermeester J.A. van Straaten jr., vooral bekend als de ontwerper van de Bijenkorf aan de Dam. Juist dit grootste gebouw markeert ook Van Straatens tragedie.

De jonge Jacques van Straaten had veel mee. Hij kwam uit een geslacht van kunstenaars en architecten, hij leerde het vak bij de grote Pierre Cuypers, en kon het zich veroorloven om vanaf 1883, toen hij eenentwintig jaar was, drie jaar in Engeland en zes jaar in de Verenigde Staten te werken en te studeren. Zijn Amerikaanse leertijd gaf hem een enorme voorgrond in kennis en inspiratie op zijn Nederlandse

Van Straaten was een charmeur met een lichte toets, een 'vrije wandelaar, die onbekommerd zijn liedje fluit', maar ook kwetsbaar tegenover de wereld

collega's – H.P. Berlage zou pas twintig jaar later de wolkenkrabbers van de Nieuwe Wereld met eigen ogen zien –, maar hij heeft deze schat nauwelijks verzilverd. Terug in Nederland ontwierp hij landhuizen, fabrieken en kantoren, maar daarin was zelden meer dan een zweem van Boston of Saint Louis terug te vinden. Aan de Herengracht ontwierp hij een kantoorpand met een opvallende bolle gevel, en zijn meest Amerikaanse gebouw is het levensverzekeringsspannd Piëtas in Utrecht uit 1906, waarvan architectuurhistoricus Hildegard Blom opmerkt: 'De grote vraag blijft waarom Van Straaten pas veertien jaar na zijn terugkomst

Jacques van Straaten ontwierp in 1911 een hotel op de Dam, in het verlengde van de Bijenkorf (links) en in dezelfde stijl. Het werd niet uitgevoerd.

in Nederland duidelijk gebruik ging maken van zijn architectonische kennis uit Amerika.'

Zijn werk en leven raakten in een stroomversnelling toen Arthur Isaac hem inhuurde voor de nieuwbouw van diens winkel De Bijenkorf aan de Nieuwendijk. Om tijdens de bouw open te blijven, liet Isaac Van Straaten ook een houten noodwinkel bouwen op het braakliggende terrein aan de Dam en het Damrak dat hij van de gemeente huurde, daar waar voorheen de beurs van Zocher had gestaan. De noodwinkel was zo'n succes, dat Isaac zijn plan wijzigde en ook zijn nieuwe winkel hier wilde. Zo kreeg Van Straaten onverwacht een extreem grote opdracht op de eerste rang in de schoot geworpen. Hij ontwierp het warenhuis overigens meer in Franse en Duitse dan in Amerikaanse of Engelse stijl.

Hier begon zijn neergang. Hij dronk te veel en zijn vrouw had hem verlaten – welke van die twee oorzaak was en welke gevolg, is moeilijk te achterhalen. Zijn werk leed eronder, zijn opdrachtgever verkoos zijn assistent als uitvoerend architect, er volgde een rechtszaak. In zijn resterende levensjaren leverde hij nog enkele ontwerpen, maar hij was al bezig, in Granpré's woorden, om te vallen.

Waarschijnlijk heeft het ook aan Van Straaten geknaagd dat veel collega-architecten hem zagen als spelbreker aan de Dam. Al jaren pleitten zij ervoor om het 'Damvraagstuk' als één geheel te behandelen, van het Rokin tot en met het Damrak, en hun grootste vrees was dat een opportunistisch stadsbestuur het gebied zou opknippen zodra een geïnteresseerde een stuk grond wilde kopen. Dat was nu gebeurd en Van Straaten had eraan meegewerkt. 'Amsterdam's centrum zal voorgoed en in elk opzicht hopeloos verknoeid zijn', schreef zijn vakgenoot J.H.W. Leliman.

'Ik zou willen, dat de herinnering aan wat Van Straaten heeft gegeven niet te zeer in de schaduw van de Bijenkorf werd teruggedrongen', wenste Granpré Molière. Hij noemde Van Straatens kwaliteiten die onderbelicht dreigden te blijven, zoals zijn 'natuurlijke gave, om in een bepaalde sfeer, voor een bepaald doel, vrijuit en onbezorgd de juiste snaar te treffen'. Van Straaten was een charmeur met een lichte toets, een 'vrije wandelaar, die onbekommerd zijn liedje fluit', maar ook kwetsbaar tegenover de wereld, 'met zijn kinderhart dat wijd openstond voor alle bijval, voor elke verleiding (...) Het ebben kwam te vroeg, maar het kon wel nauwelijks anders.'

Van Straaten ontsnapte zelf niet meer aan de schaduw van de Bijenkorf. Hij ontwierp een hotel voor de Dam dat een stilistische eenheid met de Bijenkorf zou vormen, alsof hij hiermee de eenheid van het Damontwerp, door het warenhuis onmogelijk gemaakt, alsnog wilde herstellen. Als goed katholiek wilde hij boete doen, maar het werd niet opgemerkt.

Vorige pagina's: Hoek Dam-Damrak, begin jaren zeventig. Foto Ed van der Elsen.

Kraampjes op de Dam tijdens Koninginnedag op 31 augustus 1926.

Volgende pagina's: De Winter-tuin van hotel Krasnapolsky, gefotografeerd door Cor van Weele tussen 1955 en 1965.

De lange weg naar het plein

Toen Adolph Wilhelm Krasnapolsky in 1865 een slechtlopend café in de Warmoesstraat overnam, zou het nog 87 jaar duren voordat zijn zaak uitzicht kreeg op de Dam en het paleis. De oude Warmoesstraat was in die jaren veel van zijn vroegere voornaamheid kwijtgeraakt en het *Nieuwe Poolsche Koffijhuis* was een stuurloos café dat in korte tijd vaak van uitbater was gewisseld. Nu wilden twee jongemannen hun kans wagen. De een, August Volmer, werkte er als kelner en de ander, de kleermaker Wilhelm Krasnapolsky, was er vaste klant. Dat beiden van Duitse afkomst waren – Krasnapolsky was geboren in de buurt van Hannover uit Poolse ouders – was geen toeval. Er woonden veel Duitse migranten in de stad en het Koffijhuis was een van hun trefpunten.

Tegenwoordig beslaat het Grand Hotel Krasnapolsky een patchworkachtig gebouwencomplex met een oppervlakte dat niet veel kleiner is dan het plein zelf. De geschiedenis van het hotel, vanaf dat onooglijk smalle en donkere pandje Warmoesstraat 181, weerspiegelt evenzeer de geschiedenis van de Dam. Krasnapolsky kroop in 87 jaar beetje bij beetje naar het plein toe, maar het was toch vooral de Dam zelf die opschoof, om ten slotte op de stoep van de hotelier te belanden.

Amsterdam ontwaakt

Volmer en Krasnapolsky moeten in die donkere pijpenla van het Koffijhuis het opgaand tij hebben gevoeld. Amsterdam slaagde er na 1850 met enige vertraging in om aan te haken bij het internationale economische en culturele elan. De bedrijvigheid en de welvaart namen toe, opvallende bouwprojecten krikten het zelfvertrouwen op, duizenden nieuwkomers trokken naar de stad in de hoop in de voorspoed te delen. Het aangename, welvarende leven kwam eindelijk weer op gang in een land dat in de eerste helft van de negentiende eeuw een grauwe, sobere en stagnerende samenleving had gehad. Een groeiende middenklasse kreeg weer zin om het geld te laten rollen.

Alerte ondernemers speelden in op de nieuwe bestedingszucht. Velen van hen waren migranten, vooral uit Duitsland, en zij zagen de kansen vaak scherper dan hun autochtone concurrenten. Innovatieve winkeliers veroverden het publiek met een verleidelijk, breed en betaalbaar assortiment en vestigden de namen die het Nederlandse winkellandschap van de twintigste eeuw zouden beheersen, zoals Vroom, Dreesmann, Peek, Cloppenburg, Brenninkmeijer, Sinkel, Hunkemöller, Voss en Lampe. Ook het uitgaanspatroon veranderde; het begon internationale modes te volgen en kreeg hier en daar zelfs flamboyante trekken. Schraalhans was niet langer de enige keukenmeester. Op dit terrein werd Krasnapolsky een van de spraakmakende pioniers; een lucide zakenman die de conjunctuur en de gretigheid van het publiek onderkende en naar zijn hand zette.

‘Amsterdam begon pas te ontwaken. De bewoners van de stad stelden nog weinig eischen aan het leven’, schreef Gerhard Werkman over het heersende uitgaanspatroon aan de vooravond van Krasnapolsky’s onderneming. ‘Men dronk er zijn glas in de bierhuizen aan houten tafels, waar de enige vloerbedekking uit... zand bestond. En als men buitenshuis wilde eten, dan stelde men zich doorgaans tevreden met een broodje met kaas. Bestelde men een broodje met vleesch of een paar eieren, dan viel men al uit de toon.’

In dit karige horecaklimaat hadden zelfs de meest energieke kasteleins een onzeker bestaan. Neem nu Hermanus Spegt, van wiens levensverhaal we alleen een handvol snippers kennen. Spegt, geboren omstreeks 1806, adverteerde in 1838 voor het eerst als uitbater van een nieuw etablissement met een oude naam, de *Jonge Graaf* aan de Nieuwezijds Achterburgwal (nu Spuistraat). Iedere zondagavond was er Duitstalige muziek en het volgende jaar verbouwde Spegt de zaak naar de laatste mode ‘tot koffijkamer, voorzien van een extra wellopend billard, waarmede hij de vrijheid neemt zich bij zijne geëerde begunstigers aan te bevelen’. De zaak liep kennelijk niet naar wens, want al na vier jaar begon hij het *Nederlandsche Koffijhuis* aan het Damrak. Nog eens vijf jaar later, in het voorjaar van 1847, meldde Spegt een nieuwe verhuizing, ‘naar de Warmoesstraat tusschen de Pijlsteeg en de St. Janssteeg, no. 14, in het geheel nieuw verbouwde lokaal genaamd: Het Nieuwe Poolsche Koffijhuis’.

Hermanus Spegt is hiermee de eerste bekende uitbater van Krasnapolsky’s latere uitvalsbasis. Lang heeft hij er niet van genoten. Twee maanden na zijn komst naar de Warmoesstraat beviel zijn vrouw Margareta van een zoon, die nog hetzelfde jaar overleed.

De geschiedenis van het hotel, vanaf dat onooglijk

smalle en donkere pandje Warmoesstraat 181,

weerspiegelt evenzeer de geschiedenis van de Dam

Hartverscheurend schreven Hermanus en Margareta in de overlijdensadvertentie: ‘Wat wij gevoelen zal elk ouderhart kunnen beseffen.’ Niet veel later moest Margareta opnieuw een annonce plaatsen, ditmaal alleen: ‘Heden overleed na een langdurig lijden mijn geliefd echtgenoot Hermanus Spegt, in den ouderdom van bijna 42 jaren.’ Met de opmerkelijke toevoeging: ‘Op uitdrukkelijk verzoek van den overledene zal er geen teken van uiterlijken rouw worden aangenomen.’ Margareta zette vermoedelijk de zaak voort, samen met M. van Es met wie zij een jaar later zou trouwen. Ook hem zou zij overleven, evenals een derde echtgenoot. De dood was altijd nabij in de negentiende eeuw, als een intieme metgezel die op ieder moment de levensloop kon kapen. Na Spegt zou ook Krasnapolsky dit ervaren, toen zijn enige kind, Karel, op zesentwintigjarige leeftijd in 1888 stierf.

De Vijgendam hoek Warmoesstraat in 1911 aan de vooravond van de grote afbraak. De drie panden rechts staan nu aan de Dam op de hoek met de Damstraat.

Na Spegt en Van Es volgden de uitbaters Albertus Hoelen en Franciscus Loots, waarna de zaak zich in Krasnapolsky's handen stabiliseerde. Waarom zij het kasteleinsvak zo spoedig opgaven – noodlot, ongeschiktheid, ontijdigheid, nieuwe uitdagingen – is onbekend en hun verdere levenslot eveneens. De geschiedenis van winnaars wordt doorverteld, die van verliezers raakt in vergetelheid.

Wuivende palmen

Krasnapolsky pachtte het Koffijhuis in 1866 en kocht het vijf jaar later. Hij ging een vennootschap aan met August Volmer in een duidelijke rolverdeling: Volmer was weliswaar tekenbevoegd, 'doch alleen in zaken gemelde affaire rechtstreeks betreffende, en alzoo geenszins tot het doen van beleeningen, het opnemen van gelden, het aangaan van borgtochten en alle andere verbintenissen van dien aard.' Met andere woorden, ze werkten samen, maar Krasnapolsky was de eigenaar en de strateeg.

De eerste jaren bleef het interieur onveranderd, met zijn houten stoelen en zand op de vloer. 'Waarom ook niet?', schrijft Werkman. 'Niemand verlangde het blijkbaar anders. Niemand, behalve de nieuwe eigenaar van het bedrijfje in de Warmoesstraat. Hij droomde van prachtige zalen met wuivende palmen en bloeiende bloemen vol mensen, die zich te goed kwamen doen aan heerlijke maaltijden.'

Of Krasnapolsky dat inderdaad toen al droomde is gissen, maar duidelijk is dat hij geduld had. Hij stak zijn energie eerst in klantenbinding en opwaardering van de reputatie. Door de banden met de Duitse

gemeenschap te versterken, werd hij deelgenoot in hun voorspoed en rijzend aanzien. Zijn koffiehuis bood als vergaderzaal onderdak aan spraakmakende bijeenkomsten, die steeds vaker een maatschappelijke en zelfs historische betekenis kregen. Zoals de vergadering van hondenliefhebbers in 1867 'met het doel eener lotsverbeetering van het zoo zeer miskende honden-ras', waarbij bijzondere aandacht uitging naar het schrijnende leed van kettinghonden. Het leidde tot de oprichting van de Amsterdamsche Koninklijke Sophia-Vereeniging tot Bescherming van Dieren, een van de oudste dierenbeschermingsorganisaties in het land, met als medeoprichter de lijfarts van koningin Sophia en vanaf het begin verbonden met Krasnapolsky. In dezelfde jaren begon Krasnapolsky met zijn eigen naam te adverteren, terwijl de naam Nieuwe Poolse Koffijhuis naar de achtergrond schoof.

Krasnapolsky was de eigenaar en het gezicht van de zaak en hij had ook het voordeel van een klinkende naam, knapperig en poëtisch tegelijk, en goed af te korten tot het familiale 'Kras'. Maar het succes was ook te danken aan de familie Volmer, bestaande uit August en zijn drie zusters met hun 'onvermoeide voortvarendheid'. Krasnapolsky trouwde met Johanna, terwijl een andere zuster, de begaafde kokkin Mathilde, het koffiehuis tot een geliefd eethuis promoveerde, met als *signature dish* haar onweerstaanbare pannenkoeken volgens geheim recept.

Stap voor stap breidde Krasnapolsky zijn aanbod uit, met nieuwe zalen, een binnentuin en een groot hotel, en met opzienbarende technische vernieuwin-

gen als stromend water, centrale verwarming en elektriciteit. Al vanaf 1881 experimenteerde hij met elektrische airconditioning en elektrisch licht, met behulp van een eigen centrale met twee stoommachines, die ook leverde aan bedrijven in de omgeving en aan de versiering van de Dam bij het veertigjarig regeringsjubileum van koning Willem III in 1889. Krasnapolsky speelde alert in op de ontwikkelingen in de stad; dankzij de grote expansie aan het begin van de jaren tachtig kon hij volop profiteren van de toestroom van bezoekers aan de Wereldtentoonstelling van 1883.

Innovatief was Kras ook in zijn service. Eerst bood het koffiehuis alleen koffie en bier. Daar kwamen maaltijden bij, naar verluidt doordat de Krasnapolsky's zelf hun warme maaltijd in de zaak gebruikten en het eten zo lekker rook dat de klanten wilden meeten. Als een van de eersten in Nederland voerde hij het à-la-cartesysteem in. Na de biljartzaal kwam er een elegante Witte Zaal waar ook vrouwen zich thuis voelden. Op de leestafel lag dagelijks een ongeëvenaard assortiment regionale en internationale kranten, zodat de leeszaal een pleisterplaats werd van iedereen die het gebeuren in land en wereld op de voet wilde volgen. Er klonk muziek en de hele dag door was het er

levendig; zodra de beurshandelaren om twee uur klaar waren met lunchen, werd de eetzaal het domein van het razend populaire dominospel.

Patchwork

In de Wintertuin, het 'wonder van de Warmoesstraat', ontworpen door architect G.B. Salm en geopend in 1879, kwamen alle innovaties samen. De hoge, lichte en fraai gedecoreerde ruimte uit ijzer en glas met reusachtige palmen bood een warme en tropische ambiance die ongekend was in Nederland en zelfs internationaal opzien baarde. De Pools-Engelse scheepvaartagent Conrad Korzeniowski vond hier warmte en troost tijdens een bitterkoude en eenzame dienstreis omstreeks 1890. Hij herinnerde zich later, toen hij beroemd was als de schrijver Joseph Conrad, nog altijd de weldadige luxe van dit 'schitterende café in het centrum van de stad. Het was reusachtig, imposant en sierlijk, met roodpluchen bekleding, met overal elektrisch licht, en zo goed verwarmd dat zelfs de marmeren tafels lauw aanvoelden.' En dan de service: 'Ik voelde me zo volkomen verlaten dat de kelner die me mijn kopje koffie bracht mij voorkwam als een dierbare vriend.'

Bouwactiviteit aan de oostzijde in 1913-1915. In het midden is het nieuwe pand van Restaurant Polman in aanbouw. Links is een deel van Krasnapolsky in de Warmoesstraat te zien.

De strateeg Krasnapolsky begreep dat vastgoed de sleutel bood tot blijvend succes. Vrijwel vanaf het begin kocht hij gebouwen en grond op in de omgeving van het koffiehuis, tot aan de Oudezijds Voorburgwal. De Warmoesstraat zelf was vanouds een voorname winkelstraat, maar meteen erachter begon 'een warnet van sloppen en stegen, een broeinest van heel wat kwaads', zoals het *Algemeen Handelsblad* het typeerde in het In Memoriam van Krasnapolsky in 1912. Het was een verloederd stukje stad met smalle stegen en gangen en enkele van de oudste woningen van de stad, houten 'paalwoningen' waar monumentenzorg nu een moord voor zou doen, maar die destijds vooral schaamte bij de burgerij opriepen, naast angst voor misdaad. En, niet onbelangrijk, het was goedkoop om te verwerven.

Terwijl zijn zaak in populariteit groeide en dus ruimte voor uitbreidingen behoefde, zorgde Krasnapolsky als vastgoedexploitant proactief voor zijn eigen armslag. Hij kocht de slagerij van zijn buurman op, en handhaafde het abattoir voor gebruik door zijn restaurant. Het Kras-domein groeide uit tot een collage van oudere en nieuwere gebouwen, of oudere gebouwen met nieuwere gevels, met overal aanpassingen, doorbraken en onherkenbare metamorfosen. Binnenterreinen en stegen werden opgeslokt of overbrugd, waarvan in de grillige plattegrond nog altijd sporen zijn terug te vinden. Door dit bricolagekarakter bleek het complex vaak flexibeler dan bijvoorbeeld het Amstelhotel uit dezelfde

periode, dat in één groot gebaar was ontworpen en dat pas jaren later stromend water op de kamers kreeg.

Toen Wilhelm Krasnapolsky in 1912 overleed, besteedde het *Algemeen Handelsblad* opmerkelijk veel aandacht aan zijn betekenis als stadssaneerder. Zijn zakelijke succes noopte tot uitbreiding en, aldus de krant, 'juist die uitbreiding maakte de opruiming van tal van oude stegen noodzakelijk. De inrichting die thans meer dan 4000 m2 beslaat heeft de wegruiming gevorderd van talloze krotten in de Jan Vriesteeg, de Servetsteeg, de Schoutensteeg en de Duivensteeg en daardoor werd tevens het net van stegen tussen Pijlsteeg en het Oudekerksplein gebroken, waar sedert eeuwen reeds de smalste en ruwste gemeente had gehuisd. Met het wegruimen van een zoo groot gedeelte van het donkerste Amsterdam heeft Krasnapolsky zich voor onze stad zeer verdienstelijk gemaakt.'

Al klinkt het vanuit hedendaags erfgoeddoogpunt wrang dat in deze verdienstelijkheid ook de vroegste bouwgeschiedenis van de stad werd meegesleept: 'Krasnapolsky bouwde op de oudste plek aan de Warmoesstraat, op een plek waar reeds in 1203 huizen stonden. Toen "Kras" voor zijn uitbreiding de krotten in de Servetsteeg aankocht, waren daar nog huizen bij op palen, boven de grond gebouwd, geheel als in de dertiende eeuw.'

Aan de Dam

Eén droom bleef hardnekkig onvervuld: de droom van Krasnapolsky om aan de Dam te staan. Hij had weinig reden tot klagen over de locatie van zijn zaak, die immers vlak bij de Dam, de beurs en het Centraal Station gelegen was. Maar toch, de Warmoesstraat bleef smal en donker en op het eerste gezicht niet erg aantrekkelijk. Krasnapolsky zon op mogelijkheden om aan de naden van de Warmoesstraat te ontsnappen zonder zelf uit de Warmoesstraat weg te gaan. Hij vroeg in 1883 aan de gemeente om de Warmoesstraat te asfalteren (zijn verzoek werd afgewezen). Vijf jaar later, toen de stad volop discussieerde over de bouw van een nieuwe beurs, lanceerde hij een eigen plan waarin het beursgebouw recht tegenover zijn zaak zou staan (ook afgewezen).

Toen Krasnapolsky in 1912 overleed, was de grootschalige sloop aan de gang van het bouwblok tussen de Warmoesstraat en de Dam, een doorbraak die echter nét niet zijn zaak bereikte. Bovendien ging deze slooppartij gepaard met de dreiging van een zware concurrent, want op het vrijgekomen terrein van de Middendam, daar waar nu het Nationaal Monument staat, zou een reusachtig hotel-restaurant verrijzen. De kolos, gefinancierd door buitenlandse geldschietters en ontworpen door architect Willem Kromhout, zou boven het paleis uittorenen en de Warmoesstraat tot een achterstraatje degraderen. Gelukkig, althans voor de firma Krasnapolsky, brak de Eerste Wereldoorlog uit, de internationale hotelmaatschappij ging failliet en het Middendam-terrein lag jaren vergeefs op een nieuwe toekomst te wachten, eerst als bouwput, toen als drassige poel, en ten slotte als plantsoen waar de populieren een volwassen hoogte konden bereiken.

Prent van de exotische Wintertuin van het 'café Krasnapolsky'.

Hotel Krasnapolsky bleef uitbreiden en kon in 1928 weer een nieuw deel openen, nu met een smal torentje dat nét om de hoek van het plein piepte met verticaal de naam van het hotel erop. Er restten nog slechts twee kleine en één groot obstakel tussen Krasnapolsky en de ereplaats aan de Dam. Dat brengt ons bij een belangrijke speler in deze geschiedenis, wiens naam tegenwoordig bijna even onbekend is als die van Hermanus Spegt: Arnoldus Wilhelm Polman.

In eigen karakter

Het imperium van de familie Polman liep bijna een eeuw gelijk op met dat van de Krasnapolsky's. Toen Hermanus Spegt op Warmoesstraat 181 het Nieuwe Poolsche Koffijhuis betrok, bestond een paar huizen verderop reeds het Beierse bierhuis De Bijenkorf, op nummer 195. Uitbater Smit deed het in 1863 over aan Gerardus Polman, die na zijn vroege dood werd opgevolgd door zijn zoon Arnoldus. Het bierhuis werd een eethuis en vanuit het eerste smalle pandje breidde het bedrijf zich stap voor stap uit. Toen het in 1913 een halve eeuw bestond, omvatte Polman de percelen Warmoesstraat 189, 191, 193, 195, 197 en 199, en om de hoek Pijlsteeg 1, 3, 5, 7, 9 en 11.

Hun ontwikkeling liep parallel, maar de karakters van Polman en Krasnapolsky verschilden zo sterk dat ze nauwelijks concurrenten waren. Terwijl Krasnapolsky scoorde met spektakel en vernieuwing, groeide Polman uit tot een ingetogen klasse-restaurant van het soort waar ernstige wethouders dineerden, zoals S. de Vries Czn., voor wie Polman de maatstaf was om luxerestaurants in het buitenland te beoordelen. Polman breidde zijn restaurant niet uit met een hotel zoals Krasnapolsky en vele anderen, maar verhuurde de stijlvolle bovenetages als kantoorruimte, bijvoorbeeld aan een gerenommeerde postzegelhandel. Krasnapolsky en Polman, dat was high profile tegenover low profile.

Het karaktersverschil kwam tot uiting bij de kroningsfeesten van koningin Wilhelmina in 1898. *Het Nieuws van den Dag* informeerde zijn lezers 'waar inwoners en vreemdelingen met de feesten goed en billijk kunnen eten', in een overzicht vol superlatieven. Zo stonden bij restaurant Die Port van Cleve honderden koekenpannen klaar om vierduizend pond biefstuk per dag te bereiden. En: 'Ook aan den veldheersblik van Krasnapolsky is het niet ontgaan welk terrein in de feestweek te beheerschen is.' Krasnapolsky beweerde dat hij vierduizend gasten binnen een half uur van voedsel en lafenis kon voorzien, de voordeur in, de achterdeur uit, zelfs met behoud van een opperbste stemming: 'Kras wil alles met een lachend oog kunnen overzien. De bezoekers moeten daarom in de eerste plaats lachen, en niet, zooals vaak bij feesten, worden "afgezet", dat hun de tranen langs de wangen loopen.' Hoe anders was het bij de burenen: 'Restaurant en bierhuis Polman, dat geheel eigene etablissement, blijft geheel in zijn karakter. Ook onveranderlijk solide en zich-zelf. Het deelt ook niet in de algemeene versiering. Het wordt afzonderlijk, in eigen karakter, versierd.'

Een kwarteeuw later, in juli 1924, was het verschil opnieuw markant tijdens het Internationaal

Stedebouwcongres. Het was de eerste mondiale bijeenkomst van stedenbouwkundigen na het einde van de Eerste Wereldoorlog, op initiatief van de Amsterdamse wethouder F.M. Wibaut, waar honderden bevoegen deskundigen de zorgen en kansen van de moderne stad bespraken. Voor de groeps lunch was uiteraard de Wintertuin van Krasnapolsky afgehuurd; de fotograaf klom in de nok om alle disgenoten te kunnen vastleggen. Geen foto's zijn er van het etentje dat Wibaut de volgende dag met enkele hoofdrolspelers belegde. 'Na de zitting', schreef hij in zijn memoires, 'verenigde ik aan een intieme maaltijd in het restaurant Polman enige afgevaardigden uit de landen die de wereldoorlog tegen elkaar hadden gevoerd! De overwinnaars en de overwonnenen. Aan tafel zat aan de ene zijde van mij de burgemeester van Frankfort, aan de andere zijde de gedelegeerde van de gemeenteraad van Parijs. Ik bracht hen tijdens de maaltijd in levendig contact met elkander.'

Terwijl de Dam een grote bouwput was, kwam Polman in 1913 met een prestigieus nieuwbouwplan. Polman wilde hiervoor de Bijbelgang en de Vergulde Bijbelgang – twee doodlopende stegen aan de Pijlsteeg van samen 27 vierkante meter – van de gemeente kopen, en nog een strookje openbare weg van een halve vierkante meter. Het gemeentebestuur ging akkoord, op voorwaarde dat Polman 12 gulden extra betaalde voor de verplaatsing van de lantaarn in de Bijbelgang. Architect A.L. van Gendt ontwierp een indrukwekkend gebouw dat na de sloop van de overzijde en het failliet van het Damhotel fier op de Dam uitkeek; anders dan

*Het was een kwestie van tijd voor de reuzen
schouder aan schouder zouden staan*

zijn buurman profiteerde Polman wel optimaal van de sloop van de tussenliggende bebouwing. De entreepartij was zo dicht mogelijk naar het midden van de Dam geschoven, en dus zo ver mogelijk van de donkere hoek met de Warmoesstraat af.

Wehrmachtheim

Het was nog slechts een kwestie van tijd voordat de twee reuzen Krasnapolsky en Polman schouder aan schouder zouden staan. Alleen de smalle Servetsteeg en de hoedenwinkel van Maurits Lam op nummer 187, met een enorm reclamebord aan de gevel dat eerst Abdij-hoestsiroop en later Miss Blanche-sigaretten aanpreef, scheidde hen nog. Krasnapolsky annexeerde eerst de steeg en toen nummer 187, zodat Polman en hij aan het einde van de jaren dertig directe burenen waren geworden. Polman genoot de beste locatie, Krasnapolsky het meest gedreven management.

Tijdens de bezetting werden zowel Krasnapolsky als Polman gevorderd door de Duitsers, die er het *Wehrmachtheim* vestigden, een loungeplek voor Duitse militairen die behoefte hadden aan *Kameradschaftspflege*.

Hotel Polman, circa 1926.
Voor het plantsoen was net
een kiosk geopend. Rechts op
de hoek ligt de Damstraat.

Al in de zomer van 1940 werden de zalen van Krasnapolsky in gebruik genomen, als een ‘geschenk’ van de nazistische cultuurorganisatie *Kraft durch Freude* aan de Wehrmacht. ‘De voormalige ontvangstzaal is omgetoverd in een gerieflijke recreatieruimte voor officieren’, schreef de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*. De Wintertuin werd ‘Gesellschaftszimmer’: ‘Een deur verder stuiten tafeltennisballetjes over houten tafels, liggen kranten en serieuze naslagwerken en ketsen in een aparte biljartkamer de rode en witte ballen. Er kan ook een stevig robbertje skaat worden gespeeld.’ Het hotelgedeelte bleef buiten de vordering.

Medio 1942 waren de bestaande Wehrmachtheime in Amsterdam te klein. Omdat ‘voor de Duitse soldaten het beste nog niet goed genoeg is’, viel het oog op Het Polman’s Huis aan de Dam: ‘Als Duitse soldaten, van welk legeronderdeel dan ook de korte weg van het Centraal Station tot de Dam hebben afgelegd en zij naar links kijken, zien ze al van verre, groot en uitnodigend, nog voor het bekende restaurant Polmann op de hoek van de Warmoesstraat en tegenover het paleis een bord waarop staat: “Wehrmachtsheim”’. Eenmaal binnen werd de soldaten er, ‘voor zover mogelijk, de geborgenheid geboden die ze thuis hadden achtergelaten.’

Krasnapolsky bleef in gebruik bij de Duitsers voor meer publieke activiteiten. Er werd gedanst, gefeest en vergaderd, NSB-leider Anton Mussert werd er toegejuicht, met kerst gingen de deuren open voor kinderen van wie de ouders in Duitsland werkten, en in januari 1944 voor een congres over rassenleer, met wetenschappelijke inleidingen over ‘De invloed van den bodem op het phaenotype van mensch en dier’ en ‘Bevölkerungspolitik im germanischen Raum’.

Deze activiteiten in bezettingstijd leken na de bevrijding van Krasnapolsky af te glijden als water van een eend. Een van de belangrijkste politici van dat

moment, W. Schermerhorn, koos eind mei de zalen van Kras uit voor de oprichtingsvergadering van een nieuwe politieke beweging, de Nederlandsche Volksbeweging. De oorlogshelden van de Prinses Irene Brigade kwamen er na een triomfantelijke optocht door de stad hun koffiemaaltijd gebruiken. Bovendien had Kras meteen na 5 mei zijn dansvloeren geopend voor bevrijdingsvierders. Ook al werd er geklaagd over de entreprijs van drie gulden, ‘in de danszalen is het iederen avond prop en prop vol’, zo meldde het *Nijmeegsch Dagblad* op 30 mei. ‘*The members of the allied forces are admitted free*’, adverteerde Kras. Dat was bedoeld voor de Canadezen die in het Amsterdamse Leave Centre op adem konden komen, maar het was voor Amsterdammers misschien wel een even grote trekker.

Polman herstelde zich na 1945 niet meer. Het bedrijf was al voor 1940 verliesgevend geweest en naar nu bleek had Krasnapolsky toen al de aandelen van Polman overgenomen. Nu werd met vertraging de koop geëffectueerd van het eens zo gedistingeerde restaurant aan de extraverte buurman. Krasnapolsky greep de kans om de hoofdentree van Polman, prominent aan de Dam, tot zijn eigen nieuwe hoofdingang te maken, ook al lag die nog zo excentrisch in het Kras-complex. Het Polman’s Huis werd onthoofd: de karakteristieke hoge kap werd gesloopt en vervangen door een extra hoteletage met een betonnen omlijsting en een plat dak. Hoe beperkt deze ingreep feitelijk was – aan de gevel veranderde verder weinig – de uitwerking op het aanzien van het pand was maximaal. Niemand zal in de nu zo bekende gevel met de vlaggenmasten nog het ontwerp van Van Gendt herkennen.

Eindelijk kon de naam van Grand Hotel Krasnapolsky breeduit op de beste zichtlocatie van de stad worden getoond, met niet langer ‘Warmoesstraat’ maar ‘Dam’ als adres.

Volgende pagina’s: De oostkant van het plein gezien vanuit een kermisattractie. In het midden, rechts van de Pijlsteeg, Dam 11. Dit zestiende-eeuwse pand is op de Nieuwe Kerk na het oudste pand aan de Dam. Karen Gameiro, 2011.

De Dam-kermis in 2015. Foto Bram van de Biezen.

PH GRAND HOTEL KRASNAPOLSKY

SO TOW

BEKKER CLOPPENBURG

FOREVER 21

FOREVER 21

PULL & BEAR

BECK'S

WORLD PRESS PHOTO 15

ABN-AMRO

swissotel

KITES-HAMBURGER

TOONTOWN

Amsterdamsche Kermis, vertonende de Burgery in de Wapenen, zij Presenteerende aan de Groot Agtb. Heeren Burgermeesteren. Foire d'Amsterdam Reg.

de Kermis afbeelden

De Geel Regiment
 Gecommandeert door de Heer Colloel
Dirk Munter.
 De Namen van de Capiteynen
 1. Willem de Boer 2. Pieter van der
 3. Jan van der Boer 4. Pieter van der
 5. Jan van der Boer 6. Pieter van der
 7. Jan van der Boer 8. Pieter van der
 9. Jan van der Boer 10. Pieter van der

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

De Blaauw Regiment
 Gecommandeert door de Heer Colloel
Dirk Munter.
 De Namen van de Capiteynen
 1. Jan van der Boer 2. Pieter van der
 3. Jan van der Boer 4. Pieter van der
 5. Jan van der Boer 6. Pieter van der
 7. Jan van der Boer 8. Pieter van der
 9. Jan van der Boer 10. Pieter van der

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

De Groene Regiment
 Gecommandeert door de Heer Colloel
Dirk Munter.
 De Namen van de Capiteynen
 1. Jan van der Boer 2. Pieter van der
 3. Jan van der Boer 4. Pieter van der
 5. Jan van der Boer 6. Pieter van der
 7. Jan van der Boer 8. Pieter van der
 9. Jan van der Boer 10. Pieter van der

De Witte Regiment
 Gecommandeert door de Heer Colloel
Dirk Munter.
 De Namen van de Capiteynen
 1. Jan van der Boer 2. Pieter van der
 3. Jan van der Boer 4. Pieter van der
 5. Jan van der Boer 6. Pieter van der
 7. Jan van der Boer 8. Pieter van der
 9. Jan van der Boer 10. Pieter van der

Tijdens de kermis van 1683 presenteren vijf regimenten bewapende burgerij zich

onder leiding van 'vaandrig der burgerij' Dirk Munter aan de burgemeesters en publiek.

Kermis

'Een betere kermis is er toch niet?', zei een kermisondernemer verontwaardigd in oktober 2017, toen hij hoorde dat dit de allerlaatste kermis op de Dam zou zijn. 'Kijk hoeveel mensen hier lopen en kijk naar al die blije gezichten. En wat voor overlast geeft dit eigenlijk? Kun je je voorstellen dat op dat magische plein nooit meer een reuzenrad staat?'

Maar de gemeente had anders besloten en veel Amsterdammers waren opgelucht. Een kermis past bij 'plattelandsgemeenten, dorpen waar boerenzoons met de klomp een ruzie beslechten' en niet midden in Amsterdam waar 'het iedere dag al kermis is', zo schreef de journalist Henk Hofland al in 1991. Naarmate de stad drukker is geworden en de dagelijkse kermis intenser, heeft zijn opvatting nog aan steun gewonnen.

In de Middeleeuwen kende Amsterdam een jaarmarkt met 'kerkmis' in september. Die werd net als alle andere markten op de Dam gehouden, totdat het daar te druk werd. In 1484 besloot het stadsbestuur de jaarmarkt te verplaatsen. De handhaving van deze maatregel in een stad vol eigenwijze Amsterdammers verliep moeizaam, want nog in 1521 werd er opgetreden tegen illegale kramen op de Dam.

De jaarmarkt en de kermis maakten in de volgende eeuwen een onstuimige ontwikkeling door, maar niet op de Dam, want die was gereserveerd voor prestigieuze evenementen zoals de presentatie van de gewapende burgerij. De kermis stond lange tijd op de Botermarkt (nu Rembrandtplein), tot ergernis van de beschaafde burgerij, die gruwde van het rauwe, goddeloze volksvermaak. Zij drukte in 1876 zelfs een kermisverbod door; na hevige rellen en plunderingen keerde de kermis er in kleinere vorm terug.

De Nieuwmarkt was een eeuw later de vaste kermisstek. Toen dat plein in 1979 openlag voor de aanleg van de metro, verplaatste het stadsbestuur de kermis naar de Dam. De controverser herleefde, met als twistpunt nu niet de kermis zelf als wel de Dam: voor de één een magisch plein vol blije gezichten, voor de ander een overbelast plein van bedreigde allure. 'Men kan moeilijk volhouden dat een kermis harmonieert met de monumentale omgeving, noch dat een kermis past in een sedert lange traditie', schreef burgemeester Ed van Thijn in 1986.

Vanaf 2018 is de Dam kermisloos. Er komt een einde aan een veertigjarige en dus korte traditie. In het licht van de eeuwen hoeft dat niet definitief te zijn.

DEVRIES & CO
ALE
A SUR

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 20 PENNING

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

EEN AFBEELDING UIT
STORM
LOSSE NUMMERS 11 CENT

RADIO
ALWAYS SUCCESS
WINDUZZIE BEPANTA
WICHTIGEN
LELEGRACHT 34
TEL. 4-0917
POND. BOLSTRAAT 34
TEL. 50260

Dam, 5 mei 1945

‘Om de vrijheid op gepaste wijze binnen te halen’

Na vijf jaar gruwelijke bezetting vernamen de Amsterdammers op vrijdag 4 mei 1945 dat de Duitse legermacht de volgende ochtend om acht uur de strijd om de stad zou staken. De lang verwachte bevrijding had hiermee een exact uur gekregen om naartoe te leven: ‘Morgen acht uur vrij, met deze gedachte sliepen wij al of niet in.’ Verzetskrant *Trouw* deed op zaterdagmiddag 5 mei verslag van de laatste uren oorlog en de eerste uren vrede, die helaas niet volledig vredig bleken. ‘Onze langgekwelde stad beleeft heden een van de wonderlijkste dagen uit haar geschiedenis.’

De Dam voor het Koninklijk Paleis is in het afgelopen etmaal van zeer verschillende tooneelen getuige geweest. Onmiddellijk na het eerste doorsijpelen van het heugelijke nieuws in de schemering van den vrijdagavond begonnen zich ondanks het uitgaansverbod dicht langs den huizenkant kleine groepjes te vormen, die de radioberichten bespraken. Doch reeds zeer spoedig trokken deze groepjes zich in zijstraten terug (...) Duitse militairen schoten, soms na een waarschuwing, maar meestal niet, pardoes op de voorbijgangers. Uit de richting van den Jordaanklonk bijna doorlopend het geratel van mitrailleurs.

Heel anders werd het beeld tegen acht uur in den morgen. Er verzamelde zich een vrij groot aantal personen op de kleine steentjes voor het Koninklijk Paleis op den Dam, en toen van den koepel van het Paleis acht slagen klonken, steeg een gejuich op uit de menigte en werd (...) een historisch, en diep ontroerd Wilhelmus gezongen. De hoeden gingen af. De heerschende onzekerheid versmolt in het enthousiasme van een opdaverend hoerageroep. De Duitse bezetting van de Club reageerde niet.

Duitse militairen waren reeds gedurende de ochtenduren niet meer te zien geweest, doch zorgden even na acht uur voor een kleine plechtigheid, die niet weinig tot de

feestvreugde bijdroeg. Uit de Kalverstraat namelijk sjokte uit den pas, een vijftigtal Duitse soldaten, gewapend met 't geweer, doch zonder helm, die front maakten met den rug naar het Paleis. Commando's weerklonken, de geweren werden van den schouder gehaald, de magazijnen geledigd en de patronen in de tassen gedaan. Bij het aanschouwen van deze symbolische plechtigheid gaf de menigte van toeschouwers door luid gejuich haar vreugde te kennen. Hierna marcheerden de Duitschers weer af, door een licht gehoon van de omstanders vergezeld. Eenige kleine jongetjes met papieren rood-wit-blauwe vlaggetjes deden hen uitgeleide....

Gedurende eenigen tijd nam het feestelijk aspect van den Dam toe. (...) Zoo ging het tot half tien. Op dit oogenblik werd van den koepel van het Koninklijk Paleis de Oranje-vlag geheschen, en het was juist van dit oogenblik, waarop een groote menigte omhoog naar den koepel stond te kijken, dat eenige oorlogsmisdadigers gebruik meenden te moeten maken om plotseling van terzijde, uit het gebouw van de S.S. op den hoek van den Dam en den Nieuwendijk, het vuur op de menigte te openen. Men kan zich voorstellen welk effect deze plotselinge schoten op de verzamelde menigte, waaronder zich vele vrouwen en kinderen bevonden, hadden. In doodsangst stoven de menschen in alle richtingen uiteen, over het groote plein, dat nergens dekking bood. En steeds maar door klonken schoten, in eenige seconden was het plein ledig, slechts in portieken, achter lantaarnpalen, konden de menschen eenige dekking vinden.

Het was een onaangename toestand. Enerzijds gingen de vlaggen overal uit, de menschen tooiden zich met oranje en maakten zich gereed de vrijheid op gepaste wijze binnen te halen. Anderzijds zag men de ‘Grüne’ patrouilleeren. Op den Dam werd een oogenblik geschoten. Daar maakten de Nederlandsche S.S.-troepen hun laatste slachtoffer, één doode en één gewonde.

‘Onze langgekwelde stad beleeft heden een van de wonderlijkste dagen uit haar geschiedenis’

Vorige pagina's: Duiven op de Dam, waarschijnlijk in de winter van 1967. Foto Dolf Toussaint.

Dam 4, hoek Nieuwendijk, in 1943: nieuwsgierige Amsterdammers bij het wervingskantoor van de Waffen-SS. Foto Henk Jonker.

Op 9 mei 1945 verlaten Duitse militairen de Dam via de Paleisstraat. Foto Carel Blazer.

Als de bevrijding in mei 1945 een feit is, onthaalt een opgetogen menigte juichend de geallieerden die de Dam op komen rijden. Foto Carel Blazer.

Dam, 7 mei 1945

Spelen met vuur

Op maandag 7 mei 1945, twee dagen nadat het Duitse leger in Nederland had gecapituleerd, stroomden duizenden Amsterdammers naar de Dam om de bevrijding te vieren. 'Het hart van den Amsterdammer trekt op hoogtijdagen naar het historische plein: naar de Dam', had *Het Vrije Volk* al op zaterdag geschreven. Het plein stond om drie uur zo vol dat sommigen zich ongemakkelijk voelden in het gedrang. En toen vielen er schoten. Eerst een paar losse knallen, daarna het geratel van een machinegeweer. In paniek vluchtte de menigte het plein af, naar het Damrak, het Rokin, de Nieuwe Kerk in, terwijl in de smalle straten als de Mozes en Aäronstraat anderen nog naar het plein onderweg waren. Binnen enkele minuten was de Dam vrijwel leeg, uitgezonderd de doden en gewonden en degenen die niet tijdig konden weggelopen en dekking hadden gezocht achter een kiosk, een auto, het draaiorgel Het Snotneusje of een lantaarnpaal. Her en der lagen fietsen, kinderwagens, verloren schoenen, klompen, een hoed.

Het was een van de bloedigste oorlogsuren in Amsterdam, met tweeëndertig doden en meer dan honderd gewonden, en dat terwijl de oorlog juist voorbij was. Nu, driekwart eeuw later, lijkt deze schietpartij in het collectieve geheugen van Amsterdam gegrift, maar na de oorlog is eerst jarenlang geprobeerd om er niet te veel aan te denken, om het verleden het verleden te laten en alleen vooruit te kijken, zoals dat met de bezettingstijd in het algemeen is gedaan. Dat begon al de volgende dag, toen de bevrijding alsnog groots werd gevierd en terloops werd besloten om geen officieel onderzoek naar het drama op de Dam in te stellen. Sindsdien is er een indrukwekkend aantal getuigenissen van die dag verzameld, sommige dadelijk na de schietpartij opgetekend, andere vele jaren later uit pijnlijke herinneringen geput. Er is ook een verbluffende collectie foto's die de gruwelijke negentig minuten hebben bevroren, op straathoogte en vanuit hoge standpunten rondom het plein. Op basis van al dit materiaal zijn er uiterst gedetailleerde reconstructies gemaakt, en toch blijven er leemten en tegenstrijdigheden, en blijven cruciale vragen onbeantwoord: hoe begon het, wie deed wat, en vooral: waarom? Het drama van de Dam blijft in de kern een raadsel.

De schoten kwamen, zo was na de eerste chaotische momenten duidelijk, uit de Groote Club, het sociëteitsgebouw op de hoek van de Dam en de Kalverstraat dat in 1942 was gevorderd door de Duitse *Kriegsmarine*. De feestvierders op het plein hadden geen oog voor dit gebouw waarin zich minstens tweehonderd manschappen bevonden; en als ze het wel zagen, beseften ze in hun euforie niet het gevaar. Dankzij de vele fotografen die het feest wilden vastleggen, weten we toch vrij nauwkeurig wat er gebeurde. Aan het begin van de middag stond een groepje mariniers op het dak van de Groote Club neer te kijken op de vol-

stromende Dam. Later werden op de eerste verdieping de gordijnen opengeschoven, de mannen keken naar buiten, ze openden deuren en ramen en posteerden zich, ze installeerden een mitrailleur op het balkon.

Toen het schieten begon, stond C.F. Overhoff, gewestelijk commandant van het geïmproviseerde leger van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, de BS of NBS, aan de overzijde van de Dam bij hotel Krasnapolsky. Hij reed zo snel mogelijk naar het Duitse hoofdkwartier op het Museumplein en sommeerde een hoge officier om mee te gaan. Samen forceerden ze de ingang van de Groote Club en bevalen ze schreeuwend dat de mariniers moesten stoppen. Volgens een ander verhaal stopten de Duitsers nadat ze vanuit het paleis met een bazookagranaat waren beschoten. Tegen vijf uur was de Dam weer veilig. Het geweld had zich echter als een veenbrand verspreid, en het vlamde op bij het Centraal Station in een vuurgevecht dat achttien Duitse en twee Nederlandse militairen doodde. De rust herstelde zich pas echt in de volgende dagen, toen de Canadese troepenmacht de stad binnenrolde en toezag op een ordelijke aftocht van de resterende Duitsers. Op 9 mei stapten de mariniers hun Groote Club uit, in uniform en met volgeladen knapzak, sommige met een flauwe grijns op het gezicht en niemand met merkbaar berouw. Ze liepen langs nieuwsgierige Amsterdammers naar de vrachtwagens die hen huiswaarts zouden brengen. Geen van hen is ooit ondervraagd over de schietpartij, zodat de precieze toedracht en vooral hun motief voor altijd het onderwerp van vermoedens en speculatie moeten blijven. Iedere verklaring blijft een omtrekkende beweging rond een onbekende kern.

Er hing een vreemde, onwerkelijke sfeer in de stad in die eerste dagen na de capitulatie op 5 mei, een sfeer getekend door euforie en koortsige verwachting, maar ook door een gespannen machtsvacuüm. De Duitsers moesten van de ene op de andere dag hun jarenlange angstheerschappij staken, maar ze waren er nog steeds. Hun gemoed laat zich raden: ze waren opgelucht, verlangden naar vrouw en kinderen, pakten hun spullen voor de thuisreis, of ze waren bang

Het was een van de bloedigste oorlogsuren in Amsterdam, met tweeëndertig doden en meer dan honderd gewonden, en dat terwijl de oorlog juist voorbij was

voor wraak, ongelovig over het verlies van Führer en Reich, gefrustreerd, bitter of woedend, mogelijk hadden ze ontwenningverschijnselen na het plotse wegvalen van hun routine van terreur, wellicht sloeg de verveling toe, de wroeging of de drankzucht – het was, kortom, een onberekenbaar mengsel, en in combinatie met wapenbezit hoogst riskant. Daarbij duurde het even voordat de geallieerden arriveerden

Vorige pagina's: Mensen die op 7 mei 1945 op de Dam de bevrijding kwamen vieren, zoeken dekking als Duitse militairen vanuit de Groote Club op de menigte beginnen te schieten. Foto Bert Haanstra.

7 mei 1945, omstreeks 15.00 uur: Duitse militairen op het dak van de Groote Club op de hoek met de Kalverstraat. Foto Wiel van der Randen.

Mensen zoeken dekking achter lantaarnpalen, voertuigen én draaiorgel Het Snotneusje (midden). Het orgel wordt tweemaal geraakt, blijkt vele jaren later als het in de collectie van het Amsterdam Museum belandt. Foto Wil Leijns.

om de orde in de stad te garanderen. Op de ochtend van 7 mei ging het gerucht dat de Canadezen die dag zouden komen, en dat was de directe aanleiding om 's middags massaal naar de Dam te trekken; de feesttent en het spreekgestoelte stonden al klaar. De Duitsers verlangden vermoedelijk even sterk naar de komst van de Canadezen als de Amsterdammers, omdat die hun een reguliere aftocht garandeerde. Maar de Canadezen waren vertraagd. De enige geallieerden die Amsterdam die dag bereikten, waren vier of vijf voertuigen van een Engelse verkenningsseenheid. Ze werden *all the way* vanaf de Berlagebrug toegejuicht, maar toen ze om half één de Dam op reden, voelden de Britten dat er een dreiging in de lucht hing die zij met hun kleine gezelschap niet aankonden, waarna ze even snel weer uit de stad vertrokken.

In dit vacuüm tussen de Duitse en de Canadese orde opereerden de kersverse Nederlandse soldaten van de NBS. Met hun aanwezigheid op straat symboliseerden ze de herrijzenis van de Nederlandse soevereiniteit, maar ze droegen ook bij aan de nerveuze en schietgrage sfeer. Ze hadden orders van hogerhand om de Duitsers met rust te laten, maar zo gemakkelijk konden ze de autonomie van het verzet niet inruilen voor gehoorzaamheid in een reguliere militaire hiërarchie. BS'ers waren die dag druk bezig om Duitse militairen te ontwapenen, doelgericht of min of meer willekeurig. Onder de codenaam 'Three Castles' zuiverden ze drie grote gebouwen aan de Nieuwezijds Voorburgwal: het paleis op de Dam, het geldkantoor annex telefoonkantoor en het hoofdkantoor. Ook op straat hielden BS'ers Duitsers staande, bijvoorbeeld op de hoek van

Nadat de doden en gewonden zijn weggevoerd, ontfermen mensen zich over de inderhaast achtergelaten spullen.
Foto Cas Oorthuys.

Een gewonde jongen wacht op een brancard om te worden vervoerd naar een ziekenhuis. Foto Hans Sibbelee.

de Nieuwezijds Voorburgwal en de Paleisstraat, dus op gehoorafstand van de Dam en de Grootte Club. Een Duitser verzette zich, er werd geschreeuwd en geschoten. Zulke incidenten deden zich meer voor – op hetzelfde moment was er drie kilometer verderop op de Amstelveenseweg ook een dodelijke schietpartij – met als cruciaal verschil dat zich op en om de Dam duizenden feestvierende burgers in het schootsveld bevonden. De BS'ers hadden weliswaar 'om eventuele incidenten te voorkomen alle straten in wijden omtrek afgezet', schreef *Vrij Nederland* twee dagen later, maar: 'Vanuit de Raadhuisstraat kwam echter een reusachtige stroom feestvierenden aan, die slechts met groote moeite tot staan was te brengen.' Onder deze omstandigheden speelden de BS'ers met vuur door Duitsers te blijven aanpakken. De eerste schoten die op de Dam te horen waren, kwamen van deze confrontatie op de Nieuwezijds, die mogelijk het lont in het kruitvat van de Kriegsmarine is geweest.

Hoeveel we inmiddels ook weten over het drama van de Dam, de grote vragen blijven onbeantwoord. Werden de Duitsers gemotiveerd door wreedheid en wraak, of voelden ze zich in het nauw gedreven? Vielen er veel doden of juist opmerkelijk wéinig, voor een aanslag met mitrailleurvuur op een volgepakt plein? Schoten de mariniers op de feestende menigte, of schoten ze eroverheen en mikten ze op BS'ers die ze in de verte bij de Nieuwendijk en het Damrak zagen? Is het gevaar van de Kriegsmarine zo pal naast het epicentrum van het bevrijdingsfeest onderschat, zeker na de eerdere schietpartij op 5 mei, toen vanuit het SS-kantoor aan de overzijde van de Dam? Was de schietpartij een 'betreurenswaardig misverstand' zoals de NBS meteen erna verklaarde, of is dat een eufemisme dat ernstiger fouten moest toedekken? Waarom is er nooit een onderzoek ingesteld?

Het zijn vragen die, naarmate het drama langer geleden is, klemmender lijken te worden. In mei 1945 was er geen tijd voor. Meteen de volgende dag barstte het echte bevrijdingsfeest los, nog massaler, vrolijker, feestelijker, en nu met de Canadezen erbij en met een toespraak van minister-president Gerbrandy. En met de achteloze kanttekening in de krant dat er 'nog steeds gewapende Duitse soldaten in het gebouw van de Grootte Club rustig toekeken hoe de pantserauto's, die moeilijk de scherpe bochten van het Damterrein namen, werden toegejuicht. De opdringende mensenmassa veroorzaakte bijna ongelukken door het al te groot enthousiasme.'

Een provisorisch verbonden man wordt begeleid richting het Damrak. Wellicht wordt hij, net als veel andere gewonden, overgebracht naar het Binnengasthuis. Foto Cas Oorthuys.

Bitterballen

'Helemaal alleen in die heel grote ruimte, staande in het donker, hebben wij voorzichtig de vitrages uiteen geschoven en wat over de Dam gestaard, die toevalligerwijs juist helemaal verlaten lag en daarom zeer schoon was.'

Vlak voor kerst 1974 verliet de Groote Club na honderd jaar zijn sociëteitsgebouw op de hoek van de Dam en de Kalverstraat om in te trekken bij zijn fusiepartner, de Industriële Club, een straathoek verderop. Journalist Henri Knap liep nog een laatste keer rond en zag dat zelfs de bitterballenmachine al buiten werking was.

Knap schreef: 'Dag stuk historie, vermorst, weggeveegd door de adem van de tijd, die geen slordigheid en geen verwaarlozing vergeeft. Niets is zo onbarmhartig als de tijd, die wel alle wonden heet te helen, maar ook alle wonden slaat.'

Omdat wij echter van plan zijn verder te leven zijn wij meteen doorgedaan naar de Industriële Club, waar, de hemel zij dank, een opgewekte portier onze jassen aannam en even opgewekte obers ons wat feestelijks inschonken.'

De conversatiezaal van de Groote Club in 1974.

Foto J.M. Arsath Ro'is.

Winston Churchill bezoekt
in mei 1946 Amsterdam.
Hij verschijnt met koningin
Wilhelmina op het balkon
van het Koninklijk Paleis en
wordt toegejuicht door 30.000
mensen. Foto Sem Presser.

Burgemeester A.J. D'Ailly geeft op 24 april 1948 het startschot voor de eerste Ronde van Nederland.
Foto Ben van Meerendonk.

Volgende pagina's: Een verkeersagent te midden van voorbijrazende fietsers en trams, mei 1961.
Foto Piet Goede.

Luchtfoto uit de jaren dertig waarop tal van werkzaamheden zichtbaar zijn, onder meer aan het paleis, het plantsoen en het hoekpand Damrak-Dam (voorheen Huis Sint Nicolaas, later café Bisschop; er zit in het huidige pand nog steeds een gevelsteen van Sinterklaas).

Twee van de vier geketende figuren worden in 1955 op hun plaats gehesen, nog voor de pyloon is afgebouwd.

Nationaal Monument

De doden gedenken en de vrijheid vieren – dat zijn de twee ingrediënten van de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog. Ze waren meteen herkenbaar tijdens het grote bevrijdingsfeest in juni 1945, toen ze elk een helft van de Dam besloegen. In het plantsoen was een tijdelijke erehal voor de doden opgericht, ontworpen door architect Alexander Bodon en graficus Dick Elffers. Aan de overzijde, voor het paleis, prijkte een versierde ‘vrijheidsboom’, geschonken door de Canadezen die vermoedelijk niet wisten van de Bataafse vrijheidsboom die honderdvijftig jaar eerder op dezelfde plaats had gestaan.

In het land zoemde het van de plannen voor oorlogsmonumenten. De meeste weerspiegelden de verzuiling van de samenleving; zo wilde het katholieke dorp Asten een kapel met een kruisbeeld, want ‘meer dan een profane gedenksteen of zuil zal dit monument tot de voorbijgangers blijven spreken’. ‘Komt er een monumenten-regen?’, vroeg beeldhouwer Hildo Krop zich af en ook anderen vreesden wildgroei. De regering besloot de monumentenbouw te reguleren en zelf enkele nationale monumenten op te richten. Voor het centrale Nationaal Monument werd, na een korte concurrentiestrijd tussen Den Haag en Amsterdam, de Dam gekozen. Die plaats had weliswaar geen bijzondere betekenis gehad tijdens de bezetting, maar anderhalve eeuw profilering als plein van de natie betaalde zich nu uit. Met de twee vrijheidsbomen was de cirkel rond.

In 1947 verrees een tijdelijk monument in het plantsoen, terwijl architect J.J.P. Oud en beeldhouwer John Rädecker de opdracht kregen voor het definitieve monument. Oud bracht met concentrische cirkels de onregelmatige vorm van het plein in het gareel, net zoals een van de eerste beursontwerpen uit 1836 had gedaan. In het middelpunt een witte zuil, met ernaast een halfronde muur. In de muur kwamen twaalf nissen voor urnen met aarde van fusilladeplaatsen en erebegraafplaatsen uit de elf provincies en Nederlands-Indië, en voor de binnenzijde van de muur schreef dichter Adriaan Roland Holst een stichtelijke tekst. De gespierde naakten van Rädecker verbeelden uiteenlopende typen verzetshelden, zoals de Handwerker en de Hoofdwerker. De gebeeldhouwde duiven staan voor vrijheid, de hondjes voor trouw en smart, een vrouw met kind symboliseert de zege en twee leeuwen houden de wacht. Het monument werd op 4 mei 1956 ingehuldigd en is sindsdien het decor van de jaarlijkse dodenherdenking.

Het is geen volmaakt monument. De fallische vorm is vaak bespot. De poreuze steensoort kan zo slecht tegen het vochtige Nederlandse klimaat dat het monument al tweemaal moest worden gerestaureerd. Niemand snapt het abracadabra van Roland Holst. Het oorlogsverleden van architect Oud bleek groezelig. Kan dat ding niet weg, opperden vooraanstaande kunstenaars bij de laatste renovatie.

Maar het ding kan niet weg. In alle onvolmaaktheid heeft het zich verankerd in de collectieve beleving. Na jarenlang aanmodderen had de oostzijde van het Damplein haar bestemming gevonden.

Oproer, oproer, oproer

Toen de Staten van Holland in juni 1624 een belasting op boter invoerden, braken er heftige rellen uit op de maandagse botermarkt op de Dam. Het gepeupel sloeg aan het dreigen en vernielen, zo vertelt historicus Jan Wagenaar in 1763. Het stadsbestuur liet zeven toegangen van de Dam met kettingen en soldaten afzetten, terwijl de relschoppers langs de resterende drie toegangen werden verdreven. Elders in de stad reageerde het grauw zijn woede gruwelijk af op een oude vrouw. Een week later, tijdens de volgende botermarkt, werd de toeslag of 'impost' zonder morren betaald. De Staten hadden een concessie gedaan: voor de goedkoopste soort boter was de belasting iets verlaagd.

Belastingoproer kwam vaker voor. De stad had de inning van belasting op levensmiddelen als turf, zout, boter, bier en jenever uitbesteed aan particuliere impostmeesters of pachters die een eigen marge mochten rekenen. Ook destijds leidde privatisering soms tot willekeur en woeker – en vervolgens tot volkswoede die soms redelijk, soms redeloos kon zijn. Het Boteroproer van 1624 was nog zachtaardig vergeleken bij het Pachtersoproer van 1748, toen een vergelijkbare ergernis werd aangewakkerd door algehele politieke onrust. Het woedende volk trok plunderend door de stad, de aanstichters werden aan de Waag opgehangen, en toen het toegestroomde publiek werd beschoten, vielen minstens tachtig en misschien wel tweehonderd doden, van wie velen in het panisch gedrang werden vertrapt of in het Damrak verdronken.

Als iedere grote stad kent Amsterdam een geschiedenis van oproer en rellen. Het Wederdopersoproer (1535) handelde om godsdienst, het Aansprekersoproer (1696) om een reorganisatie van het begrafeniswezen, met het Kermisoproer (1876) en het Palingoproer (1886) reageerde het volk op het beschavingssoffensief van de burgerij, het Aardappeloproer (1917) draaide om voedselschaarste en het Jordaanoproer (1934) om werkloosheid en armoede. Ook de naoorlogse culturele aardverschuiving ging gepaard met rellen, zoals de Telegraafrellen en de Huwelijksrellen (1966), het schoonvegen van de Dam (1970), de metrorellen (1975) en een sliert krakersrellen (1978-1982). Steeds is hetzelfde patroon herkenbaar, met een concrete aanleiding als de vonk in het kruitvat van diepere maatschappelijke spanningen.

Lang niet alle oproer voltrok zich op de Dam. Maar zolang het bestuur in het stadhuis zetelde, en zelfs daarna, was de Dam het bolwerk en het symbool van de macht en stabiliteit en dus voor iedereen, van oproerkraaier tot regent, van extra betekenis. Toen het Jordaanoproer in juli 1934 was neergeslagen, hergroepeerde het leger zich op de Dam om door de autoriteit goedkeurend te worden geïnspecteerd. In strak opgestelde rijen en met opwaartse blikken stuurden de militairen vanaf het plein de boodschap het land in: alles is onder controle, het gezag wankelt niet.

De Staaten van Holland hadden geraaden gevonden, tot vervalling van een gedeelte der onkosten van den oorlog, een impost van eene gulden te leggen op ieder vierendeel boter; die, volgens gewoonte, in 't voorjaar verpakt was. Doch de gemeente, deezen last ongewoon, verwekte opschuddingen in verscheiden' steden, om 'er zig van te doen ontslaan. Te Haarlem, werdt eens pagters huis geplonderd. Te Amsterdam, ontstondt ook eene geweldige beroerte op de botermarkt, die toen op den Dam gehouden werdt. 't Graauw was aldaar, in grooten getale, op maandag, den derden juny, samengeschoold, en viel eerst aan 't smaalen op den pagter of impostmeester van de boter; daarna aan 't werpen met steenen op deszelfs comptoir, daar de glazen uit raakten. De bewooners van de huizen aan de markt, die ook niet veilig waren, deden hun best, om 't volk met goede woorden te stillen: doch 't mogt niet helpen. De wethouderschap gaf hierop last, om de ketens te spannen, die de toegangen naar den Dam (...) plagten af te sluiten. In deeze toegangen, werden, daarenboven, soldaaten gesteld. Ook plaatsten ze zig nevens de Waage: 't welk reeds eenigen schrik in de woeste menigte verwekte, die, voorts, door de burgers uit de wyken omtrent de Dam, alleen met hun zydgeweer en bardezaanen gewapend, langs de Gasthuissteeg, de Kalverstraat en de Beursstraat, voor welken nog geene ketens gespannen waren, van de markt gedreeven werdt. Toen werden deeze toegangen ook afgeslooten. De oproer was hiermede gestild: den volgende maandag, werd de impost, zonder wederzeggen, betaald. Alleenlyk, was 'er, eene gemakkelijker orde gesteld op de betaaling van den impost der kopboter, die meest van 't gemeenste volk gekogt werdt; 't welk veel toebragt om 't graauw in rust te houden.

Ondertusschen, hadt, geduurende de opschudding op den Dam, een andere hoop slegt volk, op de S. Antonis- of Nieuwe markt, eene oude vrouw, die lang van tovereye berugt geweest was, aangerand, gesleept, gesleurd, en eindelyk in 't water gesmeeten. Zy dreef hier eene

't Graauw was aldaar, in grooten getale, op maandag, den derden juny, samengeschoold

poos op hare rokken, 't welk het graauw versterkte in den waan, dat zy toveren kon. 't Hielp niet, dat eenige mededogenden haar uit 't water trokken; zy werdt 'er, andermaal, in gesmakt. Een schuitemeester, die haar in zyne schuit zocht te bergen, werdt aangevallen, en zo lang met messen bedreigd, dat hy de arme vrouw ten prooije der geweldenaaren laten moest, die haar, op nieuws, in 't water wierpen, en zo lang soolden, met dompelen en onderhouden, dat zy den geest gaf. De wethouderschap beloofde, den vyfden, driehonderd guldens voor ieder der handdaadigen, die haar zou worden aangebragt. Doch zy kreeg niemant in handen. Het geweld op de nieuwe markt hadt, midlerwyl, te wege gebragt, dat zig minder gespuis verwoegd hadt naar den Dam, waar anders de opschudding bezwaarlyker zou hebben kunnen gestild worden.

Twee deelnemers aan het Pachtersoproer worden op 28 juni 1748 opgehangen aan de Waag. De onlusten die daarop ontstaan worden met geweld de kop ingedrukt.

Burgemeester De Vlugt inspecteert op 9 juli 1934 de manschappen die daags ervoor het Jordaanoproer hielpen smoren. Bij het oproer vielen vijf doden en 56 gewonden.

Dan gaan we naar de Dam!

‘Willen we naar de Dam? Dan gáán we naar de Dam!’, bulderde vakbondsman Herman Bode op dinsdag 4 maart 1980 in de grote hal van de RAI. Vijftienduizend boze arbeiders waren bijeen om te protesteren tegen de ontkoppeling van uitkeringen en lonen. Eigenlijk zou de manifestatie plaatsvinden op de Dam. Maar het was in die tijd zeer onrustig in de stad door hevige krakersrellen waarbij de overheid hard optrad. Juist dat weekeinde was een kraakpand bij het Vondelpark met behulp van tanks ontruimd. Beide partijen leefden bovendien gespannen toe naar 30 april, de dag waarop prinses Beatrix zou worden ingehuldigd als koningin, met de Dam als het epicentrum van de plechtigheden, maar ook als de beoogde arena van het protest.

In deze sfeer van ‘stadsoorlog’ waren de vakbonden veiligheidshalve uitgeweken naar de RAI aan de rand van de stad. Maar, zo merkte Herman Bode op het podium, dat zat de leden niet lekker. ‘We dachten dat een demonstratie op de Dam kon ontaarden en hadden die naar de RAI verplaatst’, vertelde hij er later over. ‘Maar de vijftienduizend mensen in de Amstelhal riepen om de Dam. Toen nam ik de beslissing toch naar de Dam te gaan. Als het mis was gegaan, was ik het haasje geweest. Begeleid door twee agenten ging de stoet de stad door. Geen wanklank, meneer. Indrukwekkend.’

Het waren vooral Bodes woorden die het nieuws haalden en die zich sindsdien in het collectieve geheugen hebben gevestigd. ‘Willen we naar de Dam? Dan gáán we naar de Dam!’ Het is de kernachtige bevestiging van de Dam als het hoofdpodium van Nederland, het *Centre Court* van de maatschappelijke expressie.

Zangverbod

Dezelfde ingrediënten – vakbonden, onrust in de stad, een stadsbestuur onder hoogspanning, en de onweersaanbare aantrekkingskracht van de Dam – waren ook al aan de orde geweest in het rumoerige najaar van 1892. De socialisten hadden de wind in de rug. Ze hielden zinderende bijeenkomsten in zalen die steevast overvol zaten. Ze waren het onderling oneens, de radicale socialisten en de gematigder sociaal-democraten, en terwijl de voormannen stredden voor algemeen kiesrecht betoogde de enige vrouwelijke spreker, Wilhelmina Drucker, dat dit kiesrecht ook voor vrouwen moest gelden, omdat er ‘in de twintigste eeuw geen politieke verschoppelingen meer mogen zijn’, waarna haar amendement ‘met groote meerderheid’ werd verworpen. Maar deze onenigheid viel in het niet bij de strijd tegen de klassenvijand, en als afgeleide hiervan tegen het stadsbestuur en de politie als loopjongens van het kapitaal en de bourgeoisie.

Het stadsbestuur maakte er inderdaad een potje van. Het werd zenuwachtig van de bijeenkomsten en ook van wat er na afloop gebeurde. Grote groepen trokken geestdriftig, zelfverzekerd en luid zingend door de stad. De politie wist niet goed hoe ze moest optreden, en deed dat per saldo zo onbeheerst dat de

onrust alleen maar toenam. Dat schonk de socialisten een extra vorm van onrecht en wangedrag om tegen te protesteren. Ook burgemeesters namen klunzige besluiten die averechts werkten. De burgemeester van Den Haag wilde de straatverkoop van socialistische kranten verbieden, maar ging onderuit bij de rechter. En de Amsterdamse burgemeester vaardigde een verbod uit om zingen in het openbaar.

Burgemeester Sjoerd Anne Vening Meinesz hield het verbod eerst een tijdje geheim. Al in september liet hij het hoofd van de politie zijn besluit weten ‘volgens hetwelk voortaan het zingend langs de straat trekken van groepen sociaal-democraten met kracht zal worden tegengegaan’. Pas in november gaf hij dat publiekelijk toe. Hij had de politie het mandaat gegeven om naar eigen inzicht op te treden, en liet in het midden waarop het verbod was gebaseerd, zodat ‘het van de omstandigheden zal afhangen, krachtens welke bepaling van wet of verordening zulks zal worden tegengegaan en vervolgd’. Het leverde hem een homerische reactie op in de socialistische krant *Recht voor Allen*: ‘Dus eerst ranselen en daarna zoeken of men er recht toe had. Merkwaardiger kan het moeielijk. Een nieuw socialistenwetje op eigen houtje.’ Natuurlijk zouden de partijgenoten zich niet door het zangverbod laten intimideren, schreef de krant. De burgemeester moest weten ‘dat niet wij, maar hij geprovoceerd heeft en dus dat hij een groote verantwoordelijkheid op zich laadt. (...) Arbeiders! Toont dat nog niet alle vrijheidsbloed is verdwenen uit uw aderen, toont u den voorvaderen waardig. Wie zijn rechten opgeeft, die wordt spoedig geheel rechteloos.’

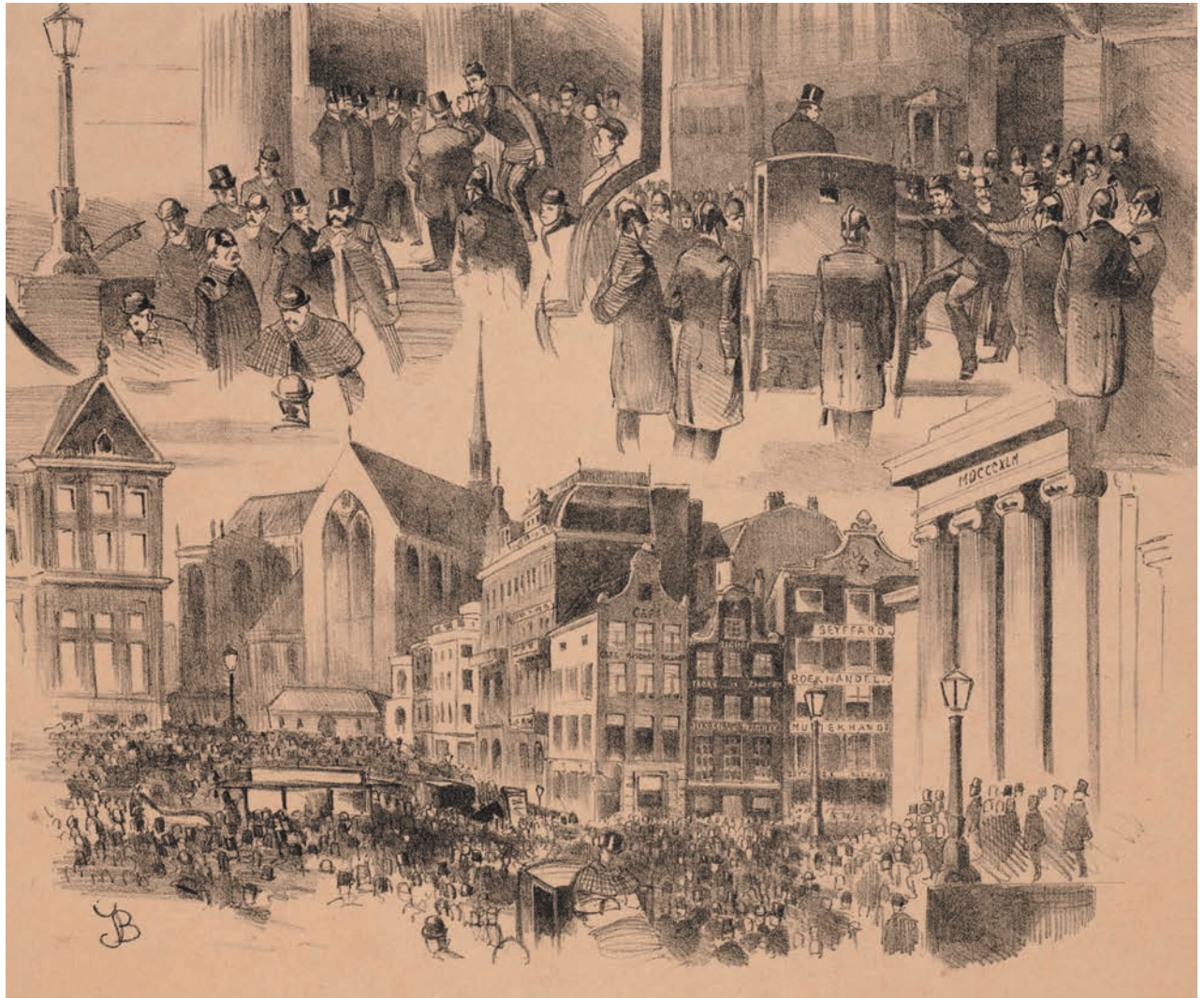
De strijd verscherpte zich in november en december met een nieuwe ronde van bijeenkomsten in zalen als Frascati in de Nes, Constantia aan de Rozengracht en Plancius tegenover Artis, en gepassioneerde zangpartijen op straat. Op 15 november zongen de bezoekers van Frascati na afloop het ‘vrijheidslied’ en het ‘stembuslied’ toen ze op de Oudezijds Voorburgwal stuitten

‘Dus eerst ranselen en daarna zoeken of men er recht toe had. Merkwaardiger kan het moeielijk’

op een politiemacht die met stok en sabel de doorgang naar de Damstraat en de Dam blokkeerde. Een agent ‘verloor zijn helm en werd zoo dicht naar den wallekant gedrongen, dat hij, uit zucht tot zelfbehoud, zijn sabel trok en één uit den drom daarmee aan den arm verwondde’. Het totale aantal gewonden is niet bekend, maar de volgende dag hield de politie in de Marnixstraat twee jongens staande die, blijkens het verband om het hoofd, ’s avonds gewond waren geraakt, ‘om de knapen met geweld naar het Leidscheplein te brengen’.

En op woensdag 15 december liep het opnieuw uit de hand na een meeting van zeventien vakverenigingen in Plancius. De politie liet de zingende groep begaan tot aan de Hortusbrug, maar hield daar plotseling halt. ‘Een oogenblik ontstond hier op de brug een hevig gedrang,

Vorige pagina's: Politie te paard verjaagt op 4 juni 1966 demonstranten die meenden dat de politie verantwoordelijk was voor de dood van een bouwvakker de dag ervoor. De man was tijdens onlusten over uit te keren vakantiebonnen getroffen door een hartaanval. Foto Jac. de Nijs.

De beursrellen van 20 december 1892, getekend door Johan Braakensiek. Duidelijk herkenbaar aan zijn extreme lichaamslengte is de beurs-handelaar B.G.J. Blancke, een van de hoofdrolspelers in de ongeregelheden.

zoodat de politie, om ruimte te maken, van den wapenstok gebruik moest maken', schreef *Het Nieuws van den Dag*. De groep vond andere wegen en trok verder, door de Amstelstraat, over het Rembrandtplein, door de Reguliersbreestraat. Op het Muntplein joeg de politie hen met de wapenstok uiteen, terwijl 'enkelen met rottingen en parapluies terugvloegen'. Een deel hergroepeerde zich en ging de Kalverstraat in, 'in den richting van den Dam'. 'Vooraan liepen eenige jongens, die telkens het sein tot zingen gaven.' Er werd nog wat gerend, gevochten, verwond en gearresteerd, totdat rond middernacht de Dam was bereikt. Hier 'duurde het niet lang of de menigte verspreidde zich; een inspecteur met een twaalfstal agenten patrouilleerden nog eenigen tijd over den Dam, om allen, ook de vele nieuwsgierigen, die bleven kijken of er nog iets gebeuren zou, te gelasten uiteen te gaan en hun weg te vervolgen.'

Geografie van het protest

De Dam speelt een bijzondere rol in de geografie van dit socialistische protest. De bijeenkomsten vonden plaats in zalen verspreid over de stad, maar de spontane zangoptochten na afloop leken als door een magnetische kracht het hart van de stad te zoeken. Soms werd de Dam niet bereikt, soms wel, en als het wel gebeurde, zoals op 15 december, was het daarna snel afgelopen. Het was alsof op de Dam zelf niets meer hoefde te gebeuren; het plein hoefde slechts te worden

bereikt, als een finishlijn die moest worden aangetikt om de manifestatie te laten meetellen. Maar in de volgende decemberweek van 1892 kwam er een extra reden bij om naar de Dam te willen. Dat was dankzij agitator en beursman Van der Goes.

Frank van der Goes was een van de scherpste redenaars tijdens de socialistische meetings. In Plancius fulmineerde hij tegen het 'politie-schandaal'. Met de bourgeoisie is niet te onderhandelen, betoogde hij, en de politie kan niet worden verbeterd, want: 'Een slechte maatschappij brengt slechte vruchten voort.' En: 'Hoe slechter de politie is, des te beter voor de socialisten, want zooveel te minder goed is het kapitalisme beschermd.' Iedereen heeft het recht van zelfverdediging, aldus Van der Goes: 'Wanneer dus de politie mocht voortgaan met sarrend op te treden, zou spreker niemand aanraden zijn handen thuis te houden.' Die taal paste in de gespannen sfeer van die dagen, maar wat het opmerkelijk maakte, was dat Van der Goes naast socialist ook assuradeur was met een vaste plaats aan de beurs. Hij werd na zijn speech meteen gekapitteld door het *Algemeen Handelsblad*, het huisorgaan van de Amsterdamse elite, dat onder de titel 'Spelen met vuur' schreef: 'Is het niet weezinwekkend, of laat ons liever zeggen treurig, dat een man van beschaving, die de kracht van het woord kent, aldus optreedt voor een aantal jonge, minder ontwikkelde, maar licht opwindbare personen?'

Nog harder werd Van der Goes aangepakt toen hij op donderdag 16 december, de dag na zijn rede in Plancius, gewoon weer naar de Dam ging en de beurs van Zocher betrad. Het *Nieuwsblad van het Noorden* deed verslag. ‘Toen de heer van der Goes ter beurze verscheen, ging uit den effectenhoek de kreet op: “Er af met hem!” “Er af!” En de beursmannen drongen op, en weer op en drongen zoo lang tot de heer van der Goes de trappen was afgedrongen en op straat stond onder een groot hoeratje.’

‘Afdringen’ was een oud gebruik op de beurs als een van de beursbezoekers zich volgens de anderen had misdragen. Met z’n tientallen omringden de beursbezoekers de delinquent om hem hardhandig en met veel kabaal naar de uitgang te duwen. Maar deze vorm van eigenrichting, ook wel ‘lynchen’ genoemd, was alleen bedoeld voor wangedrag op de beurs zelf, zoals frauduleus bankroet. Het was ongehoord dat Van der Goes om politieke redenen werd gelyncht. ‘Geen politiek op de beurs’, schreef dan ook een beursganger die zich van zijn collega’s distantieerde, in een ingezonden stuk in het *Handelsblad*: ‘De commissionair in assurantiën behoeft op de beurs geen verantwoording te geven van zijne daden als politiek persoon’. Bovendien werkte de actie averechts, want de uit de beurs verstoten Van der Goes werd vervolgens gevierd als een held en martelaar. ‘Strijdt dus tegen hem zooveel gij kunt, maar laat hem op de beurs ongemoeid, gij doet er zijn zaak meer goed dan kwaad mee.’

Dat had de beursman goed gezien. ‘Werd van der Goes vroeger door de lagere klasse als een kathedersocialist, een bourgeois-mensch, met schuine oogen

aangezien, nu is hij plotseling zeer gerezen’, zo noteerde de correspondent van de *Leeuwarder Courant* met fijne ironie. ‘Eerst die redevoering en nu deze uitwerping door de beurskapitalisten hebben hem tot een volksman gemaakt.’ De socialisten hadden nu scherp in het vizier waar de klassenvijand huisde, namelijk op de beurs, en zij kwamen meteen na het weekeinde, op maandag 20 december, verhaal halen. Ze stonden aan het begin van de beurstijd met dertig man op de Dam ‘met het doel om, wanneer de heer Van der Goes, als hij op de beurs kwam, weer lastig zou worden gevallen, hem te hulp te komen’. Twee partijgenoten gingen mee naar binnen en bleven nog een tijdje rondkuieren, ook toen Van der Goes was vertrokken. Zij ‘vormden al spoedig het middelpunt van een kring schreeuwende en dringende beursbezoekers. Kreten als “Eraf”, “Wat moeten die lui hier” enz. weerklonken onophoudelijk. (...) Drie beursopzichters deden al het mogelijke om de beursmannen in bedwang te houden en het vreemde tweetal te beschermen.’ Na een uurtje kwamen ze als morele overwinnaars naar buiten, waar ze door partijgenoten met het ‘Lied van Marianne’ werden toegezongen. ‘De Dam bleef nog eenigen tijd het tooneel van kleine woelingen.’

Beslechting van kabalen

In hetzelfde weekeinde was het gerucht rondgegaan dat de heer B.G.J. Blancke, op de beurs werkzaam als effectenmakelaar, een van de aanstichters was geweest van het afdringen. Zeker was het niet, maar het was goed mogelijk, want hij was groot en sterk en in zijn vrije tijd sportief actief als zeiler, schaatser en wielrijder. Voor de socialisten stond Blanckes schuld

FNV-leden demonstrenen op 4 maart 1980 tegen het aankondigde loonbeleid van het kabinet. Links (met microfoon) staat vakbondsbestuurder Herman Bode. Foto Wubbo de Jong.

vast. Hij werd op deze maandag bij het verlaten van de beurs omringd door een menigte socialistische die, zo te zien, ook wel eens het afdringen wilden beproeven. De sfeer was grimmig, maar ‘nadat er eenige stompen en slagen waren gevallen’, wist Blancke de militaire hoofdwacht in het paleis te bereiken.

De volgende dag was het opnieuw raak. Ditmaal stonden zeker honderd mensen voor de beurs. ‘Toen de heer Blancke verscheen en langs het groepje socialistische liep’, zo berichtte de *Amsterdamsche Courant*, ‘nam een hunner, Hartdorf, den hoed af. De heer Blancke liep op hem toe, en vroeg: “Wat wilt u toch van mij?” – “Niets, u bent een fatsoenlijk mensch, daarom groet ik u,” was het antwoord. – “Ah zoo,” zei de heer Blancke, “dat vind ik wel beleefd, dan groet ik terug,” en zijn hoed oplichtend ging hij de beurs op.’

De groeiende menigte wachtte tot Blancke weer buiten kwam. ‘Toen deze even over half drie boven op de beustrappen verscheen, hoorde men geen enkel geluid. Twee treden lager vroeg hij aan een anderen heer een beetje vuur voor zijn sigaar en toen hij op de onderste trede was gekomen, wenkte hij een schoenpoetser, die hem zijn schoenen oppoetste. Geen geluid was nog door de menigte gegeven. Zoodra was de heer Blancke echter niet geheel op straat, of de menigte drong op hem aan, zoodat hij zich bijna niet meer kon bewegen.’ Er werd gedrongen en geschreeuwd: ‘Weg met den lange, slaat hem dood, slaat hem dood!’ Blancke bereikte opnieuw de hoofdwacht in het paleis, en ‘daar aangekomen, grepen op bevel van een onderofficier alle soldaten hun geweer, en de geheele wacht liep met het geweer op den schouder heen en weer om de socialistische en de nieuwsgierigen op een afstand te houden.’ Om Blancke te laten ontkomen aan de menigte, die ‘nu reeds drie kwart van den Dam vulde’, bedachten zijn bewakers een list. De twintig aanwezige politiemannen marcheerden naar de achterzijde van het paleis, de meeste nieuwsgierigen volgden, en

De socialistische hadden nu scherp in het vizier waar de klassenvijand huisde, namelijk op de beurs

zo kon Blancke aan de voorzijde ook ditmaal in een rijtuig langs het Rokin ontkomen.

Op woensdag de 22ste, de derde dag op rij, ‘was het wederom zeer woelig voor de beurs’. Maar Van der Goes en Blancke lieten zich niet zien en de laatste had zelfs ‘naar men zegt, voor eenige dagen de stad verlaten’. Dus ‘trok de stoet met groot rumoer af’.

Zo kwam juist voor Kerstmis een einde aan de rellerige sfeer rond de beurs. In de terugblikken werd, afhankelijk van de ideologische positie, schande gesproken van de socialistische, de kapitalisten, de politie, Van der Goes, en de onbehouden beursmannen. Van der Goes maande zijn aanhangers om hun energie beter te benutten dan aan rellen op de Dam: ‘Het is onder de waardigheid van de arbeiderspartij ontijdig in straat-

of beursrumoer haar goeden naam te besmetten. De kracht van de werklieden behoort gericht te wezen op de groote maatschappelijke vraagstukken van onzen tijd, niet op de beslechting van kabalen.’ Een financieel verslaggever uit Rotterdam merkte op dat de handel op de Amsterdamse effectenmarkt die week ‘hoogst onbeduidend’ was geweest: ‘De eenige levendigheid, die eenige dagen viel op te merken, werd veroorzaakt door de aanwezigheid van een paar socialistische, een in dezen tempel ongewoon verschijnsel.’ Het suggereert dat de lompe beursjongens zich misschien vooral misdroegen uit verveling. En de onvolprezen correspondent van de *Leeuwarder Courant* voegde uit het geruchtencircuit nog een fraai detail toe: ‘Toch zegt men, dat de heer Blancke volstrekt niet de hoofdschuldige was, maar alleen er uitgepikt werd, omdat hij als de langste (het is een der grootste mannen, die in Amsterdam rondlopen) het meest in het oog viel en het gemakkelijkst onthouden werd. De Friese correspondent eindigde op een meer alledaagse noot. ‘Natuurlijk geeft dit alles groote drukte en beweging op den Dam. Er zijn al velen, die geen ander beroep uitoefenen dan dat van “omlooper” en zulken zijn daar des middags nu toch zoo ongezoekt bij elkaar gekomen, waarom zouden ze nog niet eens wat samen rondwandelen? Anderen, die een degelijker vak hebben, vinden het misschien ook niet de moeite waard, nog eens aan het werk te gaan: “het is nu toch zoo’n dag.”’ Waarmee de aandacht verschoof van de acteurs op het podium naar het publiek, de omstanders, de spektakelgenieters, de nieuwsgierigen op de Dam die zonder veel haast ‘bleven kijken of er nog iets gebeuren zou’.

Bij den kraag

Van der Goes en Blancke trokken zich beiden kort daarna terug van de beurs. Van der Goes werd een van de oprichters van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, SDAP, vertaalde *Das Kapital* van Karl Marx en bleef als theoreticus actief op de radicaal linkse vleugel. Blancke week uit naar het Kanaaleiland Jersey, vestigde zich in Bilthoven, reed in een Spyker, was bestuurslid van de ANWB, en overleed in 1925 op zijn zeventigste bij een motorongeluk. Zijn In Memoriam in het *Algemeen Handelsblad* raket uitgebred de beursrel op: ‘Het is de nu overleden heer Blancke geweest, die den heer Van der Goes bij den kraag pakte en buiten de beurs zette.’ Van der Goes reageerde prompt dat Blanckes rol niet moest worden overdreven, en dat hij wellicht ‘alleen toevallig heeft moeten boeten voor een wangedrag, dat – dit mag gezegd worden – overigens volstrekt niet alleen van het altijd op relletjes beluste deel van het toenmalige beurspubliek uitging.’

De arbeidersbeweging is nadien nog vaak naar de Dam gegaan, vreedzamer en maatschappelijk geaccepteerder, en ook voor talloze andere demonstraties is de Dam begin- of eindpunt of hoofdpodium geweest. Kort erop gingen de vakbeweging en de beurs een verrassende verzwagering aan: de nieuwe beurs en het mooiste vakbondskantoor, van de Algemene Nederlandse Diamantbewerdersbond, het huidige vakbondsmuseum aan de Henri Polaklaan, werden beide door dezelfde architect en sociaaldemocraat, H.P. Berlage, ontworpen.

Volgende pagina's: Een Dam vol schoenen in november 2008 tijdens de War Child-actie '1 cadeautje minder'. Foto Wim Ruigrok.

Dam divers

De Dam inspireert, de Dam mobiliseert, de Dam absorbeert. De Dam verleidt tot zang, dans of indoctrinatie, en de Dam laat zich ook willig meenemen, als bord of boek of penning of postzegel of rokertje of welk souvenir dan ook; zie deze greep uit de trofeeënkast. Op de hoek bij het Damrak kijkt intussen de beschermheilige van de stad al eeuwen toe op al wat des Dams is.

Een vrolijke reus op de Dam symboliseerde in juli 1978 de pr-campagne Amsterdam Reuzenstad. Na een week werd de opblaasreus in brand gestoken door de actiegroep Reuze-jammer.

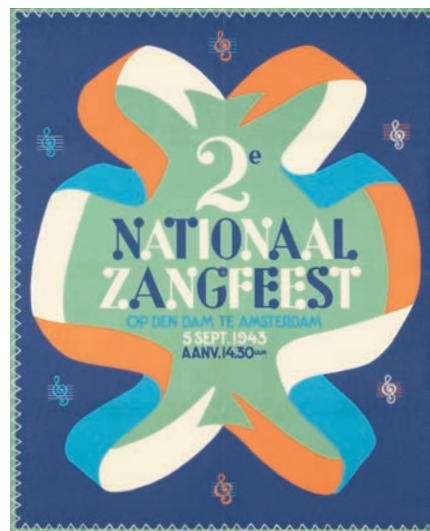

Waaier met op het papieren blad een schildering van de Dam, 1775.

Op 29 juni 2001 werd de Dam feestelijk heropend na een grote herinrichting. Dit ontbijtbord met de tekst 'Er is geen stad die ook maar even aan je tippen kan' herinnert daaraan.

De in 1942 door de NSB opgerichte Stichting Nationaal Zangfeest organiseerde tijdens de bezetting een jaarlijkse bijeenkomst op de Dam, waar onder begeleiding van een orkest van de WA Nederlandse liederen werden gezongen.

Op het bandje rond deze feestsigaar uit 1975 prijkt een afbeelding van het Koninklijk Paleis. In dat jaar werd gevierd dat Amsterdam zeventienhonderd jaar eerder met de verlening van het tolprivilege was erkend als stad.

Dirk Hendrik Couvée was werkzaam in het Rijksmuseum als hoofd van de afdeling Geschiedenis, toen hij in 1968 dit boekje publiceerde: *De Dam. De geschiedenis van een plein.*

Schets van Jo Coenen voor een postzegel die uitkwam in 1982.

Penning uit 1655, geslagen ter gelegenheid van de inwijding van het stadhuis. Het stadsbestuur loopt links in optocht het gebouw binnen.

De Franse striptekenaar Albert Uderzo tekent Obelix met op zijn rug het Nationaal Monument, 27 mei 1971.

Drukker René Treumann maakte eind jaren zestig dit affiche met suggesties voor een nuttig gebruik van het paleis, omdat de koningin het 'slechts één maal per jaar als haar residentie gebruikt'. 'Door zijn solide bouw ook als studentenflat te gebruiken.'

In het wervingskantoor van de SS, Dam 4, werden in de oorlogsjaren iedere middag propagandafilms vertoond.

Aan Dam 2, waar de ABN Amro-bank is gevestigd, zit al vanaf het begin van de zeventiende eeuw een gevelsteen met een voorstelling van Sinterklaas, die op elk nieuw of vernieuwd pand weer een plaats kreeg. De huidige steen zit er sinds 1934.

Dave Brubeck in 1961, twee jaar nadat hij zijn doorbraak had gehad met het nummer 'Take Five'. Foto Ben van Meerendonk.

Jongeren bij het Nationaal Monument, omstreeks 1970. Foto Ed van der Elsken.

Modern met twee gezichten

Wegwijzers op de Dam

Er stond in 1971 een ANWB-wegwijzer op de Dam. Auto's die van het Rokin kwamen, konden linksaf langs de Nieuwe Kerk naar Utrecht en Haarlem, Schiphol en Den Haag, en rechtdoor naar Amsterdam-Noord. De voorsorteerpijlen waren fris-wit op het wegdek geschilderd. De Dam leek weer het knooppunt van hoofdverkeersroutes uit zijn begintijd zevenhonderd jaar eerder.

De Dam was in die jaren ook weer een opvallende verblijfsruimte. Amsterdam was sinds 1968 een bedevaartsoord geworden voor jonge mensen die de geregeerde burgerwereld van hun ouders afwezen, ontvluchtten of hun deelname eraan uitstelden om de vrijheid van hun jeugd te vieren – kortweg, een bedevaartsplaats voor hippies. Ze kwamen uit de provincie en van over de hele wereld naar 'magies centrum' Amsterdam, naar het Vondelpark, Paradiso en het hoofdpodium, de Dam. Het 'langharig en werkschuw tuig', zoals het werd genoemd, toonde zich aan de stad en de wereld, onderuitgezakt op de trappen van het Nationaal Monument, met een joint, een gitaar en een zelfbewuste houding.

Dat zij wereldnieuws werden, lag niet alleen aan de hippies, maar ook aan de autoriteiten. Die waren overrompeld door deze opstandige jeugdcultuur, net zoals ze eerder overrompeld waren door het oprukkende automobilisme. Het gemeentebestuur wist niet goed raad met de Damzitters, die er op mooie zomernachten ook bleven slapen. Het aarzelende optreden van het gezag had naast een praktische ook een principiële achtergrond. De Damslapers 'onteerden' het

monument, werd verontwaardigd geroepen. Anderzijds: de strijd die met het monument werd herdacht was een strijd voor de vrijheid geweest, en het Nationaal Monument was met opzet niet in een sereen park geplaatst, maar midden in het stadsgewoel. Moest de vrijheid dan niet ook gelden voor de nieuwe generatie, juist als die zich anders presenteerde dan de vorige?

Ze kwamen uit de provincie en van over de hele wereld naar 'Magies Centrum' Amsterdam, naar het Vondelpark, Paradiso en het hoofdpodium, de Dam

De gemeenteraad discussieerde er in de zomer van 1969 heftig over – en vertraagde het besluit over een slaapverbod op de Dam tot eind oktober, toen de herfst was aangebroken en de actualiteit alleen al daardoor was afgenomen. Burgemeester Ivo Samkalden verrichtte een evenwichtsoefening om recht te doen aan 'de opgave die de dubbele functie van het monument ons heeft gesteld, de functie van herdenking en de functie als symbool van vrijheid'. Overdag rondhangen bleef voortaan toegestaan, slapen mocht ook, tenzij de gemeente het verbood. Af en toe kuierde er een agent langs, en zo bestendigde Amsterdam haar eeuwenoude reputatie van tolerantie in een verrassende nieuwe vorm.

Wie terugbladert naar die tijd vindt talloze foto's van hippies en het monument, hippies met agenten, hippies met keurige politici die even komen buurten en foto's van die ene keer in augustus 1970 dat een

De brommer gaf jongeren eind jaren zestig, begin jaren zeventig meer bewegingsvrijheid, én veranderde hun wijze van vervoer. Foto Cor van Weele.

Vorige pagina's: Twee punkers trekken in 1987 de aandacht van het publiek en de marechaussee. Foto Wubbo de Jong.

Oversteekplaats bij de tramhalte, 1958.

24 mei 1968: gemeenteraadslid en industrieel ontwerper Luud Schimmelpennink rijdt met collega-raadslid G.W. Keja van de VVD in de door hem ontwikkelde witkar, een elektrisch aangedreven driewieler. Foto Joost Evers.

Hippies bij het monument op de Dam, juni 1971.

groep aspirant-mariniers op de Damslapers insloeg om het plein 'schoon te vege'. Veel minder vaak staan de hippies op de foto samen met de ANWB-wegwijzer. Terwijl die combinatie toch iets treffends vertelt over de stad en de Dam in de naoorlogse periode, over modernisering, en over de twee richtingen die de moderne stad kon inslaan.

Lemen voeten

De moderne tijd werd, volgens de ene opvatting, gekenmerkt door snelheid, comfort en stroomlijn.

Glanzende auto's die soepel over brede wegen zoefden langs strakke hoogbouw vol licht en lucht, waren daarvan een zinnebeeld. Een stad die mee wilde met haar tijd moest deze moderniteit met open armen ontvangen, want wie de aansluiting miste, was economisch ten dode opgeschreven.

Ook in het historische Amsterdam werd de wassende stroom van de massamotorisering aanvankelijk onbelemmerd toegelaten. Nauwe straten werden autostraten die het andere verkeer naar de marge drongen. Vrijwel ieder plein, zoals Nieuwmarkt, Noor-

dermarkt, Amstelveld en Spui, veranderde in parkeerterrein – alleen de Dam ontkwam. Er circuleerden rigoureuze plannen om de stad overhoop te halen en er een *Central Business District* met stadssnelwegen te vestigen. Het stadsbestuur introduceerde in een koortsachtig tempo hulpmiddelen die voorheen niet nodig waren geweest en sindsdien tot het vaste repertoire van straat en plein zijn gaan behoren, zoals witte strepen, zebrapaden, verkeerslichten, vluchtheuvels en een woud van borden. Onderzoekers bestudeerden verkeerspatronen, kinderen kregen verkeerslessen om zichzelf voor hun eigen bestwil te disciplineren, en klaar-overs beschermden de oversteek bij scholen.

Maar in Amsterdam was de auto vanaf het begin een grotere last dan in veel andere steden. Amsterdam had geen brede boulevards die grote aantallen auto's konden absorberen, zoals Parijs. Het was niet gebombardeerd in de oorlog, zoals Rotterdam en veel Duitse steden die hun naoorlogse herbouw afstemden op de maat van het gemotoriseerd verkeer. Het had zelfs zijn Singelgracht niet gedempt voor een ringweg, zoals Keulen of Antwerpen. Het was niet zo vreemd dat de hoofdcommissaris van politie, Hendrik Kaasjager, het gemeentebestuur in 1956 adviseerde om circa vijftien strekkende kilometers gracht te dempen voor een kleine en een grote ringweg binnen de historische stad. Het verkeer liep dagelijks vast, het aantal ongelukken nam schrikbarend toe, en als hoofd van de politie beseftte Kaasjager dat het zo niet kon doorgaan. Zijn provocerende plan had een daverend effect, zij het averechts. Er barstte zo'n storm van verontwaardiging los dat het stadsbestuur zich gedwongen zag te verklaren dat dit uiteraard nooit zou gebeuren. De auto was in de stad op zijn eerste harde limiet gestuit.

Er kwamen daarna alsnog forse verkeersdoorbraken in de stad, vooral aan de oostzijde. In het krappe stratenplan werd gepuzzeld op doorgaande verkeersroutes, met de ANWB-borden op de Dam als een bizar resultaat. In de historische stad stonden rond 1971 dagelijks meer dan 25.000 auto's geparkeerd, die een oppervlakte innamen van zo'n twintig hectare, oftewel dertien maal de Dam.

En toch is de macht van de auto in Amsterdam nooit helemaal vanzelfsprekend geworden. Kaasjager kreeg in zekere zin de reactie die hij wenste: een chronische politieke bezinning op het verkeer in de historische stad. De auto kreeg veel vrijheid, maar niet onbegrensd, en bij ieder strijdpunt was de uitkomst ongewis. De auto banjerde door Amsterdam als een reus, maar dan een reus op lemen voeten. Wie ertegen wilde ageren had meer kans dan in de meeste andere steden.

'Where anything goes'

En die agitatie kwam er. Amsterdam maakte in de jaren zestig en zeventig eenzelfde culturele omwenteling mee als de rest van de westerse wereld. Het was ook een demografische omwenteling. Veel arbeidersgezinnen trokken weg uit de oude, krappe stadswijken naar een nieuwbouwwijk verderop of een satellietstad. Tegelijkertijd kwam een grote groep babyboomers naar de stad om te studeren. De smaakmakers van

deze nieuwe generatie verzetten zich tegen de eendimensionale modernisering waarmee ze waren opgevoed. Ze zetten zich af tegen de materiële statussymbolen van hun ouders en zochten naar immateriële waarden om zich te onderscheiden, in muziek, uiterlijk, en beleving. Er vormde zich een bonte tegencultuur die de heersende moraal afwees en een nieuwe moraliteit introduceerde met politieke nadruk op vrede, gelijkheid, burgerrechten en milieu.

Deze tegencultuur was net zo modern als dat waartegen ze zich afzette, maar het was een andere moderniteit. Ze waardeerde niet de moderne stad van de snelheid en de stroomlijn, maar de moderne stad van de ontmoeting en de wrijving. Niet de grote, maar juist de kleine schaal. De nieuwe generatie wilde niet zo snel mogelijk van A naar B, maar bewoog liever zijwaarts, grillig, nieuwsgierig en onvoorspelbaar. Als vanzelf had ze naast een praktische ook een filosofische voorkeur voor de wendbare fiets boven de auto. De dichtbebouwde arbeidersbuurten, zoals de Jordaan en de Pijp, waren voor haar juist aantrekkelijk, alleen al omdat alle belangrijke bestemmingen binnen fietsbereik lagen.

Ook dit moderne gezicht was op de Dam te zien. Met terugwerkende kracht kunnen we onderscheiden welke richtingen de jeugdcultuur van toen is ingeslagen. Een deel streefde naar emancipatie, ontplooiing en variatie in samenlevingsvormen, een deel concentreerde zich op stijl en esthetiek, een deel was politiek geëngageerd, een deel zocht de sensatie en de roes. De zorg voor een leefbare en gezonde stad kan tot deze periode worden herleid, maar ook de commercialisering van seks en drugs, en het toeristische imago van Amsterdam als de stad *where anything goes*.

De beelden van hippies op de Dam symboliseerden dit vrije, volgens sommigen goddeloze Amsterdam, en ze lokten jarenlang rugzaktoeristen die hoopten zelf mee te maken waarover ze hadden gehoord. Maar de Dam was in feite niet erg 'Amsterdams'. De Amsterdamse voorhoede bevond zich elders, bijvoorbeeld op het

Voor de komst van verkeerslichten regelden agenten het verkeer, zoals op de foto's boven uit de jaren dertig en veertig. Het bord STOP werd tijdens de Duitse bezetting vervangen door het Duitse HALT.

Wachten bij het stoplicht.
Foto Ad Windig.

De tegendraadse fotograaf Ed van der Elsen hield ervan om heel hard over de grachten te scheuren

Leidseplein of het Spui, in de Jordaan of de Nieuwmarktbuurt en tegenwoordig nog verder weg. Daar vond de vernieuwing plaats, in de vorm van acties, 'happenings', lucide ideeën en experimenten in broedplaatsen. Soms kwamen ze naar de Dam, maar het was niet hun thuishonk. De Dam was de etalage, niet de werkplaats.

Herovering van het asfalt

Het was een kwestie van tijd voordat de twee gezichten van de moderne stad elkaar ontmoetten. Eerst leek de auto nog onderdeel te kunnen zijn van de vrijheidsviering – de tegendraadse fotograaf Ed van der Elsen bijvoorbeeld hield ervan om heel hard over de grachten te scheuren. Maar al snel botsten ze. Vooral de

politiek geëngageerde stroming in de tegencultuur ergerde zich aan de dominantie van de auto, en bedacht acties om de bestaande orde aan de kaak te stellen en te ontregelen, en er iets beters tegenover te stellen.

Het was geen conventionele politiek die de mees- te indruk maakte, maar de speelse, ironische en voor het gezag nauwelijks grijpbare acties van de provo's in 1965-1967 en de Kabouters in 1969-1974. Hun provocaties waren lichtvoetig maar trefzeker, en het gezag maakte zichzelf al te gemakkelijk belachelijk door onhandige overreacties. Terwijl provo faam verwierf met 'het uitdelen van speldenprikken en het provoceren van de autoriteiten' zinden de kabouters op de volgende stap, aldus Kabouter-historicus Coen Tasman: 'Zij wilden tegelijkertijd alternatieven aanreiken (...) en daarmee zelf experimenteren.'

Een rode draad was de strijd voor de 'herovering van het asfalt'. De stad was ongeschikt gebleken voor massaal autogebruik. Ze was bovendien compact genoeg om volledig befietsbaar te zijn. De vele verkeersdoden en het toenemend besef van milieuschade waren extra argumenten om de auto drastisch terug te dringen, en de straten en pleinen moesten weer het domein worden van spelende kinderen, voetgangers en fietsers. Voor bezoekers bedacht provo Luud Schimmelpennink in 1965 het 'wittefietsenplan', een systeem van gratis deel-fietsen. Het plan werd niet uitgevoerd, maar het principiële effect was verstrekkend: de fiets werd geponeerd

als maatstaf voor het verkeer in de stad, en de kleur wit stond behalve voor onschuld ook voor vanzelfsprekendheid. Later introduceerde Schimmelpennink de witkar, een elektrische deelauto als een geciviliseerde vorm van gemotoriseerd verkeer, collectief georganiseerd, met de snelheid van een fiets, en met een minimalistische,

De contouren van het magische plein zijn er nog.

Je kunt nog altijd op de trappen van het monument

zitten, achteroverleunen en je ogen richten op een

wolkje dat langsglijdt door de blauwe lucht

transparante vormgeving. De eerste witkar zag er op zijn proefrit over de Dam in 1968 sprookjesachtig uit, alsof het verkeer zijn onschuld kon hervinden.

De 'Auto-eliminatiedienst' van de kabouters en de actiegroep De Lastige Amsterdammer pakten het met hun *sit-down*-acties in 1970 harder aan. Ze gingen eenvoudigweg op straat zitten, zodat de 'kankerauto's' niet verder konden zonder hen te overrijden. Ze deden dat op meerdere plaatsen, ook op de Dam, maar ze hadden vooral verbluffend snel resultaat in de Leidse-

De Dam op de hoek met het Damrak in 1951. Auto's, trams, brommers en fietsers reden nog langs de noordkant van het plantsoen. Foto Ben van Meerendonk.

André Schmidt, lid van de Kabouterpartij, demonstreert tegen het slaapverbod op de Dam, 24 augustus 1970.

straat. In april was de eerste zit-actie, in mei besloot de gemeenteraad dat deze straat vanaf eind juni op proef autovrij zou zijn, en in juli werd de proef omgezet in een permanente maatregel die tot op de dag van vandaag geldt. Andere maatregelen kostten meer tijd en het asfalt is nooit volledig heroverd, maar in die jaren rond 1970 sloeg de stad een nieuwe richting in die nog altijd herkenbaar is.

Bellenblazers

De twee gezichten van de moderne stad zijn sindsdien vele mengvormen aangegaan. Niet lang na 1971 kwamen er op de ANWB-wegwijzer verwijzingen te staan naar de ringweg A10, die doorgaand verkeer om de stad moest leiden. Er kwam meer ruimte voor voetgangers, fietsers en openbaar vervoer, en met de metro ging een deel van de vervoersstromen ondergronds. De Dam is nu veel minder een verkeersplein dan destijds, het aantal parkeerplaatsen in de binnenstad is gedaald tot 15.000 en het blijft zakken. Toch zijn auto's nog altijd beeldbepalend op de Dam, zeker nadat de Bijenkorf in 1981 een grote parkeergarage opende die sindsdien op drukke winkeldagen heuse binnenstadsfiles aanzuigt. Ook in de eenentwintigste eeuw zijn dodelijke verkeersongevallen op de Dam niet uitgebannen; een kleine gedenksteen herinnert aan de fietsster Margit Widlund die in 2001 overleed na een aanrijding door een vrachtauto.

De Dam is tegenwoordig ongekend populair als verblijfplaats en hangplek, al is het niet de ontmoetingsplaats van *locals* en reizigers zoals sommige reisgidsen

doen geloven, maar de plaats waar toeristen vanuit de hele wereld bijeenkomen in de verwachting er de *genius loci*, de geest van de Dam te vinden. Wie weet hangt er nog een zweem van de sixties, net als in Carnaby Street in Londen. Het zijn nu vooral de afgeleide attracties die de faam van de Dam dragen, zoals Madame Tussauds, Ripley's Believe It Or Not en even verderop The Amsterdam Dungeon en het Cannabismuseum, en ook de levende standbeelden, muzikanten en reuzenbellenblazers met hun parelmoeren glans die de ervaren toerist al kent van de Ramblas in Barcelona en de Accademia-brug in Venetië. Amsterdammers kijken meewarig – of zelfs afkeurend – naar de toeristen en klagen over de drukte en de capriolen van huurfietsen. Zij komen alleen op de Dam om er hun fiets te parkeren als ze even de Bijenkorf willen binnenlopen.

Maar de contouren van het magische plein zijn er nog. Je kunt nog altijd op de trappen van het monument zitten, achteroverleunen en je ogen richten op een wolkje dat langsglijdt door de blauwe lucht, met in je ooghoek die vreemde lange witte herdenkingspaal. De geluiden om je heen zijn niet meer die van trippende hippies of demonstrerende krakers, maar eerder de nerveuze braniegeluiden van een vrijgezellenfeest op zoek naar De Wallen. Maar toch – knijp je ogen toe en even lijkt de werkelijkheid van de Dam samen te vallen met het beeld in het collectieve geheugen en het geroezemoes van historische grond. 'Amsterdam is gewoon het einde, weet je wel', klinkt van ver.

Volgende pagina's: Auto's rijden vanaf het Rokin richting het Damrak, voor een deel op weg naar de parkeergarage onder de Bijenkorf, april 2013. Foto Thomas Schlijper.

Voordat naast de Bijenkorf in 1989 de Beursstraat en het kantoorgebouw Dam 3 (rechts) werden gesloopt, stond hier in 1983 deze poffertjeskraam van Stuy. Cees Dam ontwierp de nieuwbouw die hier in 1991 verrees. Foto Martin Alberts.

Zicht op de beurs van Zocher (rechts), met de paardentram, circa 1890-1900. Foto G.H. Breitner.

Het plein gezien vanuit Dam 3-7, grenzend aan de Warmoesstraat, 2009. Foto Doriann Kransberg.

POFFERTJES

A.K.S.

KOFFER 4
RUM 5
JORDING 5
COTTG 5
LADG 11

TGANG

ANNO 1807

WAFEL EN

TUY-BEEKVELT
BEEGEN OP ZOOM

JR-13-LL

HEREDIVM

TRIEK & CLOPPER

Robinia pseudoacacia

Semperflorens

Bezoekers van warenhuis de Bijenkorf die bij de damesmode op de tweede etage uit het raam kijken in de richting van het monument, zien groen. Dat is verrassend: staan er dan bomen op de Dam?

Ja, er staan bomen op de Dam. Er staan veertien valse acacia's, *Robinia pseudoacacia* 'Semperflorens', geboortjaar 1980, in 2001 op de Dam geplaatst, en nu een meter of tien hoog. Net als alle andere 270.000 Amsterdamse gemeentebomen zijn ze centraal geregistreerd in het bomenbeheersysteem; die op de hoek met de Warmoesstraat heeft nummer 342127.

Bomen zijn schaars geweest op de Dam. Dat is opmerkelijk, want vanouds stonden er veel bomen op marktpleinen; in Amsterdam bijvoorbeeld op de Noordermarkt, het Waterlooplein en de Ossenmarkt op het tegenwoordige Frederiksplein. Ze stonden er niet voor het mooi, maar omdat hun dichte bladerdek in de zomer hielp om de bederfelijke waar, het vee, de marktlieden en hun klanten koel te houden. De Dam, dat toch lang een marktplein is geweest, is een uitzondering. Waarschijnlijk was het er eenvoudigweg te krap en te druk, of pasten er geen bomen op het verkeersknooppunt dat de Dam ook was. Na de Middeleeuwen veranderde dit niet. Terwijl in de zeventiende eeuw stevast bomen langs de nieuwe grachten werden geplant, bleef het centrale plein kaal. Alleen bij Herberg de Hond in de Pot naast de Nieuwe Kerk stonden in de achttiende eeuw drie bescheiden bomen op een rij, die vermoedelijk dienden als zonwering voor de gelagkamer.

Later kwam er begroeiing als noodgreep. Het waterbekken van het monument 'Naatje' werd een plantenbak omdat de fontein toch altijd defect was. En toen de bebouwing aan de oostzijde van het plein in 1911-1912 volledig was gesloopt, maar de vervangende nieuwbouw uitbleef, veranderde het braakliggende terrein achtereenvolgens in een ranzige poel, een herintredend veenmoeras en een tijdelijk plantsoen, dat dertig jaar zou bestaan en zes volwassen populieren voortbracht. Ze werden gekapt om plaats te maken voor het Nationaal Monument.

Na de Tweede Wereldoorlog werden iepen in een hoefijzervorm om het nieuwe monument geplaatst. Bij de grote herinrichting van 2001 zijn ze vervangen. Omdat de ondergrond van de Dam een wirwar van leidingen kent, zijn de nieuwe bomen in ondergrondse containers gepoot, afgesloten van het grondwater; het zijn feitelijk potplanten. Er is destijds lang onderhandeld over de wenselijke boomsoort. De gemeente wilde graag kloeke bomen die visueel opgewassen zijn tegen de schaal en de kakofonie van het plein. Maar winkeliers houden niet van bomen, omdat die hun pui aan het consumentenoog kunnen onttrekken, terwijl ze voor de koeling niet meer nodig zijn. Dankzij zijn transparante kroon was de acacia de geschikte compromisboom: je ziet hem wel en je ziet hem niet.

Herberg de Hond in de Pot, rechts van de Nieuwe Kerk, circa 1750-1775.

Naast het tijdelijke oorlogsmonument, hier tijdens de Dodenherdenking in 1954, verzeen populieren die tot wasdom konden komen toen de voorgenomen nieuwbouw uitbleef. Foto Dolf Kruger.

Het Damplantsoen in 1945,
ge fotografeerd vanuit de
Pijlsteeg.

Wie op de stoep voor de
Bijenkorf omhoogkijkt, heeft
in de lente en zomer zicht op
het meest lommerrijke plekje
van de Dam.

Kerstboom

In de zomer van 2016 klonk de deurbel bij een huis in het Duitse Niederheiden. Goedenavond, zeiden de bezoekers die zich voorstelden als de kerstboomscoots van Amsterdam, mogen wij die *Abies nordmanniana* in uw achtertuin volgend jaar komen halen om als kerstboom te schitteren op de Dam?

De eerste Dam-kerstboom, uit 1844, kwam ook al uit Duitsland. Het was een kleintje, want hij paste op de bovenetage van banketbakkerszaak C. Nölken, 'confiseur in het Pavillon Italiën, Dam achter het Commandantshuis'. De 'geillumineerde Kersboom' was er drie avonden te bezichtigen, omringd door 'een uitmuntend assortiment artikelen, geschikt voor genoemd feest'.

De eerste buitenboom op de Dam verscheen in 1963. Het was een geschenk van het Noorse Trondheim, net als de volgende zesendertig. Ze leken steeds miezriger te worden en 1999 namen Amsterdam en Trondheim afscheid van elkaar. De gemeente besteedde de kerstboom hierna uit aan de markt, maar dat was geen succes. De eerste waaide om, de tweede was een scharminkel volgehangen met reclame, een volgende bleek te groot om te vervoeren.

Vanaf 2006 doet de stad het daarom zelf, met inzet van twee kundige kerstboomscoots die, net als voetbal-scoots, jaren vooruitkijken. Zij vonden ruim op tijd de prachtige volle boom in een tuin in Niederheiden, eenentwintig meter hoog, vijfduizend kilo zwaar, veertig jaar oud. De verbaasde eigenaar voelde zich vereerd.

Oké, de noordzijde, die nooit zon kreeg, is minder ontwikkeld dan de rest, maar een boom mag onvolmaakt zijn. 'Bovendien wordt straks de slechte kant naar het paleis gedraaid.'

Foto 2007, Wim Ruigrok

Poppenkast

Het is een eeuwige vraag wie zich een 'echte Amsterdammer' mag noemen: degene wiens familie al generaties in de stad woont, of de nieuwkomer voor wie Amsterdam een bewuste keuze is geweest. Dat dit een valse tegenstelling kan zijn, leren we van de poppenkast op de Dam.

Rondtrekkende artiesten kende Europa al in de Middeleeuwen in vele soorten, maar de poppenkast danken we aan Italië. Daar ontstond in de zestiende eeuw de *commedia dell'arte* als improvisatietheater rond enkele vaste personages. Het werd gespeeld door grotere gezelschappen maar ook in het klein, door poppenspelers met marionetten of handpoppen, in een kast met een gordijntje als minitheater.

De poppenspelers werden vaak verguisd door de burgerij en argwanend bekeken door de kerk, en velen zochten hun heil daarom elders in Europa. Ze namen hun hoofdpersoon Pulcinella mee, een boertig type met een bochel, losse handjes en een grote bek. Hij kreeg in ieder land een andere naam, zodat hij met de plaatselijke folklore leek te versmelten. Duitsers kennen hem als Kaspar, Britten als Punch, Nederlanders als Jan Klaassen.

Omstreeks 1800 arriveerde in Amsterdam een artiestenfamilie uit het bergdorp Picinisco ten oosten van Rome. Ze waren analfabeet en dat verklaart wellicht de variatie in hun naam; ze werden in Nederland ingeschreven als Cabalt of Kabalt en gebruikten de artiestennaam Cabalzi, terwijl de juiste Italiaanse schrijfwijze Capaldi was. Jan Klaassen kan zomaar familie zijn geweest van de nare buurman in de film *Paddington*, gespeeld door de Schotse acteur Peter Capaldi, wiens voorouders ook uit Picinisco stammen.

De Cabalts begonnen zoals de meeste migranten onder aan de ladder. Ze woonden in de Duvelshoek, een achterbuurtje op de plaats waar nu Theater Tuschinski staat. Hun poppenkast reisde door de stad, totdat Janus Cabalt, van de derde generatie, samen met zijn zwager Antoon van Hemert in 1893 het hoogste bereikte: een standplaats op de Dam. Eerst stond de kast aan de zijkant van het plein bij de Vijgendam, maar vanaf 1914 kreeg hij de ereplaats voor het paleis die zojuist was verlaten door Naatje, die andere tragikomische figuur.

Sindsdien hebben vele generaties Amsterdamse kinderen ademloos de brutale lotgevallen van Jan Klaassen, Katrijn en de Dood van Pierlala opgezogen, die nog lang door Cabalt-nakomelingen werden gespeeld. De magie verzwakte in de jaren vijftig en zestig toen andere vormen van amusement zich opdrongen en de televisie overvloedige poppenkast bij de kinderen thuis bracht. De poppenkast kwijnde weg, om vanaf 1980 toch weer met regelmaat te herleven, met nieuwe spelers en een nieuwe stijl.

Zo lijkt de poppenkast op de Dam onverwoestbaar en leeftijdsloos, een oer-Amsterdams vermaak met Apennijnse wortels.

De poppenkast door Anton Pieck.

Poppenkast in 1908, gefotografeerd door A.J.W. de Veer. Op de achtergrond de bouwput waar tussen 1911 en 1914 de Bijenkorf verrees.

Poppenkastvoorstelling door F.R. Valk, circa 1940. Foto Bernard Eilers.

De poppenkast van A.A. van Hemert, circa 1910.
Foto August Vogt.

Vorige pagina's: Luitenant-generaal Van Heutsz kreeg op 9 juni 1927 een staatsbegrafenis en zijn stoffelijke resten werden daags ervoor overgebracht naar de Chapelle Ardente in het Koninklijk Paleis.

Toeschouwers bij de poppenkastvoorstelling, 1957.
Foto Ed van Wijk.

Voorstelling van het Teatro Cabalzi door Daan Kersbergen, een nazaat van de familie Cabalt, in de jaren zestig.
Foto Kees Scherer.

Poppenspeler Wim Kerkhove met Jan Klaassen tijdens de viering van het honderdjarig bestaan van de poppenkast op de Dam in augustus 1993.
Foto Cor Mulder.

Werkvloer

De Dam is er niet alleen voor doorgaand verkeer, ceremonieel gebruik en dagelijks vermaak. Er wordt ook gewerkt. Een selecte groep van straatmuzikanten, bellenblazers, levende standbeelden en hotdogverkopers verdient op het plein de kost.

Vooral de levende standbeelden onderscheiden zich door een minimalistische maar intense werkvorm. Ze komen 's ochtends op hun werk, waar niemand op hen wacht, ze schminken en kleden zichzelf en beginnen dan zonder inkomensgarantie aan een roerloze dagtaak. Hun werk lijkt te bestaan uit bijna niets, maar probeer het maar eens na te doen.

De Dam is hun werkvloer.

De vloer zelf is vaak van indeling, inrichting en materiaal veranderd. Er lagen keitjes, klinkers, tegels en asfalt in vele schakeringen, met de nadruk soms op het verkeer en soms op het verblijf. Sinds 2001 is het plein belegd met een gemetseld dek van Portugese steentjes, als een 'tapijt van gevel tot gevel' met zo min mogelijk onderbrekingen. Deze inrichting is geprezen om de eenvoud en monumentaliteit in contrast met de rommeligheid van voorheen; maar ook verguisd vanwege de hobbeligheid en het ongemak voor fietsen, kindervagens en iedereen die op hoge hakken of met een stok loopt.

Het is, kortom, meer een vloer om te verpozen dan om snel te willen voortbewegen. Een vloer die uitnodigt om te vertragen, stil te staan. Een ideale werkvloer voor de paradoxale arbeid van het levende standbeeld.

Foto 2007, Wim Ruigrok.

Volgende pagina's: Sinds 2012 spant de gemeente zich in om de eetkraampjes weg te krijgen van de Dam. Er zijn er nu nog enkele. Foto 2009, Theo Niekus.

WIE
AANSDEANKEN
IS EN VLOUD

de lekkerste

HOT

DO

te...!

HOT - DOG's

FRISDRANK
LIS EN IJSLOND

CANTALOUPE

Amstelveld

Dam Experience

Wie zou er niet 's willen rondlopen op de zestiende-eeuwse Dam, toen het plein nog klein en middeleeuws was? Wie zou niet, uit reislust en historiezucht tegelijk, in een tijdmachine willen stappen voor zo'n historische Dam-ervaring? Driemaal is dat mogelijk geweest, althans bij benadering.

Het denkbeeldige stadje Oud-Holland vormde het hart van de Wereldtentoonstelling voor het Reis- en Hotelwezen, de eerste mondiale vaktentoonstelling van de toeristische sector, gehouden in 1895 op het Museumplein. Aan een plein en een grachtje stonden replica's van het oude Amsterdamse stadhuis en een stukje Vijgendam, samen met panden uit andere steden.

Of nee, het waren geen replica's. Het waren slechts decorstukken, opgetrokken uit houten balken, zeildoek en gips, maar wel nauwkeurig gedetailleerd. Om de bezoekers een historische sensatie te geven, werd het decor met theatrale middelen tot leven gewekt, met muziek, wagenspelen, historische optochten, oude ambachten en figuranten die erbij liepen als de gehelmde schutterij die iedereen van oude prenten kende. De honderdduizenden bezoekers werden ondergedompeld in wat nu 'living history' heet. En ze kregen voor thuis een morele les mee, want de verwende burgerij anno 1895 kon nog wat leren van 'de dagen van ouds, de dagen van eenvoud en kracht'.

Zelfs de krant speelde het spel mee, zoals het *Nieuws van den Dag* dat in quasi-Oudhollands over de succesvolle openingsdag berichtte: 'De burgemeesteren waren nog vergaderende in hunne kamers met hunnen thesaurier ordinaires, dewelke hunne edelachtb. in kennis stelde, dat Oudt-Holland den geëindigden dag, synde zondag 12 Augustus, door 9999 man- en vrouwluiden bezocht was geweest, zoodat hij 1000 karolus guldens als bate had, onafgezien van de voordelen van den verkoop van een fraai en nuttig boekskesken, genaamd: Oudt-Hollant, wegwysers met printverbeeldinghen, in het Nederduitsch gesteld door Martinum Kalf, history-schrijver ordinaires van denselven lande tot Aemstelredam.'

Wie deze tijdreis had gemist, kreeg een nieuwe kans tijdens de Eerste Nederlandsche Tentoonstelling Op Scheepvaartgebied, ENTOS, in 1913. Op de nabgebouwde Plaets in Amsterdam-Noord kon je tussen stadhuis en Waag rondlopen alsof vier eeuwen waren verdampt. Maar de educatieve drijfveer ontbrak. Het historisch decor was geheel uitbesteed aan het Duitse vermaaksbedrijf Hugo Haase, voor wie de Damreplica niet meer was dan een horecaplein bij een groot lunapark met attracties als een waterrutschbaan, een elektrisch bergspoor in Beierse stijl en 'vermakelijkheden 's avonds'. In de Buiksloterham was een voorloper van Disneyland verrezen.

Nog een derde keer kon Amsterdam op tijdreis, in 1950, toen de Kalverstraat zijn vijfhonderdjarig bestaan vierde met de manifestatie Damstad op de Dam. Opnieuw liepen er figuranten in klederdracht rond en leken de gevels oud, maar de historische

focus was wazig en het resultaat een gezellige potpourri van fragmenten uit alle vijf voorgaande eeuwen. Damstad was een veertiende-eeuws marktstadje waarin zestiende-eeuwse poorters gezelschap hadden van de negentiende-eeuwse Naatje, die nu was omgekat tot nostalgisch symbool van het goeie oude Mokum en als slachtoffer van de vooruitgang. 'Laat de kniesoren maar praten, als zij zeggen dat de echte historie het veld gaat ruimen voor pseudo-historie', schreef het *Algemeen Handelsblad*, en de ondernemers van de Kalverstraat benadrukten: 'Damstad wordt geen museum, maar een ruimte om feest te vieren.' Daar hadden de ondernemers en hun klanten zo kort na de oorlog wel behoefte aan.

Het oude stadhuis van Amsterdam was steeds de droombestemming van de tijdreis. Wie had dat kunnen denken toen de bouwval in 1652 door de genade van het vuur uit zijn verwaarlozing werd gered? In zijn naleven is het gekoesterd als de dodo, onhandig en voorgoed verdwenen, maar met terugwerkende kracht aaibaar en het voorwerp van zacht schrijnende spijt. Het had dan ook een menselijker maat dan het nieuwere stadhuis, het huidige paleis. Ook van dit gebouw is inmiddels een replica gemaakt, die ook aaibaar is, maar daarvoor moest het wel met een factor 25 worden verkleind. Het is te zien in Madurodam, Den Haag.

Replica van het middeleeuwse stadhuis van Amsterdam op de Wereldtentoonstelling van 1895 op het Museumplein.

Foto rechtsboven: Replica van de zestiende-eeuwse Dam tijdens de ENTOS in 1913.

Onder: Bij het honderdvijftigjarig bestaan van de Kalverstraat in 1950 werd op de Dam Damstad gebouwd. Op de opening op 14 juni werd ook Naatje weer geïnstalleerd – in papier maché. Foto Harry Pot.

Volgende pagina's: Kranslegging door koningin Beatrix op 4 mei 1992. Foto Werry Crone.

Luchtfoto Peter Elenbaas.

Duiven, 2018. Foto Frans Lemmens.

Illustratieverantwoording

- Omslag voorplat**
Library of Congress
- Omslag achterplat**
Nederlands Fotomuseum
- Amsterdam Museum** p. 32-33, 35, 40, 63, 97, 214 (bord, sigaar, waaier), 215 (munt)
- ANP** p. 113 (midden en rechts-onder), 114-115, 174-175, 226 (onder), 247 (rechtsonder)
- Aviodrome** p. 200-201
- Beeldbank Groningen** p. 47
- Beeldbank WO2** p. 186-187, 214 (poster), 215 (rechtsboven)
- Beeldbank Zeeland** p. 47
- Delpher** p. 108
- Dreamstime** p. 20-21
- Peter Elenbaas** p. 256-257
- Collectie Fred Feddes** p. 46 (2e van onder)
- Karen Gameiro** p. 172-173
- Gemeente Appingedam**, coll. J. ten Hove p. 47
- Gemeentearchief Rotterdam** p. 46
- Gemeentearchief Schiedam** p. 46
- Getty Images** p. 110-111
- Harvard Art Museum** p. 56-57
- Hollandse Hoogte** p. 17
- IISG** p. 215 (rechts midden)
- IISG / Ben van Meerendonk** p. 196-197, 216, 228
- Koninklijk Oudheidkundig Genootschap** 34, 35 (boven)
- Koninklijke Bibliotheek** p. 112 (boven en onder), 113 (links-boven), 159
- Frans Lemmens** p. 258-259
- Library of Congress** p. 118-119
- Paul Maas** p. 24
- Maria Austria Instituut** p. 74, 117, 152-153, 164-165, 182-183, 185, 194-195, 210, 218-219, 224, 227, 247 (linksonder)
- Museum Boymans van Beuningen**, Rotterdam p. 124
- Museum voor Communicatie** p. 215 (linksboven)
- Nationaal Archief / Anefo** p. 8-9, 206-207, 209, 222-223
- Nationaal Archief / Harry Pot** p. 253 (onder)
- National Gallery** p. 60
- Nederlands Fotomuseum** p. 120-121, 160-161, 189, 190, 191, 217, 238 (onder), 244-245
- Theo Niekus** p. 2-3, 10-11, 250-251
- Noord-Hollands Archief** p. 46, 47
- Poppenspe(e)lmuseum** p. 246 (boven en midden)
- Privécollectie** p. 46, 47, 116, 161 (boven), 214 (onder)
- Regionaal Archief Dordrecht** p. 46, 47
- Rijksmuseum** p. 18-19, 30-31, 66-67, 76-77, 98 (boven), 105, 132-133, 134 (onder), 148-149
- Rijksmuseum / Werry Crone** p. 254-255
- Rijksvoorlichtingsdienst / Jeroen van der Meyde** p. 113 (linksonder)
- RKD/Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis** p. 4-5, 44-45, 234-235
- Wim Ruigrok** p. 212-213, 240-241, 248-249
- Thomas Schlijper** p. 154-155, 230-231, 239 (onder)
- Spaarnestad Photo** p. 68-69, 101, 102, 109, 142-143, 158, 162-163, 215 (links midden), 226 (boven), 229, 253 (boven)
- Stadsarchief Amsterdam** p. 6-7, 22-23, 28, 29, 36, 39, 41, 42-43, 48-49, 52-53, 55, 59, 64-65, 71, 72-73, 75, 78-79, 94-95, 98 (onder), 106-107, 112 (midden), 122-123, 125, 126, 127, 128, 129, 130-131, 134 (boven), 135, 136-137, 138-139, 140-141, 144-145, 146, 147, 151 (onder), 156-157, 167, 168, 169, 171, 176-177, 180-181, 192-193, 198-199, 205, 220-221, 225, 232-233, 236-237, 238 (boven), 239 (boven), 242-243, 246 (onder), 246 (boven), 252
- Stadsarchief Amsterdam / coll. De Arbeiderspers** p. 202
- Stadsarchief Amsterdam / Aat Veldhoen** p. 113 (boven)
- Stedelijk Museum Amsterdam** p. 70
- Collectie Ad Tiggelaar** p. 151 (boven)
- Erven Dolf Toussaint** p. 60-61, 178-179
- De plattegronden in het kaartenkatern zijn vervaardigd door **Armand Haye**.

Literatuur

- Ons lelijk eendje**
Aaf Brandt Corstius, 'Balkonnetje', *de Volkskrant*, 3-4-2018
- De dam verschijnt. 'Een hoop aarde die twee wateren afzondert'**
Chris de Bont, *Vergeten land. Ontginning, bewoning en water-beheer in de Westnederlandse veengebieden (800-1350)*, 2 delen, Wageningen 2009
Jan Boomgaard (e.a., red.), *Oeroud Amsterdam. Jaarboek Amstelodamum 2017*, Amsterdam 2018
Marijke Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel I, Een stad uit het niets, tot 1578*, Amsterdam 2004
Petra J.E.M. van Dam, 'Denken over natuurrampen, overstroomingen en de amfibische cultuur', in: *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis*, 21 (2012) 1-2, 1-10
Olfert Dapper, *Historische beschrijving der stad Amsterdam (...)*, Amsterdam 1663
Ben Dijkhuis, 'De dwangburchten van Floris V (1254-1296) en hoe het verder ging met het kasteel van Medemblik. Een inleiding tot een stukje lokale geschiedenis', juni 2015 (www.dwangburchten.nl)
J. ter Gouw, *Amsterdamsche Tafereelen*, Haarlem 1876
Ronald P. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375*, Hilversum 2004
Hantvesten Privilegien Willekeuren ende Ordonnantien der stad Aemstelredam, Amsterdam 1613
Fransje Hooimeijer, Han Meyer en Arjan Nienhuis, *Atlas van de Nederlandse waterstad*, Amsterdam 2005
M.B. de Roever (red.), *Het 'Kasteel van Amstel'. Burcht of bruggehoofd?*, Amsterdam 1995
G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*, Utrecht 2003
- Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe, eerste stuk*, Amsterdam 1760
- De Dam in de opkomende stad.**
'Om behoorlijkke spacite laten'
A. Boeken, 'Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamsche stadhuis', in: *Jaarboek Amstelodamum*, nr. 17, Amsterdam 1919
Joh. C. Breen, *Uit Amsterdam's verleden*, Amsterdam 1934
Leo van den Burg, 'Zoeken naar een passend gebouw', in: *Bulletin KNOB*, nr. 2, 2009
Fred Feddes, 'Groot ongerijff in Amsterdam. De eeuwenlange strijd tegen de verstopte stad', in: *De Groene Amsterdammer / bijlage Stad-Forum*, 24-11-2016
Marc Hameleers, *Kaarten van Amsterdam, deel 1, 1538-1865*, Bussum/Amsterdam 2013
Clé Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000*, Hilversum 2013
Pieter Vlaardingebroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011
- De knop om**
P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien*. In: W. Hellinga en P. Tuynman (eds.), *Pieter Corneliszoon Hooft, Alle de gedrukte werken, 1611-1738. Deel 4 en 5*. University Press Amsterdam, Amsterdam 1972
Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, Nijmegen 2003
- De Dam en de kunstenaars. Het perverse oog**
Boudewijn Bakker (e.a.), *Het landschap van Rembrandt. Wandelingen in en om Amster-*

dam, Bussum/Amsterdam/ Parijs 1998

A. Bredius en E.W. Moes, 'De schildersfamilie Mytens', in: *Oud Holland*, 1906, nr. 1

Arnold Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderesen*, Amsterdam 1976 (oorspr. 1718-1721, 1753)

Friso Lammertse en Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairesse 1625-1675*, Zwolle 2006

Jan Peeters (e.a.), *Het Paleis in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*, Amsterdam/ Zwolle 1997

Theod. Schreveli, *Harlemias, of Eerste Stichting der Stad Haarlem* (...), Haarlem 1754

Peter C. Sutton, *Jan van der Heijden (1637-1712)*, New Haven/ Londen 2006

Inboedellijst Barent van Someren, opgemaakt na diens overlijden door notaris Daniel Jansz van Beuningen op 22 februari 1635, Stadsarchief Amsterdam, inventarisnummer WK 5073/961

Inboedellijst Leonora van Someren, geboren Mytens, opgemaakt na haar overlijden op 14 september 1649 door notaris Adriaen Lock, inventarisnummer 5075-95/2188B.

Vis

Joseph Grego, *Rowlandson the Caricaturist* (...), vol. I, Londen 1880

Koninklijk Paleis

A. Boeken, 'Over de voorgeschiedenis van den bouw van het voormalige Amsterdamsche stadhuis', in: *Jaarboek Amstelodamum*, nr. 17, Amsterdam 1919

H. Brugmans en A.W. Weissman, *Het stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam 1914

Eymert-Jan Goossens (red.), *Stadhuis van Oranje. 350 jaar geschiedenis op de Dam*, Amsterdam 2005

Geert Mak, *Het stadspaleis*, Amsterdam 1997

Pieter Vlaardingebroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis*

van Amsterdam, Zwolle 2011

Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, Amsterdam 1962

De rode kiosk

J.F.M. de Boer, 'De kiosken', in: *Maandblad Amstelodamum*, maart 1956

Sonja van Hamel, *Groeten van het rode autootje*, Amsterdam 2017

Marius van Melle, 'Opkomst en ondergang van de rode kiosk. Kioskjuffrouwen deden hun werk in nauw corset', in: *Ons Amsterdam*, juli-augustus 2008

Vincent van Rossem, 'IJme Gerardus Bijvoets (1837-1901). Een "B-architect"', in: *Binnenstad 242*, oktober 2010

Algemeen Handelsblad, 13-5-1878

Nieuwe Kerk

Marijke Beek en Ernest Kurpershoek, *De Nieuwe Kerk te Amsterdam*, Amsterdam 1983

Gabri van Tusschenbroek, *De toren van de Gouden Eeuw. Een Hollandse strijd tussen gulden en God*, Amsterdam 2017

Ons nationale plein. Oefenruimte voor de eenheid

Peter-Paul de Baar, 'Twee nationale monumenten', in: *Ons Amsterdam*, juli-augustus 2006

Henri Beunders, "'t Is Naatje'. Een pokdalige herinnering', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*, Amsterdam 1995

H. Brugmans en A.W. Weissman, *Het Stadhuis van Amsterdam*, Amsterdam 1914

H. Brugmans, *Geschiedenis van Nederland onder de regeering van Koningin Wilhelmina*, Amsterdam z.j. (1938)

H. Brugmans, 'Het monument op den Dam', in: *Maandblad Amstelodamum*, juli 1914

Frans Grijzenhout, 'Paleis van Bonaparte', in: Eymert-Jan Goossens (red.), *Stadhuis van Oranje. 350 jaar geschiedenis op de Dam*, Amsterdam z.j. (2005)

E.J. Hobsbawm, *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, Amsterdam 1994

Jeroen Koch, *Koning Willem I, 1772-1843*, Amsterdam 2013

Geert Mak, *Het stadspaleis*, Amsterdam 1997

Marjolein Overmeer, 'Tradities van onze troon. De Nederlandse troonwisselingen op een rij', www.nemokennislink.nl, 2013

Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*, Amsterdam 2017

Marianne Philips, *Henri van de overkant. Een jeugd tussen twee eeuwen*, Amsterdam 1963 (oorspr. 1936)

Jelmer Rotteveel, *De mythe van de "Volksgeest". De herdenkingscultuur rond '1831': de Belgische Afscheiding herdacht (1832-1932)*, Leiden 2011

Victor de Stuers, 'Over het Dam-monument', in: *Maandblad Amstelodamum*, juli 1914

Albert Verwey, 'Inhuldiging der Koningin', manuscript, 1898 (Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam)

Pieter Vlaardingebroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011

Mieke van der Wal, 'Even onwrikbaar als de Geschiedenis onuitwisbaar is', in: *De Negentiende Eeuw*, 1981, nr. 4

Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, Amsterdam 1962

Algemeen Handelsblad, 11-6-1855, 27-8-1856, 2-6-1895, 6-6-1895, 7-6-1895, 4-9-1898

Amsterdamsche Courant, 31-1-1795, 8-11-1808

Arnhemsche Courant, overgenomen in *De Amsterdammer*, 22-9-1895

Bataafsche Leeuwarder Courant, 4-5-1802

Groninger Courant, 4-5-1802, 9-9-1808

Haarlemse Courant, 29-1-1795

Leydse Courant, 2-2-1795

Nationaale Courant, 21-1-1795, 6-3-1795

Nederlandsche Staatscourant, 12-1-1855

Nieuws van den Dag, 6-6-1895, 7-6-1895, 7-9-1898

Nieuwsblad van het Noorden, 5-6-1895

Oprechte Haarlemse Courant, 22-9-1808

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 23-2-1863

Recht voor Allen, 7-6-1895

Rotterdamsche Courant, 13-8-1808

De Telegraaf, 6-6-1895

De Tijd, 7-6-1895

Utrechtsche Courant, 7-9-1808

Koningshuis

Bram Kempers, 'Een monument van zichzelf. Metamorfozen van het Koninklijk Stadhuis in Amsterdam', in: Eymert-Jan Goossens (red.), *Stadhuis van Oranje. 350 jaar geschiedenis op de Dam*, Amsterdam 2005

Geert Mak, *Het stadspaleis*, Amsterdam 1997

Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, Amsterdam 1962

De Dam als lens

Edmondo de Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, Utrecht/ Antwerpen 1985 (oorspr. Olanda, 1876)

De droom van een regelmatig plein.

Schuiven met de beurs

Olfert Dapper, *Historische beschrijving der stad Amsterdam* (...), Amsterdam 1663

A.L. van Gendt, *De verbetering der wegen van en naar het Centraal-Spoorwegstation te Amsterdam*, Amsterdam 1872

A.L. van Gendt, *De nieuwe koopmansbeurs, naar aanleiding van de voordracht van Burge-meester en Wethouders van Amsterdam, van den 4den September 1873*, Amsterdam 1873

A.L. van Gendt, *De paleis-stadhuis-quaestie nader beschouwd*, Amsterdam 1873

A. Huët, 'Ontwerp tot vergroting van den Dam en tot demping van het Damrak', in: *Het Nieuws van den Dag*, 17-6-1874

J.N. Jacobsen Jensen, 'Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlan-

den. Medegedeeld door J.N. Jacobsen Jensen', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Deel 39 (1918)

Jessica Roitman, *The Same But Different?: Inter-cultural Trade and the Sephardim, 1595-1640*, Leiden 2011

Max van Rooy, *Amsterdam en het Beurzenspektakel*, Amsterdam 1982

A.W. Weissman, *De Beurs te Amsterdam 1835-1903*, Amsterdam 1904

Executieplaats

Ton Jongenelen, bespreking van Pieter Spierenburg, *Written in blood*, in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, jrg. 28, Amsterdam 2005

Pieter Spierenburg, *Written in blood. Fatal attraction in Enlightenment Amsterdam*, Columbus 2004

De Dam voor de twintigste eeuw.

Het plein van broeken en jassen

S.J. van Embden, *Amsterdam's toekomstige gedaante*, Amsterdam 1931

A. Ingwersen, *De Amsterdamsche burgerij en haar stadhuis*, Amsterdam z.j. (ca 1938)

Paul Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*, Rotterdam 2000

Algemeen Handelsblad, 13-9-1925

Bouwkundig Weekblad, 19-9-1925

De Indische Courant, 5-9-1923

Middelburgsche Courant, 1-8-1925

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 10-11-1922

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië, 24-8-1925

De Sumatra Post, 24-7-1923

De Telegraaf, 13-9-1925

Voorwaarts, 22-11-1922

Boetedoening voor de Bijenkorf

Hildegard Blom, 'J.A. van Straaten jr. (1862-1920)', web-

- site *Het Nieuwe Instituut*, 2004, <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/>
- Paul Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*, Rotterdam 2000
- J.A. van Straaten Jr., *architect*, Amsterdam 1916
- Spegt, Krasnapolsky & Polman.**
- De lange weg naar het plein**
- Barbara Luigies (red.), *130 jaar bouwen aan Krasnapolsky*, Stadsherstel Nieuwsbrief nr. 39, juli 1998
- Gerhard Werkman, *Een jubeljaar voor Krasnapolsky's schieping*, Uitgave N.V. Krasnapolsky, Amsterdam 1945
- F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires*, Amsterdam 1936
- Algemeen Handelsblad*, 23-8-1838, 29-4-1839, 4-2-1842, 30-4-1847, 10-12-1845, 20-12-1847, 5-4-1848, 9-3-1849, 3-5-1859, 14-9-1860, 13-7-1863, 30-11-1865, 20-6-1867, 29-6-1867, 26-7-1867, 10-1-1871, 23-4-1912, 26-1-1913, 3-11-1916
- Amsterdamsch Dagblad*, 30-5-1945
- Arnhemsche Courant*, 1-2-1912
- Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 26-8-1940, 7-6-1942, 5-1-1944
- Het Nieuws van den Dag*, 31-8-1898
- Nijmeegsch Dagblad*, 30-5-1945
- Het Parool*, 17-5-1945, 25-5-1945
- De Telegraaf*, 11-10-1913
- Kermis**
- Joh.C. Breen, *Uit Amsterdams verleden*, Amsterdam 1934
- Karel Loeff, *Feestelijk Amsterdam. Plekken van ontspanning en vermaak*, Amsterdam 2006
- NRC Handelsblad*, 21-10-2017
- Het Parool*, 27-10-2017
- 5 mei 1945.**
- 'Om de vrijheid op gepaste wijze binnen te halen'**
- Trouw*, 5-5-1945
- 7 mei 1945.**
- Spelen met vuur**
- Flip Bool, Veronica Hekking, *De Dam 7 mei 1945. Foto's en documenten*, Leiden/Amsterdam 1992
- Auke Kok, 'Vrolijke, zwarte maandag', in: *Verraad en verzet. Vrij Nederland en de oorlog. Een collectie verhalen over de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2018
- Ludmilla van Santen en Norbert-Jan Nuij, *Drama op de Dam. 7 mei 1945*, Amsterdam 2017
- www.de-dam-zevenmei1945.nl
- Het Parool*, 5-5-1945, 6-5-1945, 7-5-1945, 16-5-1945
- Radio Oranje*, 8-5-1945
- Trouw*, 5-5-1945
- Het Vrije Volk*, 5-5-1945
- De Waarheid*, 6-5-1945, 7-5-1945
- Bitterballen**
- Henri Knap, 'De dagen', *Het Parool*, 4-1-1975
- Nationaal Monument**
- Jos A.A.M. Biemans, 'De belettering van het Nationaal Monument op de Dam. Over de samenwerking tussen architect J.J.P. Oud en letterontwerper Jan van Krimpen', in: *Jaarboek Amstelodamum*, 2011
- Hildo Krop, 'Komt er een monumentenregen?', in: *De Vrije Kunstenaar*, 28-7-1945
- Denise Parengkuan, 'De traditie van oorlogsmonumenten in Nederland', www.historien.nl, 2015
- W. Wielek-Berg, *Ons Nationale Monument*, AO-reeks nr. 559, Amsterdam 1955
- Peelbelang*, 5-5-1945
- Het Vrije Volk*, 26-6-1945
- Oproer, oproer, oproer**
- Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen, Voorregten, Koophandel, Gebouwen, Kerkenstaat, Scholen, Schutterye, Gilden en Regeeringe, Vierde Stuk*, Amsterdam 1763.
- Strijd en spektakel.**
- Dan gaan we naar de Dam!**
- Algemeen Handelsblad*, 16-11-1892, 16-12-1892, 20-12-1892, 21-12-1892, 22-12-1892, 17-7-1925, 18-7-1925
- De Gooi- en Eemlander*, 17-7-1925
- Leeuwarder Courant*, 21-12-1892, 24-12-1892
- De Maasbode*, 21-12-1892
- Het Nieuws van den Dag*, 17-11-1892, 16-12-1892, 21-11-1892
- Nieuwsblad van het Noorden*, 18-12-1892
- Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 23-12-1892
- Recht voor Allen*, 20-11-1892, 25-11-1892, 18-12-1892, 23-12-1892
- Rotterdamsch Nieuwsblad*, 27-12-1892
- De Standaard*, 17-12-1892, 22-12-1892, 23-12-1892
- De Telegraaf*, 25-5-1894
- De Tijd*, 24-11-1892, 16-12-1892, 21-12-1892, 22-12-1892, 24-12-1892, 30-12-1892
- De Volkskrant*, 11-1-2007
- Modern met twee gezichten.**
- Wegwijzers op de Dam**
- Eric Duivenvoorden, *Magiër van een nieuwe tijd. Het leven van Robert Jasper Grootveld*, Amsterdam 2009
- Fred Feddes, *1000 jaar Amsterdam*, Bussum 2012
- Coen Tasman, *Louter Kabouter, Kroniek van een beweging, 1969-1974*, Amsterdam 1996
- De Tijd*, 20-10-1969
- Robinia pseudoacacia**
- Semperflorens**
- Eddie Blankers en Louis Stiller, *Het Amsterdams bomenboek*, Amsterdam/Antwerpen 2007.
- <https://maps.amsterdam.nl/bomen/>
- Mondelinge mededelingen van Hans Kaljee, hoofdstedelijk bomenconsulent van Amsterdam.
- Kerstboom**
- Lex Boon, 'Geen zorgen, die takken klappen op de Dam weer uit', in: *Het Parool*, 9-12-2017
- Algemeen Handelsblad*, 23-12-1844
- Poppenkast**
- Peter-Paul de Baar, 'Jan Klaassen blijft op de Dam', in: *Ons Amsterdam*, februari 2001
- Hetty Paërl, 'Poppenkast op de Dam', <http://poppenkastopdedam.nl/traditie/>
- 'The History of Animation Theatre', Museo Giordano Ferrari, Il Castello dei Burattini, Parma, www.castellodeiburattini.it
- Dam Experience**
- J.J. de R., 'De Wereldtentoonstelling voor het Hotel- en Reiswezen (1 Mei tot 1 November 1895)', drie delen, in: *De Amsterdammer*, 24-2-1895, 17-3-1895, 12-5-1895
- Nancy Stieber, 'Marking time and space in the city', in: Sarah Bonnemaison, Christine Macy (ed.), *Festival Architecture*, Abingdon/New York 2008
- Nancy Stieber, 'Historische sensatie, taxidermie en theatraliteit in de performance van eindnegentiende-eeuws Amsterdam', in: Inge Bertels (e.a.), *Tussen beleving en verbeelding: De stad in de negentiende-eeuwse literatuur*, Leuven 2013
- Algemeen Handelsblad*, 20-5-1950
- Het Nieuws van den Dag*, 14-5-1895
- Het Vrije Volk*, 15-5-1950

De Dam is ontstaan naar een
idee van Flip Bool.

© 2018 Tekst Fred Feddes

© 2018 Uitgeverij

Bas Lubberhuizen

Grafisch ontwerp naar een
idee van Teun van der Heijden
Lithografie Michiel Hofmans /
Image Degree Zero

ISBN 9789059375215

NUR 693

www.lubberhuizen.nl

De uitgever heeft ernaar
gestreefd de rechten op de
foto's in dit boek te regelen
volgens de wettelijke
bepalingen. Degenen die
desondanks menen zekere
rechten te kunnen doen
gelden, kunnen zich alsnog
tot de uitgever wenden.